

СБО.

ISSN 2312-475X

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**Қ.Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского
регионального государственного
университета имени К.Жубанова**

4

2016

Жәңгір ханның құқықтық реформасы	75
Жумаганбетов Т.С., Абдильдинов А.Т. Период Великой монгольской империи: отличительные особенности военного искусства монгольской армии во время правления Чингис кагана и его потомков	80
Коршенко С.В. Настроения жителей Москвы и Ленинграда во время советско-японской войны (август 1945 г.)	95
Козлов Н.Д., Бенда В.Н. Развитие научных основ подготовки артиллерийских и инженерных кадров в объединенной артиллерийской и инженерной школе	100
Нұршаев М. Д., Сәрсембин Ү. Қ. Мәңгілік ел тұғыры – мемлекеттілік	105
Жанабаев Ж.М. Құт негізі – білім философиясы.	110
экономика және құқық	экономика и право
Макаров А.Н. Продовольственная безопасность в контексте земельных отношений (уровни, оценка, конструктивная позиция)	118
Тұрғанбаев М.Ә., Тлекқабұлова М. Аграрлық өндірістің тиімді даму шарттары	137
Искаков С.Е., Мекін М.А. Условия интеграции Республики Казахстан в мировую экономику	142
Жаркенова С.Б., Саханова А.Т. Об изменениях в законодательстве Республики Казахстан по вопросам регистрации юридических лиц	148
Курманова А.К., Қуаныш К.А. Инвестициялық дауларды шешу барысында Қазақстан Республикасы жоғарғы сотының мамандандырылған сот алқасының (инвестициялық алқасының) қызметі	153
педагогика және психология	педагогика и психология
Умербаева К. О., Ешпанова М. Процесс управления инновационной деятельностью	158
Адилшинова З.У., Ибраева Ф. М. Биология сабағында диалогтық оқыту тәсілінің маңызы	161
Aizharikova A.K., Agisheva A.A., Almuratova K.K., Zhapparova B.K. New approaches to teaching chemistry content through English	165
Досанова Б.Б., Алпамысова Ж.Б. Орта мектептегі химиядан өткізілетін факультатив сабақтарын ұйымдастыру жолдары	171
өнер, мәдениет және спорт	искусство, культура и спорт
Жартыбаева А.А., Алиева А.Қ. Қ.Жұбанов – қазақ музыкалық терминдерінің теориялық негізін қалаушы	175
Байшұқурова А.Ж. Студенттерді халық әндері арқылы адамгершілікке тәрбиелеудің зерттелуі	180
Уахитов Р.У., Курмашев А.С., Курпишева Г.Ж. Білім беру мекемелерінде дене шынықтыруды ұйымдастыру	184
Түлеуов Б.У., Муса А.Т., Тажигалиев А.Т. Үстел теннисінде оқу-жаттығу сабақтарын құру әдістемесі	188
Авторлар туралы мәлімет Сведения об авторах	
«Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақала беру тәртібі	192
Порядок приема статей в научный журнал «Вестник Актюбинского регионального государственного университета имени К. Жубанова»	197
	198

ФИЗИКА-МАТЕМАТИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЗИКО-МАТЕМАТИЧЕСКИЕ НАУКИ
Physical and Mathematical Sciences

УДК512.643

**АНАЛИЗ И СТРУКТУРНЫЕ СВОЙСТВА РЕШЕНИЙ ПЕРИОДИЧЕСКОЙ
КРАЕВОЙ ЗАДАЧИ ДЛЯ МАТРИЧНОГО УРАВНЕНИЯ
ЛЯПУНОВА–РИККАТИ**

В.Н. Лаптинский, О.А. Маковецкая

*Институт технологии металлов НАН Беларуси
Белорусско-Российский университет
г. Могилёв, Республика Беларусь*

Конструктивті талдау мәселелері және Ляпунов және Риккати теңдеулерінің қорытындыланған түріндегі сызықсыз матрикалық дифференциалды теңдеуге арналған мерзімдік шеткі есептерді шешудің құрылымдық сипаты зерттеледі. Туындамайтын шартында бір мәнді рұқсаттық жеткілікті конструктивті жағдай жасалады, сонымен бірге классикалық есептеу схемасына негізделген шешім құрылымының итерациондық алгоритмі алынған.

The issues of structural analysis and structural properties of solutions of periodic boundary value problem for nonlinear matrix differential equation, which is a generalization of Lyapunov and Riccati equations, are examined in this article. In the nondegenerate case the constructive sufficient conditions for unique solvability and iterative algorithm for constructing solutions based on classical computational scheme are obtained.

Кілт сөздер: *Ляпуновтың сызықтық емес теңдеуі, мерзімді шеткі есеп, шешім алгоритмі.*

Key words: *nonlinear Lyapunov equation, periodic boundary value problem, the solution algorithm.*

В данной работе, являющейся продолжением [1–3], на основе применения подходов [4, 5] исследуется периодическая краевая задача для матричного уравнения, представляющего собой обобщение типа [6, 7] уравнений Ляпунова и Риккати. Рассмотрен невырожденный случай с двусторонней регуляризацией. Полученные результаты представляют собой развитие подхода [4] применительно к периодической краевой задаче для рассмотренного уравнения и устанавливают важные структурные свойства решений этой задачи, вытекающие из дополнительного (функционального) условия типа Фурье. Они также обобщают и развивают соответствующие результаты о периодической краевой задаче для нелинейного матричного уравнения Ляпунова, полученные в [8, 9].

Рассмотрим краевую задачу

$$\frac{dX}{dt} = A(t)X + XB(t) + XQ(t)X + F(t, X), X(t) \in R^{n \times n} \quad (1)$$

$$X(0) = X(\omega), \quad (2)$$

где $t \in I$, $A, B, Q \in C(I, R^{n \times n})$, $F \in C(D_{\rho}, R^{n \times n})$. Предполагается, что матрица-функция $F(t, X)$ в области $D_{\rho} = \{(t, X) : t \in I, \|X\| < \rho\}$ удовлетворяет

относительно X условию Липшица (локально); $F(t, 0) \neq 0$,
 $I = [0, \omega]$, $\omega > 0$, $0 < \tilde{\rho} \leq \infty$.

При $Q = 0$ двухточечная краевая задача качественными методами исследовалась в работе [6], конструктивными методами [5] – в [10, 11], с периодическими краевыми условиями – в [8, 9, 12]. Периодическая краевая задача для уравнения Риккати рассматривалась в [5], двухточечная – в [13]. В данной работе используется в основном конструктивный метод [4]. Полученные результаты представляют собой обобщение и развитие соответствующих результатов, изложенных в [8, 9, 12], при этом условия однозначной разрешимости – конструктивные, алгоритм построения решения – достаточно удобный для применений, а используемый метод – отличен от методов [5], примененных в [8–13]. А именно, исследуются вопросы однозначной разрешимости, построения решения, а также структурные свойства решений задачи (1), (2). Согласно методу [4], решение этой задачи разыскивается в виде

$$X(t) = C + Y(t), \quad (3)$$

где C – постоянная матрица, $Y(t)$ – матрица, подчиненная условиям

$$Y(0) = Y(\omega), \quad (4)$$

$$\int_0^{\omega} [A(\tau)Y(\tau) + Y(\tau)B(\tau)] d\tau = 0 \quad (5)$$

Примем следующие обозначения:

$$D_{\rho} = \{(t, X) : 0 \leq t \leq \omega, \|X\| \leq \rho\}, \quad M = \int_0^{\omega} A(\tau) d\tau, \quad N = -\int_0^{\omega} B(\tau) d\tau, \quad \gamma = \|\Phi^{-1}\|,$$

$$\alpha = \max_t \|A(t)\|, \quad \beta = \max_t \|B(t)\|, \quad \delta = \max_t \|Q(t)\|, \quad h = \max_t \|F(t, 0)\|,$$

$$\varphi(\rho) = \gamma\delta\omega \left[1 + \frac{1}{2}(\alpha + \beta)\omega \right] \rho^2 + \gamma\omega \left[L + \frac{1}{2}(\alpha + \beta)(\alpha + \beta + L)\omega \right] \rho +$$

$$+ \gamma\omega h \left[1 + \frac{1}{2}(\alpha + \beta)\omega \right],$$

$$q(\rho) = \gamma\delta\omega [(\alpha + \beta)\omega + 2] \rho + \frac{1}{2} \gamma(\alpha + \beta)(\alpha + \beta + L)\omega^2 + \gamma L\omega$$

где $0 < \rho < \tilde{\rho}$, $t \in I$, $L = L(\rho) > 0$ – постоянная Липшица для $F(t, X)$ в области D_{ρ} , Φ – линейный оператор, $\Phi Z = MZ - ZN$, $\|\cdot\|$ – согласованная норма матриц. Следуя подходу [4], в случае, когда матрицы M и N не имеют общих характеристических чисел, получим систему матричных уравнений, эквивалентную задаче (1), (2) в представлении (3):

$$C = -\Phi^{-1} \int_0^{\omega} [(C + Y(\tau))Q(\tau)(C + Y(\tau)) + F(\tau, C + Y(\tau))] d\tau. \quad (6)$$

$$Y(t) = \Phi^{-1} \left[\int_0^t \left(\int_0^{\tau} A(\sigma) d\sigma \right) S(\tau) d\tau - \int_t^{\omega} \left(\int_{\tau}^{\omega} A(\sigma) d\sigma \right) S(\tau) d\tau + \right.$$

$$\left. + \int_0^t S(\tau) \left(\int_0^{\tau} B(\sigma) d\sigma \right) d\tau - \int_t^{\omega} S(\tau) \left(\int_{\tau}^{\omega} B(\sigma) d\sigma \right) d\tau \right]. \quad (7)$$

Для построения решения системы матричных уравнений (6), (7) воспользуемся алгоритмом с вычислительной схемой классического метода последовательных приближений (см., например, [14, с. 605]):

$$C_{k+1} = -\Phi^{-1} \int_0^{\omega} \left[(C_k + Y_k(\tau))Q(\tau)(C_k + Y_k(\tau)) + F(\tau, C_k + Y_k(\tau)) \right] d\tau, \quad (8)$$

$$Y_{k+1}(t) = \Phi^{-1} \int_0^{\omega} \left[K_A(t, \tau)S_k(\tau) + S_k(\tau)K_B(t, \tau) \right] d\tau, \quad k = 0, 1, 2, \dots, \quad (9)$$

где

$$S_k(\tau) = A(\tau)(C_k + Y_k(\tau)) + (C_k + Y_k(\tau))B(\tau) + (C_k + Y_k(\tau))Q(\tau)(C_k + Y_k(\tau)) + F(\tau, C_k + Y_k(\tau)),$$

C_0 – произвольная постоянная матрица, такая, что $\|C_0\| \leq \varphi_1(\rho)$, $Y_0(t)$ – матрица

класса $C(I, R^{n \times n})$, возможно, удовлетворяющая условию (5), при этом

$$\|Y_0\|_{\square} \leq \varphi_2(\rho); \text{ здесь } \varphi_1(\rho) = \gamma\omega(\delta\rho^2 + L\rho + h), \varphi_2(\rho) = \varphi(\rho) - \varphi_1(\rho).$$

Теорема. Пусть матрицы M , N не имеют общих характеристических чисел, а также выполнены следующие условия: $\varphi(\rho) \leq \rho$, $q(\rho) < 1$. Тогда в области D_ρ решение задачи (1), (2) в представлении (3) существует и единственно. Это решение представимо как предел равномерно сходящейся последовательности матричных функций, определяемых рекуррентными интегральными соотношениями (8), (9) (с классической вычислительной схемой) и удовлетворяющих условию (5).

Теорема доказывается с помощью приёмов, используемых в [5]. При этом следует отметить, что приближённые решения, построенные по алгоритму (8), (9), не обязаны удовлетворять краевому условию (4). В связи с этим следует получить

соответствующую оценку для $\|Y_i(\omega) - Y_i(0)\|$ ($i = 1, 2, \dots$). Очевидно,

$$X_i(\omega) - X_i(0) = Y_i(\omega) - Y_i(0).$$

На основании (9) имеем

$$dY_{k+1}(t) = \left[A(t)(C_k + Y_k(t)) + (C_k + Y_k(t))B(t) + (C_k + Y_k(t))Q(t)(C_k + Y_k(t)) + F(t, C_k + Y_k(t)) \right] dt \quad (k = 0, 1, 2, \dots). \quad (10)$$

Подставляя (10) в правую часть (9) и выполнив затем интегрирование по частям, получим

$$\Phi^{-1} \int_0^{\omega} \left[A(\tau)Y_{k+1}(\tau) + Y_{k+1}(\tau)B(\tau) \right] d\tau = 0$$

и далее

$$\int_0^{\omega} \left[A(\tau)Y_{k+1}(\tau) + Y_{k+1}(\tau)B(\tau) \right] d\tau = 0 \quad (k = 0, 1, 2, \dots), \quad (11)$$

тем самым установлено, что матрицы-функции $Y_i(t)$ ($i = 1, 2, \dots$) удовлетворяют

интегральному условию (5), при этом матрица $Y_0(t)$ не обязана удовлетворять этому условию.

Аналогично имеем на основании (8), (10), (11)

$$\begin{aligned} C_{k+1} &= -\Phi^{-1} \int_0^{\omega} \left[dY_{k+1}(\tau) - A(\tau)(C_k + Y_k(\tau)) - (C_k + Y_k(\tau))B(\tau) \right] d\tau = \\ &= -\Phi^{-1} \left\{ Y_{k+1}(\omega) - Y_{k+1}(0) - \int_0^{\omega} \left[A(\tau)(C_k + Y_k(\tau)) + (C_k + Y_k(\tau))B(\tau) \right] d\tau \right\} = \end{aligned}$$

$$\begin{aligned}
&= -\Phi^{-1} \left\{ Y_{k+1}(\omega) - Y_{k+1}(0) - \left[\int_0^\omega A(\tau) C_k d\tau + C_k \int_0^\omega B(\tau) d\tau \right] - \right. \\
&\quad \left. - \int_0^\omega [A(\tau) Y_k(\tau) + Y_k(\tau) B(\tau)] d\tau \right\} = \\
&= -\Phi^{-1} \left\{ Y_{k+1}(\omega) - Y_{k+1}(0) - \left[\int_0^\omega A(\tau) d\tau C_k + C_k \int_0^\omega B(\tau) d\tau \right] \right\} = \\
&= -\Phi^{-1} [Y_{k+1}(\omega) - Y_{k+1}(0) - \Phi C_k] = -\Phi^{-1} [Y_{k+1}(\omega) - Y_{k+1}(0)] + C_k.
\end{aligned}$$

Отсюда получим

$$C_{k+1} - C_k = -\Phi^{-1} [Y_{k+1}(\omega) - Y_{k+1}(0)] \quad (k = 1, 2, \dots).$$

Таким образом, справедливо соотношение

$$\Delta_{k+1} \equiv Y_{k+1}(\omega) - Y_{k+1}(0) = -\Phi [C_{k+1} - C_k] \quad (k = 1, 2, \dots).$$

На основании (8) имеем

$$\begin{aligned}
\Delta_{k+1} = &\int_0^\omega [(C_k + Y_k(\tau)) Q(\tau) (C_k + Y_k(\tau)) - (C_{k-1} + Y_{k-1}(\tau)) Q(\tau) (C_{k-1} + Y_{k-1}(\tau)) + \\
&+ F(\tau, C_k + Y_k(\tau)) - F(\tau, C_{k-1} + Y_{k-1}(\tau))] d\tau. \quad (12)
\end{aligned}$$

На основе (12) нетрудно получить оценку для $\|\Delta_{k+1}\|$.

Литература

1. Лаптинский В.Н., Маковецкая О.А. Конструктивный анализ периодической краевой задачи для матричного дифференциального уравнения Ляпунова – Риккати (левосторонняя регуляризация). – Могилёв: Белорусско-Российский университет, 2011. – 51 с. – (Препринт/ ИТМ НАН Беларуси, № 27).
2. Лаптинский В.Н., Маковецкая О.А. Конструктивный анализ периодической краевой задачи для матричного дифференциального уравнения Ляпунова – Риккати (правосторонняя регуляризация). – Могилёв: Белорусско-Российский университет, 2011. – 56 с. – (Препринт/ ИТМ НАН Беларуси, № 28).
3. Лаптинский В.Н., Маковецкая О.А. Конструктивный анализ периодической краевой задачи для матричного дифференциального уравнения Ляпунова – Риккати (двусторонняя регуляризация). – Могилёв: Белорусско-Российский университет, 2012. – 49 с. – (Препринт/ ИТМ НАН Беларуси, № 31).
4. Лаптинский В.Н. Об одном подходе к отысканию периодических решений дифференциальных уравнений // Вести АН БССР. Сер. физ.-мат. наук. 1990. – № 5. – С. 25–30.
5. Лаптинский В.Н. Конструктивный анализ управляемых колебательных систем. – Мн.: ИМ НАН Беларуси, 1998. – 300 с.
6. Murty K.N., Howell G.W., Sivasundaram S. Two (multi) point nonlinear Lyapunov systems – existence and uniqueness // Journ. Mathem. Anal. and Appl., 1992. – V. 167. – P. 505–515.
7. Захар-Иткин М.Х. Об одном классе граничных задач, имеющих применения в теории многоволновых линий передач // УМН, 1970. – Т. XXV, вып. 5 (155). – С. 240–241.
8. Лаптинский В.Н. О периодических решениях нелинейных матричных дифференциальных уравнений // Весті АН БССР. Сер. фіз.-мат. навук, 1997. – №4. – С. 14–18.
9. Лаптинский В.Н. Конструктивный анализ периодической краевой задачи для нелинейного матричного дифференциального уравнения Ляпунова. – Могилёв: Белорусско-Российский университет, 2007. – 26 с. – (Препринт / ИТМ НАН Беларуси; №7).

10. Лаптинский В.Н., Маковецкий И.И. К конструктивному анализу двухточечной краевой задачи для нелинейного уравнения Ляпунова // Дифференц. уравнения, 2005. – Т.41, №7. – С. 994–996.
11. Лаптинский В.Н., Маковецкий И.И. О разрешимости двухточечной краевой задачи для нелинейного уравнения Ляпунова // Весці НАН Беларусі. Сер.фіз.-мат. навук. – 2006. – № 3. – С. 218–223.
12. Подолян С.В. Периодические решения нелинейных матричных дифференциальных уравнений // Весці АН БССР. Сер.фіз.-мат. навук, 1988. – №6. – С. 31–34.

УДК 517.5

ТОЧНЫЙ ПОРЯДОК ПОГРЕШНОСТИ ВОССТАНОВЛЕНИЯ ФУНКЦИЙ ИЗ АНИЗОТРОПНОГО КЛАССА СОБОЛЕВА

А.Б. Утесов, Г.И. Утесова

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова
г. Актобе, Казахстан*

Бұл жұмыста көпөлшемді анизотропты Соболев класында жататын функцияларды қалыптастыру есебі қарастырылған. Функцияны гильберттік метрикада қалыптастыру Фурье коэффициенттерінің ақырлы жиынтығы бойынша жүргізіледі. In this paper the recovery problem of functions from multidimensional anisotropic Sobolev class is studied. Recovery of functions is produced in Hilbert metric by finite set of Fourier's coefficients.

Кілт сөздер: *оптималды қалыптастыру, шектік қателік, дәл емес ақпарат, көпөлшемді анизотропты Соболев класы.*

Key words: *optimal recovery, limiting error, inexact information, multidimensional anisotropic Sobolev class.*

§1. Постановка задачи

Пусть Y есть нормированное пространство числовых функций, определенных на множестве Ω , F – класс функций, содержащийся в Y . Для каждого целого $N \geq 1$

через $\{(l^{(N)}, \varphi_N)\}$ обозначим множество всевозможных пар $(l^{(N)}, \varphi_N)$, состоящих из набора N функционалов

$$l^{(N)} = \left(l_N^{(1)}, \dots, l_N^{(N)} \right), \quad l_N^{(1)} : F \rightarrow C, \dots, l_N^{(N)} : F \rightarrow C$$

и функции

$$\varphi_N \equiv \varphi_N(z_1, \dots, z_N; y) : C^N \times \Omega \rightarrow C$$

– алгоритма переработки числовой

информации z_1, \dots, z_N объема N . При этом предполагается, что при фиксированных z_1, \dots, z_N функция $\varphi_N(z_1, \dots, z_N; y)$ как функция от $y \in \Omega$ принадлежит Y и $\varphi_N(0, \dots, 0; y) = 0$.

Для данного множества $D_N \subset \{(l^{(N)}, \varphi_N)\}$ положим

$$\delta_N(D_N, F, Y) = \inf_{(l^{(N)}, \varphi_N) \in D_N} \delta_N(l^{(N)}, \varphi_N)$$

, (1)

$$\text{где } \delta_N(l^{(N)}, \varphi_N) = \sup_f \left\{ \left\| f(\cdot) - \varphi_N \left(l_N^{(1)}(f), \dots, l_N^{(N)}(f); \cdot \right) \right\|_Y : f \in F \right\}$$

Величина (1) есть погрешность восстановления функции f из класса F в норме Y по всем вычислительным агрегатам $\varphi_N \left(l_N^{(1)}(f), \dots, l_N^{(N)}(f); \cdot \right)$, определяемым парой $(l^{(N)}, \varphi_N)$.

Всюду ниже через $C(\alpha, \beta, \dots)$ будем обозначать некоторые величины, разные, вообще говоря, в разных формулах и зависящие лишь от указанных в скобках параметров. Записи $A \ll_{\alpha, \beta, \dots} B$ и $A \asymp_{\alpha, \beta, \dots} B$ означают $|A| \leq C(\alpha, \beta, \dots)B$ и

одновременное выполнение $A \ll_{\alpha, \beta, \dots} B$ и $B \ll_{\alpha, \beta, \dots} A$.

Задача заключается в получении совпадающих с точностью до констант оценок сверху и снизу для величины (1), т.е. в установлении неравенств

$$C_1(F)\psi(N) \leq \delta_N(D_N, F, Y) \leq C_2(F)\psi(N), \text{ здесь } C_1(F), C_2(F) \text{ есть}$$

величины, зависящие от параметров класса F , а последовательность $\psi(N)$ есть точный порядок погрешности восстановления.

Конкретизируя в (1) класс функций F , пространство Y и множество D_N получаем различные задачи на установления точных порядков (см., напр., [1] и имеющуюся в них библиографию).

В данной статье изучена следующая конкретизация:

$$F = W_2^{r_1, \dots, r_s} [0,1]^s \text{ – анизотропный класс Соболева (определение класса дано в §2),}$$

$$Y = L^2 [0,1]^s \text{ – нормированное пространство Лебега,}$$

$$D_N = \{ (l^{(N)}, \varphi_N) : l_N^{(\tau)}(f) = \hat{f}(m^{(\tau)}), \tau = 1, \dots, N \},$$

$$\hat{f}(m^{(\tau)}) = \int_{[0,1]^s} f(x) \exp\{-2\pi i(m^{(\tau)}, x)\} dx$$

где $[0,1]^s$ – коэффициенты Фурье – Лебега.

Имеет место

Теорема. Пусть даны $N, s = 1, 2, \dots$ и положительные числа r_1, \dots, r_s такие, что

$$g(r) > 1/2. \text{ Тогда для } K \equiv K(N) = \prod_{i=1}^s (2[N^{g(r)/r_i}] + 1) \text{ справедливо следующее}$$

$$\delta_K(D_K) \equiv \delta_K \left(D_K, W_2^r, L^2 \right)_{s, r_1, \dots, r_s} \asymp N^{-g(r)}$$

соотношение

$$\text{где } g(r) \equiv (1/r_1 + \dots + 1/r_s)^{-1}, W_2^r \equiv W_2^{r_1, \dots, r_s} [0,1]^s, L^2 \equiv L^2 [0,1]^s.$$

§2. Доказательство теоремы

Пусть $s = 1, 2, \dots$ и $r = (r_1, \dots, r_s)$ – вектор с положительными

компонентами. Анизотропный класс Соболева $W_2^r \equiv W_2^{r_1, \dots, r_s} [0, 1]^s$ есть, по определению, множество всех суммируемых 1 – периодических по каждой

переменной функций $f(x) = f(x_1, \dots, x_s)$, тригонометрические коэффициенты Фурье – Лебега которых удовлетворяют условию

$$\|f\|_{W_2^r}^2 \equiv \sum_{m \in Z^s} |\hat{f}(m)|^2 (\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s}) \leq 1,$$

где Z^s – множество всех векторов $m = (m_1, \dots, m_s)$ с целочисленными компонентами и $\bar{m}_1 = \max\{1, |m_1|\}, \dots, \bar{m}_s = \max\{1, |m_s|\}$.

Нам понадобятся следующие две леммы:

$$\sum_{m \in Z^s} \left(\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s} \right)^{-1}$$

Лемма А (см., [2, стр. 25]).

Ряд $m \in Z^s$ сходится тогда и только тогда, когда $g(r) > 1/2$.

Лемма 1. При $g(r) > 1/2$ ряд Фурье каждой функции $f \in W_2^r$ сходится абсолютно и равномерно.

Доказательство. В силу неравенства Гёльдера и определения рассматриваемого класса, имеем

$$\sum_{m \in Z^s} |\hat{f}(m) \exp\{2\pi i(m, \cdot)\}| = \sum_{m \in Z^s} |\hat{f}(m)| \leq$$

$$\leq \left(\sum_{m \in Z^s} |\hat{f}(m)|^2 (\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s}) \right)^{1/2} \times$$

$$\left(\sum_{m \in Z^s} \left(\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s} \right)^{-1} \right)^{1/2} \leq$$

$$\left(\sum_{m \in Z^s} \left(\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s} \right)^{-1} \right)^{1/2} \Rightarrow$$

$$\sum_{m \in Z^s} |\hat{f}(m) \exp\{2\pi i(m, \cdot)\}| \leq \left(\sum_{m \in Z^s} \left(\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s} \right)^{-1} \right)^{1/2}$$

При $g(r) > 1/2$, согласно заключению леммы А, последний ряд

$$\sum \hat{f}(m) \exp\{2\pi i(m, \cdot)\}$$

сходится. Следовательно, при $g(r) > 1/2$ ряд Фурье $m \in Z^s$

каждой функции $f \in W_2^r$ сходится абсолютно и равномерно. Лемма 1 доказана.

Доказательство теоремы. Начнем с оценки сверху для $\delta_K(D_K)$. В силу леммы 1 при $g(r) > 1/2$ каждая функция анизотропного класса Соболева эквивалентна некоторой непрерывной на $[0,1]^s$ функции. Поэтому, можем считать, что для любой $f \in W_2^r$ имеет место равенство

$$f(x) = \sum_{m \in Z^s} \hat{f}(m) \exp\{2\pi i(m, x)\}, x \in [0,1]^s \quad (2)$$

Здесь, и всюду ниже, через $|E|$ будем обозначать количество элементов конечного множества E .

Для $N = 1, 2, \dots$ положим $A_N = \{m \in Z^s : |m_1| \leq N_1, \dots, |m_s| \leq N_s\}$,

где $N_1 = [N^{g(r)/r_1}], \dots, N_s = [N^{g(r)/r_s}]$, $[a]$ – целая часть числа a . Заметим, что

$$|A_N| = K \quad K \asymp_s N \quad |A_N| = \prod_{i=1}^s (2N_i + 1),$$

$$N^{g(r)/r_i} < 2N_i + 1 < 3N^{g(r)/r_i} \quad \prod_{i=1}^s N^{g(r)/r_i} = N$$

Пусть $A_N = \{m^{(1)}, m^{(2)}, \dots, m^{(K)}\}$. Теперь к каждой функции

$$f \in W_2^r \quad \sum_{\tau=1}^K \hat{f}(m^{(\tau)}) \exp\{2\pi i(m^{(\tau)}, x)\}$$

ставим в соответствие сумму $(l^{(K)}, \varphi_K)$:

$$\bar{l}_K^{(1)}(f) = \hat{f}(m^{(1)}), \dots, \bar{l}_K^{(K)}(f) = \hat{f}(m^{(K)}),$$

$$\bar{\varphi}_K(z_1, \dots, z_K; x) = \sum_{\tau=1}^K z_\tau \exp\{2\pi i(m^{(\tau)}, x)\}$$

В силу (2) и равенства Парсеваля, а также определения класса, имеем

$$\left\| f(\cdot) - \sum_{\tau=1}^K \hat{f}(m^{(\tau)}) \exp\{2\pi i(m^{(\tau)}, \cdot)\} \right\|_{L^2} =$$

$$\left\| f(\cdot) - \sum_{m \in A_N} \hat{f}(m) \exp\{2\pi i(m, \cdot)\} \right\|_{L^2} =$$

$$= \left\| \sum_{m \in Z^s \setminus A_N} \hat{f}(m) \exp\{2\pi i(m, \cdot)\} \right\|_{L^2} = \left(\sum_{m \in Z^s \setminus A_N} |\hat{f}(m)|^2 \right)^{1/2} =$$

$$= \left(\sum_{m \in Z^s \setminus A_N} \frac{|\hat{f}(m)|^2 (\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s})}{(\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s})} \right)^{1/2} \leq \dots$$

| для любого $m \in Z^s \setminus A_N$ найдется номер $\nu \in \{1, 2, \dots, s\}$ такой, что $m_\nu > N_\nu$. |

$$\frac{1}{\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s}} \leq \frac{1}{\bar{m}_\nu^{2r_\nu}} \leq \frac{1}{N_\nu^{2r_\nu}} \ll \frac{1}{N^{2g(r)}}$$

| Поэтому ,

$$\ll_{s, r_1, \dots, r_s} \frac{1}{N^{g(r)}} \left(\sum_{m \in Z^s \setminus A_N} |\hat{f}(m)|^2 (\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s}) \right)^{1/2} \ll_{s, r_1, \dots, r_s} \frac{1}{N^{g(r)}}$$

В итоге, при фиксированном N для каждой функции $f \in W_2^r$ можем написать следующее неравенство:

$$\left\| f(\cdot) - \bar{\varphi}_K \left(\bar{l}_K^{(1)}(f), \dots, \bar{l}_K^{(K)}(f); \cdot \right) \right\|_{L^2_{s, r_1, \dots, r_s}} \ll \frac{1}{N^{g(r)}} \quad (3)$$

Так как $\forall N = 1, 2, \dots$ справедливо неравенство,

$$\delta_K(D_K) \leq \delta_K \left(\bar{l}_K^{(K)}, \bar{\varphi}_K \right), \text{ то из (3) получим}$$

$$\delta_K(D_K) \ll_{s, r_1, \dots, r_s} N^{-g(r)} \quad (4)$$

Теперь перейдем к оценке снизу. Пусть заданы $N = 1, 2, \dots$,

произвольное конечное множество $B_N = \{m^{(1)}, m^{(2)}, \dots, m^{(N)}\} \subset Z^s$,
соответствующий набор функционалов

$$l_N^{(N)} = \left(l_N^{(1)}, \dots, l_N^{(N)} \right): l_N^{(1)}(f) = \hat{f}(m^{(1)}), \dots, l_N^{(N)}(f) = \hat{f}(m^{(N)})$$

и функция $\varphi_N(z_1, \dots, z_N; y)$ – алгоритм переработки числовой информации объема N .
Рассмотрим функцию

$$p_N(x) = \frac{1}{N^{g(r)} \sqrt{N} \sqrt{s} 2^s} \sum_{m \in A_N \setminus B_N} \exp\{2\pi i(m, x)\}$$

Функция p_N принадлежит анизотропному классу Соболева W_2^r .

$$\sum_{m \in Z^s} |\hat{p}_N(m)|^2 (\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s}) =$$

$$= \sum_{m \in A_N \setminus B_N} |\hat{p}_N(m)|^2 (\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s}) =$$

$$\begin{aligned}
&= \sum_{m \in A_N \setminus B_N} \frac{\bar{m}_1^{2r_1} + \dots + \bar{m}_s^{2r_s}}{N^{2g(r)} N \cdot s \cdot 4^s} \leq \\
&\leq \frac{[N^{g(r)/r_1}]^{2r_1} + \dots + [N^{g(r)/r_s}]^{2r_s}}{N^{2g(r)} \cdot N \cdot s \cdot 4^s} \sum_{m \in A_N} 1 \leq \frac{3^s N}{4^s N} \leq 1
\end{aligned}$$

Из определения P_N непосредственно вытекают следующие равенства:

$$I_N^{(1)}(p_N) = \mathfrak{F}_N(m^{(1)}) = 0, \dots, I_N^{(N)}(p_N) = \mathfrak{F}_N(m^{(N)}) = 0$$

Тогда, учитывая условие $\varphi_N(0, \dots, 0; y) = 0$, имеем

$$\begin{aligned}
&\sup_f \left\{ \left\| f(\cdot) - \varphi_N \left(I_N^{(1)}(f), \dots, I_N^{(N)}(f); \cdot \right) \right\|_{L^2} : f \in W_2^r \right\} \geq \\
&\geq \left\| p_N(\cdot) - \varphi_N \left(I_N^{(1)}(p_N), \dots, I_N^{(N)}(p_N); \cdot \right) \right\|_{L^2} = \|p_N\|_{L^2} = \\
&= \left(\frac{1}{N^{2g(r)} N \cdot s \cdot 4^s} \sum_{m \in A_N \setminus B_N} 1 \right)^{1/2} \gg_{s, r_1, \dots, r_s} N^{-g(r)}
\end{aligned}$$

Отсюда,

$$\delta_N(D_N) \gg_{s, r_1, \dots, r_s} N^{-g(r)} \quad (5)$$

Сопоставив неравенства (4) и (5) получим:

$$\delta_K(D_K) \asymp_{s, r_1, \dots, r_s} N^{-g(r)}$$

Теорема доказана.

Литература

1. Темиргалиев Н. Компьютерный (вычислительный) поперечник. Алгебраическая теория чисел и гармонический анализ в задачах восстановления (метод квази-Монте Карло). Теория вложений и приближений. Ряды Фурье. Спец. выпуск, посвященный научным достижениям математиков ЕНУ им. Л.Н.Гумилева. Вестник ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, 2010. С.1-194.
2. Утесов А.Б. Задача восстановления функций и интегралов на обобщенных классах и решений уравнения теплопроводности. Дисс. ... к. ф. – м. н., Институт математики МОН РК, Алматы, 2001.

ТИІМДІ ТОПТЫҚ ШЕШІМ ТАБУДЫҢ ОПЕРАТОРЛЫҚ АЛГОРИТМДЕРІ

Б.Жаумитов, Ғ.Қ. Қасымов

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан

Статья посвящена эффективности поиска группового решения операторского алгоритма.

The article is devoted to the search efficiency of group decision of operator algorithm.

Ключевые слова: *оператор, алгоритм, групповое решение.*

Key words: *operator, algorithm, group decision.*

Ақпараттық жүйелерде өзара функционалдық байланыста болатын көптеген объектілер белгілер жиындары бойынша сипатталады және олардың байланысын анықтауда математикалық әдістерді білу өте маңызды. Осындай есептерді шешу барысында теориялық және аксиоматикалық тұрғыдан көп зерттелген шешімдер қабылдау теориясында кең тараған салаларының бірі тиімді топтық ортақ шешім табу алгоритмдері пайдаланылады. Жалпы тиімді топтық шешімдер қабылдау теориялары бойынша алгоритмдермен /1,2,3/ жұмыстарында танысуға болады. Бұл жұмыста тиімді ортақ шешімдерді сызықтық қатарлар класында табуға арналған операторлық әдіс алгоритмі беріледі және алынған топтық шешімдердің математикалық тұрғыдан қажеттілік және жеткіліктілік шарттары ұсынылады. Есептеу нәтижелері «Delphi» тілінде жазылған программалар бойынша беріледі.

Тиімді топтық ортақ шешім табу есебінің математикалық қойылымы.

$A = \{a_1, a_2, \dots, a_n\}$ объектілер жиыны болсын және олардың әрқайсысы $p(1), p(2), \dots, p(m)$ белгілер бойынша сипатталады. Бинарлық $a_i p_j$ қатынасын $a_i(p_j)$ түрінде берейік, мұндағы « \succ » – объектілердің басымдылық белгісі. A жиынының элементтері үшін $\Phi(A, p)$ кейбір бинарлық қатынастардың нақты түрі анықталады. Рефлексивтік, транзитивтік қасиетке ие бинарлық қатынастар сызықтық қатарлар, немесе квазисызықтық қатарлар болады. Мысалы, $A = \{a_1, a_2, a_3, a_4, a_5\}$ жиынында $\{a_1 \succ a_2 \succ a_3 \succ a_4 \succ a_5\}$ сызықтық қатарын көрсетуге болады. Барлық мүмкін сызықтық қатарлар саны $n!$ екені белгілі. Сызықтық қатарлар және квазисызықтық қатарлармен қатар транзитивтік қасиетке ие болмайтын қатынастарды да қарастырамыз және оларды жәй бинарлық қатынас деп атаймыз.

Тиімді топтық шешімдер қабылдаудың алгоритмдерін тек сандық белгілер үшін қарастырамыз. «Объект – белгі» кестесінде $n=10$ және $m=5$ болсын және келесі кесте берілсін:

Белгілер	$p^{(1)}$	$p^{(2)}$	$p^{(3)}$	$p^{(4)}$	$p^{(5)}$
Объектілер					
a_1	1	1	2	3	1
a_2	2	3	3	1	2
a_3	1	1	2	3	2
a_4	2	2	1	3	1
a_5	1	2	3	2	1
a_6	3	1	2	1	3
a_7	1	1	2	2	2
a_8	3	2	3	1	1
a_9	1	2	1	3	1
a_{10}	1	2	1	2	1

Объектілердің өзара басымдылығы аз болу үшін кесте элементтерінің мәндері бір мен үштің арасында әдейі таңдалынып алынды.

Белгілерге келесі квазисызықтық қатарлар сәйкес келеді:

$R(1): (a_6, a_8) \succ (a_2, a_4) \succ (a_1, a_3, a_5, a_7, a_9, a_{10})$

$R(2): a_2 \succ (a_4, a_5, a_8, a_9, a_{10}) \succ (a_1, a_3, a_6, a_7)$

$R(3): (a_2, a_5, a_8) \succ (a_1, a_3, a_6, a_7) \succ (a_4, a_9, a_{10})$

$R(4): (a_1, a_3, a_4, a_9) \succ (a_5, a_7, a_{10}) \succ (a_2, a_6, a_8)$

$R(5): a_6 > (a_2, a_3, a_7) > (a_1, a_4, a_5, a_8, a_9, a_{10})$

Бұл қатынастарға сәйкес матрицаның элементтері мына формуламен анықталады:

$$r_{i,j} = \frac{P_i}{P_i + P_j}; \quad (1)$$

мұндағы P_i – a_i объектісінің P белгісі бойынша мәні.

Сурет 1-2 бірінші және бесінші қатынастарға сәйкес сандық белгілер бойынша матрицалар келтірілген.

Сурет 1. Сандық белгі бойынша бірінші қатынас матрицасы

Ескертпе

Сурет 2. Сандық белгі бойынша бесінші қатынас матрицасы

Ескертпе

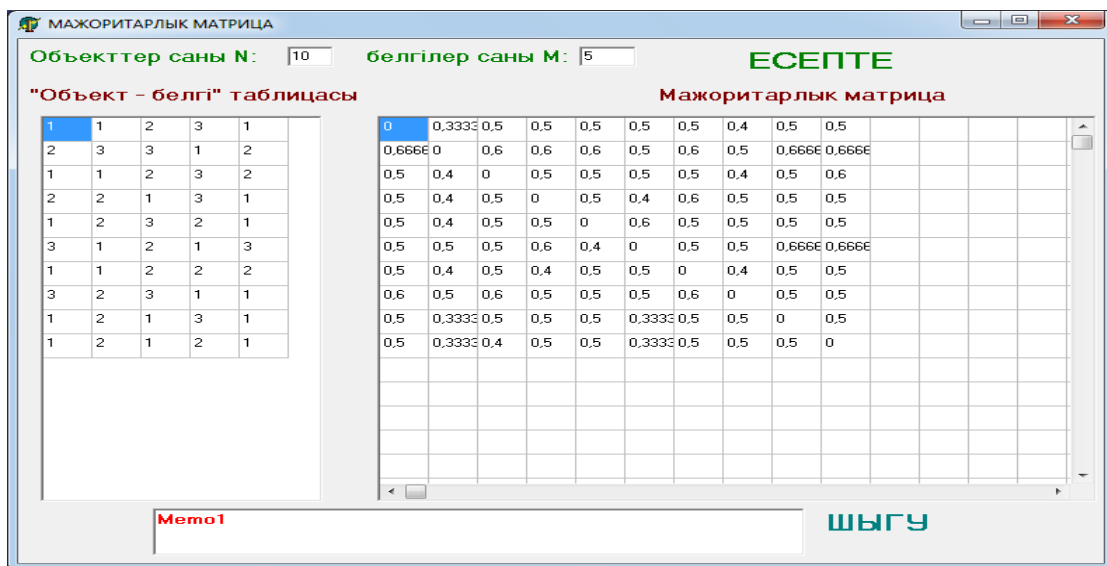
Матрицалар арасындағы қашықтық Хэмминг формуласымен анықталады:

$$d(r^{(1)}, r^{(2)}) = \sum_{i,j=1}^n |r_{i,j}^{(1)} - r_{i,j}^{(2)}| \quad (2)$$

Кемени медианасы, немесе тиімді ортақ шешім деп барлық $R \subseteq AxA$ негізінде

$$F(r) = \sum_{i=1}^m d(r, r^{(i)}) \quad (3)$$

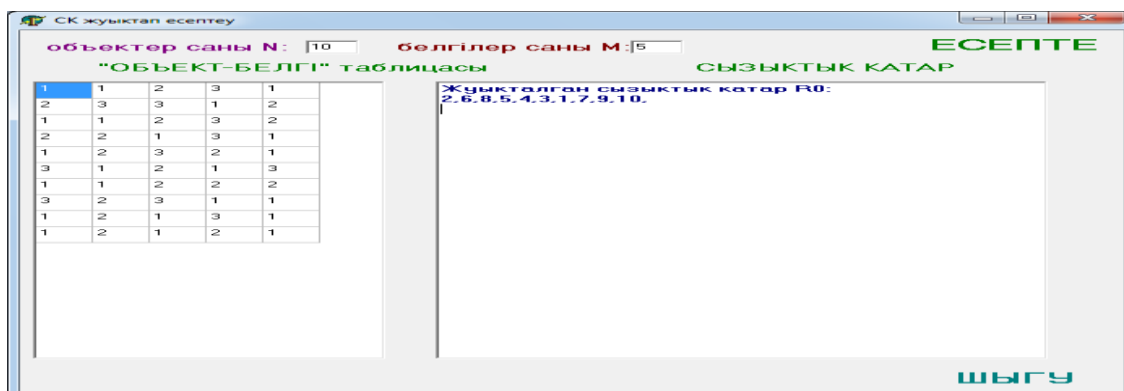
қосындысының минимумына сәйкес келетін r матрицасын айтамыз. Бұл комбинаторикалық есеп, әсіресе, объектілер сандық белгілермен сипатталған кезде. 3 суретте көрсетілгендей (3) есептің нақты шешімін, яғни кемени медианасын мажориторлық матрица M түрінде алуға болады/3/.

Сурет 3. Сандық белгі мажоритарлық матрицасы

Ескертпе

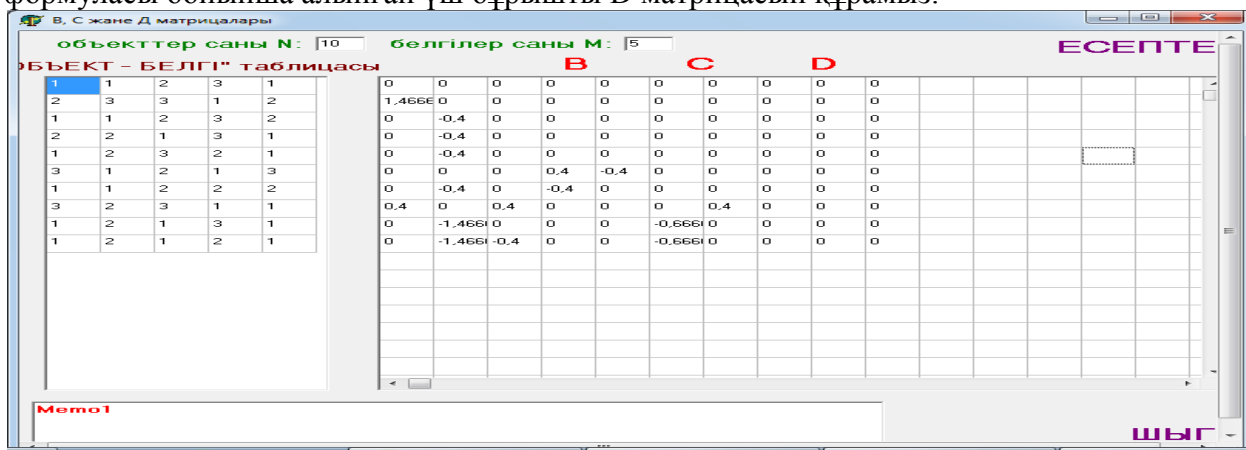
$F(M)=2,28+3,58+3,16+1,32+1,36=11.68$ болатынын есептеуге болады. Бұл қосынды абсолют минимум болады, сондықтан да мажоритарлық матрица ең тиімді ортақ шешім болып табылады, бірақ ол алдын-ала транзитивтік шартты қабылдамайды, яғни бұл матрица бойынша берілген объектілер арасындағы басымдылықты анықтау қиынға түседі. Сондықтан сызықтық қатарлар класында тиімді ортақ шешімді табу есебі қарастырылады. Сызықтық қатарларды жуықтап табу алгоритмі /3,4,5/ жұмыстарында берілген.

Сурет 4. Сандық белгілер бойынша жуықтау алгоритмі

Ескертпе

Енді сызықтық, квазисызықтық қатарлар класында дәл топтық тиімді шешімдер табуға арналған операторлық әдіс алгоритмін қарастырамыз. Ол үшін /4,5/ жұмысында алынған аралық C матрицасы арқылы элементтері $d_{i,j}=2(c_{i,i}-c_{i,j})$ формуласы бойынша алынған үш бұрышты D матрицасын құрамыз:

Сурет 5. Сандық белгілердің D матрицасы

Ескертпе

Тиімді ортақ шешімнің қажеттілік және жеткіліктік шарттарын табу үшін келесі операторларды қарастырамыз:

$$L_1(k, m) = \sum_{i=k+1}^m d_{i,k}, L_2(k, m) = \sum_{i=k}^{n-1} d_{m,j}, (k = 1, n-1), (m = k+1, n) \quad (4)$$

$$L_3(k_1, k_2, m) = \sum_{i=k_1}^{k_2} \sum_{j=k_2+1}^m d_{j,i}, k_1 = 1, \dots, n-1, k_2 = k_1 + 1, n, k_2 < m \leq n, \quad (5)$$

Бұл операторлар R(1) бір сызықтық қатардан екіншісі R(2) сызықтық қатарына көшу кезінде қолданылады. Біздің мысалда D матрицасына R(1): $a_1 > a_2 > a_3 > a_4 > a_5 > a_6 \dots > a_{10}$ сызықтық қатары сәйкес келеді және $F(R(1))=C$ болсын. Келесі тиімді сызықтық қатарға көшу үшін (4) және (5) формулалардағы операторларды

$$L_1(k, m) = \sum_{i=k+1}^m d_{i,k},$$

пайдаланамыз. Мысалы операторы D үшбұрыш матрицасында вертикаль бойынша k және m параметрлерінің барлық мәндері үшін есептелінеді.

Егер $L_1(k, m) > 0$ шарты орындалса R(1) сызықтық қатарында k-шы орында тұрған объектіні m-ші орындағы объектіден кейін орналастырамыз да жаңа R(2)

сызықтық қатарын аламыз және $F(R^{(2)}) = F(R^{(1)}) - L_1(k, m)$ дұрыс болады, яғни (3) формуладағы қосынды азаяды. R(2)сызықтық қатарына сәйкес келетін жаңа D

матрицасын құрамыз. $L_1(k, m)$ операторын барлық k және m параметрлері үшін

$$L_1(k, m) \leq 0 \quad \text{шарты орындалғанша қолданамыз. Келесі қадамда} \quad L_2(k, m) = \sum_{i=k}^{n-1} d_{m,j}$$

операторы кезекті D үшбұрыш матрицасында горизонталь бойынша k және m

параметрлерінің барлық мәндері үшін есептелінеді. Егер $L_2(k, m) > 0$ шарты орындалса келесі тиімді сызықтық қатарға көшу үшін k-шы орында тұрған объектіні m-ші орындағы объектінің алдына орналастырамыз да жаңа тиімді сызықтық

қатарға көшеміз және $F(R^{(i+1)}) = F(R^{(i)}) - L_2(k, m)$ дұрыс болады. $L_2(k, m)$

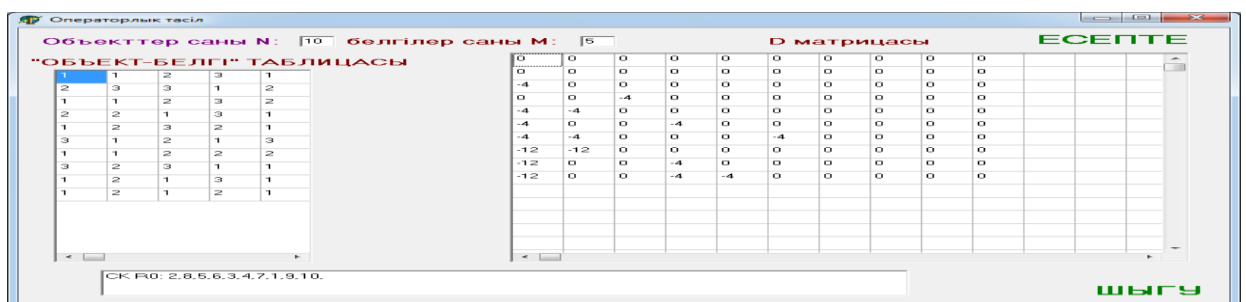
операторын барлық k және m параметрлері үшін $L_2(k, m) \leq 0$ шарты орындалғанша қолданамыз. Дәл осы операторлар сияқты (5) формуладағы

$$L_3(k_1, k_2, m) = \sum_{i=k_1}^{k_2} \sum_{j=k_2+1}^m d_{j,i} \quad \text{операторын барлық параметрлері үшін} \quad L_3(k_1, k_2, m) \leq 0 \quad \text{шарты}$$

орындалғанша тексереміз және оператордың мәні нөлден үлкен болса k_1 және k_2 параметрлерінің ортасында орналасқан объектілерді келесі тиімді шешімге көшу кезінде алға ығыстырамыз. Сонымен

$$L_1(k, m) \leq 0, L_2(k, m) \leq 0, L_3(k_1, k_2, m) \leq 0$$

шарттары операторлардың барлық параметрлері үшін орындалатын D матрицасына сәйкес келетін сызықтық қатар үшін тиімділіктің қажетті және жеткілікті шарттары орындалады, яғни алынған сызықтық қатар мүмкін болатын барлық сызықтық қатарлар арасында (3) формуладағы мақсат функциясын қанағаттандырады.

Сурет 6. Соңғы нәтижелік сызықтық қатар
Ескертпе

Ал сурет 6-да ең соңғы нәтиже көрсетілген және тексеріліп отырған операторлардың бәрі де кіші, не нөлге тең екенін көреміз. Бұл жағдайда табылған топтық тиімді шешім үшін қажеттілік және жеткіліктілік шарттары орындалған деп есептелінеді. Көріп отырғандай операторлық әдістің нәтижесі жуықтап есептеу әдісімен бірдей. Яғни жуықтап есептеу нәтижесінде де дәл шешімдер тапқан екенбіз. Сонымен алгоритм жұмысында уақыттан ұту үшін алғашқы сызықтық қатар ретінде объектілердің реттік нөмірімен берілген $R(1): a_1 \succ a_2 \succ a_3 \succ a_4 \succ a_5 \succ a_6 \dots \succ a_{10}$ сызықтық қатарды емес жуықтап есептеу нәтижесін пайдалану керек екен. Бұл әсіресе объектілердің саны өте көп болған жағдайда тиімді. Барлық тиімді ортақ шешімдерді табу үшін соңғы нәтижелік сызықтық қатарға сәйкес келетін үшбұрыштық матрицаның диагональдан төмен тұрған элементтерінің қосындысының нөлге тең болуын тексеру және оларға сәйкес объектілердің орындарын ауыстыру жеткілікті. Алдымен осы ереже бойынша квазисызықтық қатар құрамыз. Мысалы, сурет 6 бойынша келесі квазисызықтық қатарларды алуға болады:

$$(a_2, a_8) \succ a_5 \succ (a_6, a_3) \succ a_4 \succ (a_7, a_1, a_9, a_{10}).$$

Ал барлық сызықтық қатарларды алу үшін квазиқатардың бір топқа жататын элементтерінің орындарын алмастыру жеткілікті. Мысалы, алынған квазисызықтық қатарда соңғы топтағы объектілердің өзінен $4!$ сызықтық қатар алынатынын көруге болады.

Топтық тиімді ортақ шешім табу алгоритмдері ғылыми – зерттеу жұмыстарының кезеңдерінде жиі қолданылады. Мысалы, бизнес жоспарын құру барысында төмендегі мәселелерді шешу керек:

- болашақ жұмыс орнын және оның басқа мекемелермен байланысын тиімді тандау;
- қолданылатын экономикалық белгілерді зерттеу;
- объектілерге бөлінетін қаржы қорларын тиімді пайдалану;
- бизнес орнының болашақ даму жоспарына болжамдар жасау.

Осылар және де басқа көптеген экономикалық, экологиялық есептерді шығару барысында дискреттік математиканың кең тараған салаларының бірі топтық ортақ шешім табу алгоритмдерін ақпараттық жүйелерде қолдануға арналған математикалық және программалық қамтамасыз ету жұмыстары Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің ақпараттық жүйелер кафедрасында зерттелінеді және кеңінен пайдаланылуда.

Әдебиеттер

1. Литвак Б.Г. Об упорядочении объектов по предпочтениям. «Математические вопросы управления производством». - Выпуск 5., М.: изд. МГУ, - 1973.
2. Миркин Б.Г. О проблеме группового выбора. - Новосибирск: «Наука», 1975.
3. Жаумитов Б.Ж. Математическое обеспечение задач оценки групповых решений в автоматизированной системе прогнозирования «Математическое обеспечение задач геологического прогнозирования». - Алма-Ата: КазИМС, 1980.
4. Жаумитов Б., Имбетов Е.Ж. Экономикалық ақпараттық жүйелерде шешім қабылдау алгоритмдері // VI Халықаралық ғылыми конференция «Дифференциалдық теңдеулер, анализ және алгебра проблемалары». - Ақтөбе, 2012ж. - 390-394 б.
5. Жаумитов Б., Имбетов Е.Ж. Экономикалық ақпараттық жүйелерде топтық шешімді жуықтап қабылдау алгоритмі. - «Дифференциалдық теңдеулер, информатика, алгебра және геометрия проблемалары» // Өңірлік ғылыми семинардың материалдары., Ақтөбе, 2014ж. - 89-96б.

УДК 623.09

РАЗВИТИЕ РАКЕТОСТРОЕНИЯ – ПУТЬ В БУДУЩЕЕ: ИСТОРИЯ, ПРОБЛЕМЫ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Р.И. МЫНЖАСАРОВ, Б.Н. КАЗИЕВ

*Московский государственный технический университет им. Н.Э. Баумана
г. Москва, Россия*

Мақалада Қазақстан Республикасында ракетқұрылысын дамыту перспективалары қарастырылады. Сонымен бірге екі ел арасындағы жобалар негізінде кешендерді тиімді пайдалану туралы келісімдерді жүзеге асыру барысы талқыланады.

The article discusses the prospects of development of rocketry in the Republic of Kazakhstan as well as the implementation of the agreement on cooperation development on effective use of complexes based on the Russian-Kazakh projects.

Ключевые слова: *космодром, кешен, жоба, стартап, космостық бағдарламалар.*

Key words: *cosmodrome, complex, project, startup, space program.*

Как известно, на территории Республики Казахстан расположен первый и крупнейший в мире, и пока самый востребованный космодром под названием «Байконур», что в переводе с казахского языка означает – богатая долина.

Космодром расположен в достаточной удалённости от крупных населенных пунктов, что обеспечивает безопасность пусков ракеты-носителя. К достоинствам места размещения космодрома следует также отнести наличие большого количества безоблачных дней в году.

Комплекс «Байконур» - международный космический порт, обеспечивающий надежную реализацию российских и международных космических программ.

Байконур сохраняет лидирующее место в мировой космической инфраструктуре более 50-ти лет. История международного космического порта полна интересных и разнообразных страниц, связанных с именами великих людей XX века, с интереснейшими инженерными проектами, во многом опередившими свое время. До августа 1991 года, комплекс «Байконур» являлся основным звеном космической инфраструктуры СССР. После распада СССР объекты комплекса стали собственностью Республики Казахстан, что породило проблемы юридического характера на межгосударственном уровне, связанные с вопросами его дальнейшей эксплуатации.

Для урегулирования юридических вопросов между нашими странами были подписаны более 50 различных нормативно-правовых актов, главными из которых являются:

- Соглашение об основных принципах и условиях использования космодрома «Байконур», подписанное 28 марта 1994 года, согласно которому комплекс «Байконур» был передан в аренду Российской Федерации.

- Договор аренды комплекса «Байконур» между правительством Республики Казахстан и правительством Российской Федерации подписанное 10 декабря 1994 года.

- Соглашение о статусе города Байконур, порядке формирования и статусе его органов исполнительной власти, подписанное 23 декабря 1995 года.

- Соглашение о развитии сотрудничества по эффективному использованию комплекса «Байконур», целью которого является развитие взаимовыгодного сотрудничества в рамках совместной деятельности по обеспечению дальнейшего эффективного использования космодрома «Байконур» в интересах Республики Казахстан и Российской Федерации, реализации программ международного сотрудничества, подписанное 9 января 2004 года [1].

Также, правительство Российской Федерации обязалось всемерно содействовать участию Казахстанской стороны в реализации проектов по созданию и использованию на космодроме «Байконур» новых экологически безопасных ракетно-космических комплексов.

В том же году, в 22 декабря 2004 года было подписано еще одно важное соглашение между нашими правительствами о создании на космодроме «Байконур» космического ракетного комплекса «Байтерек» (далее – КРК) на базе экологически безопасной ракеты-носителя (РН) «Ангара», тем самым, дав старт первому совместному российско-казахстанскому проекту в области ракетостроения.

Проект «Байтерек» является по своему уникальным. В целях реализации проекта по созданию КРК «Байтерек» Казахстаном предоставлены беспрецедентные условия, такие как - финансирование деятельности АО «СП «Байтерек» по всем проектно-строительным работам по созданию КРК «Байтерек» происходит из бюджета Республики Казахстан в виде предоставления бюджетного кредита, предоставлены льготные условия по возврату кредитных средств, предоставлены

налоговые преференции АО «СП «Байтерек», исполняющим и подрядным организациям, независимо от их резидентства, в виде обложения НДС по нулевой ставке; освобождение СП от уплаты корпоративного налога сроком на 15 лет со дня принятия в эксплуатацию КРК государственной приемочной комиссией и др. и передачу ряда объектов космодрома «Байконур» СП, с исключением их из состава арендованных объектов комплекса «Байконур».

При этом, правительства двух стран согласились, что создание комплекса «Байтерек» обойдется Казахстану в 223 млн. долларов США и комплекс будет введен в эксплуатацию в течение 5 лет [2].

Однако, через 3 года после начала реализации проекта и уточнения параметров в технико-экономическом обосновании эта стоимость выросла до 1640 млн. долларов США, т.е. более чем в 7 раз.

Дорого или слишком дорого? Все познается в сравнении. Интересно, во сколько обходились космодромы для орбитальных космических пусков в разных странах мира, построенные за последние 20 лет. Стоимость такого сложного и уникального объекта, как космодром, может сильно отличаться в зависимости от класса ракеты, участия в пилотируемой программе и того, что создается помимо «пускового минимума». На стоимость влияют технологические, политические, географические и другие факторы. Кстати, почти одновременно с проектом «Байтерек» начал реализовываться схожий проект с Южной Кореей на космодроме «Наро» на базе РН «Ангара» легкого класса. Строительство, начатое в августе 2003 года, было завершено в 2009 году. Третий запуск ракеты-носителя «KSLV-1» после неудачных 2 предыдущих, состоялся 30 января 2013 года, что сделало Южную Корею 11-й космической державой. Проект обошелся в 500 млн. долларов США.

Проект создания космического ракетного комплекса ELS для ракет среднего класса «Союз-СТ» включал в себя создание при участии России стартового комплекса для ракеты «Союз-СТ» (модернизированный специально под запуски с Куру носителя среднего класса «Союз-2»), технического комплекса, командного пункта и вспомогательных систем. На этом комплексе впервые была использована мобильная башня обслуживания, такая же сейчас создается на космодроме «Восточный».

Изначально на проект планировалось потратить 344 млн евро, из которых 120 млн. евро выделили российским предприятиям, в том числе на создание самой ракеты «Союз-СТ» и оборудования для нее. Однако, задержки в строительстве и подготовке ракеты привели к удорожанию проекта на 36%. В результате стоимость проекта с учетом расходов на модификацию ракеты оказалась примерно \$840 млн.

Компания «Space-X» Элона Маска на строительство первого в мире частного космодрома для орбитальных пусков «Falcon-9» и «Falcon Heavy» на южном побережье Техаса планирует потратить всего \$100 млн, соответственно, конкурировать с ней будет очень сложно, даже в «Ангаре».

Что касается космодрома «Восточный», даже по консервативной оценке Восточный оказывается одним из самых дорогих космодромов в мире.

Секретный указ президента о создании космодрома «Восточный» был подписан в ноябре 2007 года. Космодром «Восточный» всего на 6 градусов севернее Байконура, удобные поля падения отработанных ступеней, много солнечных дней, рядом проходит трасса Чита — Хабаровск и Транссиб. В свое время, здесь была советская ракетная часть, а потом и космодром Свободный, с которого в новой России успели запустить несколько легких ракет. Было принято целенаправленное решение — обеспечить космические запуски с собственной территории [2].

В конце 2011 года Роскосмос принимает решение и объявляет тендер на создание аналогичного комплекса «Ангара» на космодроме «Восточный». Учитывая, что уже создается подобный комплекс «Ангара» и на космодроме Плесецк, комплекс «Байтерек» становится абсолютно неконкурентоспособным. Таким образом, для Казахстана проект создания комплекса на космодроме «Байконур» перестает быть выгодным.

Определенная работа по созданию комплекса «Байтерек» уже проведена. Этот комплекс с успехом может заменить существующий комплекс на базе гептильной РН «Протон» и тем самым выполнить межгосударственное соглашение от 9 января 2004 года по замене гептильного комплекса, на экологически безопасный.

Решение этого вопроса являлось в межгосударственном соглашении одним из базовых условий и обоснований для продления срока аренды комплекса «Байконур» до 2050 года.

Необходимо было прийти к одному мнению, где же все-таки строить космический ракетный комплекс – на космодроме «Байконур» или на космодроме «Восточный», так как они находятся на одной широте.

Когда космодром «Восточный» проектировался, про размещение «Ангары» речи не шло — Россия была готова не строить позицию для нового носителя, уступив такое право Казахстану. Но проект «Байтерек» буксовал, строительство стартового комплекса не начиналось, и в Роскосмосе стали примерять «Ангару» к космодрому «Восточный», стараясь делать это скрытно. Правда выяснилась почти случайно: проверявшие Роскосмос аудиторы Счетной палаты обнаружили нецелевые расходы на 46 млн рублей — эти деньги космическое агентство заплатило за транспортировку макета «Ангары» на территорию будущего космодрома «Восточный».

Строительство стартовой позиции для «Ангары» на Байконуре и отказ от строительства таковой на «Восточном» означали бы, что космодром в Казахстане останется в ближайшие десятилетия значимым с точки зрения запусков вне рамок пилотируемых программ.

А всё, что касается запусков спутников на геостационарную орбиту (это основная часть рынка коммерческих запусков), могло бы остаться на Байконуре, откуда сейчас стартует самый популярный в мире носитель тяжелого класса «Протон».

При этом в ближайшие семь лет «Ангара» заменить «Протон» не сможет — новой ракете еще предстоит налетать определенную статистику по надежности, чтобы ее можно было продвигать на глобальном рынке коммерческих запусков. Но в любом случае «Ангара» создается в том числе на смену «Протонам», и развертывание комплекса на «Восточном» будет означать смену приоритетов.

Полноценная жизнь Байконура продлится ровно столько, сколько потребуется России для развертывания инфраструктуры «Восточного» и строительства там двух стартовых площадок.

Правительство Республики Казахстан называло «Байтерек» краеугольным камнем развития национальной космической программы, но отказалось финансировать проект по новой стоимости и не смогло договориться с Роскосмосом о дальнейших планах и перспективе проекта [1].

Представители Казкосмоса контактируют с украинскими властями на предмет прямых поставок ракет «Зенит», они думают восстановить одну из неиспользуемых стартовых позиций на Байконуре под «Зениты». Также Казахстан высказывает о желании выкупить российский пакет акций компании «Космотрас», запускающей космические аппараты с помощью конверсионных ракет «Днепр». На наш взгляд, это все малоперспективные проекты.

По планам к 2030 году Россия надеется, что практически все космические запуски (90%) будет проводить с собственных космодромов Плесецк и «Восточный». На Байконур будет приходиться не более 10% запусков. Сейчас доля космических запусков с российской территории составляет только 25%. Об этом говорится в материалах к проекту стратегии, которые были представлены на заседании клуба друзей кластера космических технологий и телекоммуникаций фонда «Сколково» и опубликованы в официальном микроблоге фонда в Twitter.

Россия не ставит задачу перевести все запуски на российские космодромы раньше, вероятно, потому, что не хочет нарушать межгосударственные договоренности, по которым срок аренды космодрома заканчивается только в 2049 году.

Формально переговоры еще не завершены, но, по сути, ясно, что какого-либо приемлемого для сторон результата не найдено.

Хочется привести цитату академика РАН, ученого и конструктора, одного из ближайших соратников Сергея Королева Бориса Черток, сказанную им на 35-х академических чтениях по космонавтике, прошедших 26 января 2011 года в МГТУ имени Баумана:

«Россия должна объединить свои усилия в космонавтике с Индией и Казахстаном, потому что у нас одних пороха не хватит, чтобы на равных сотрудничать с США и Китаем в космической сфере и создать трехполярный космический мир на Земле».

В сложившейся обстановке, когда Россия строит и обустривает собственные космодомы «Восточный» и «Плесецк» под непосредственным контролем заместителя председателя Правительства Российской Федерации Д.О. Рогозина Казахстану необходимо изменить подход и стратегию по созданию космического ракетного комплекса от «максимализма» к «минимализму».

Ведь, не имея достаточное количество квалифицированных кадров в области ракетостроения, соответствующего опыта по созданию сложных, наукоемких и высокотехнологических объектов, отсутствия промышленности на территории Казахстана, отсутствия достаточного бюджетного финансирования, а также опыта по коммерциализации пусков создать отличный продукт видится крайне затруднительно.

Выход может быть найден в развитии частного космоса и стартап проектов в области ракетостроения.

Так, к примеру, ООО «Лин Индастриал» — российский стартап, создающий сверхлегкие космические ракеты, резидент иннограда «Сколково» с 25 июня 2014 года и единственный в России частный разработчик космических ракет. Основан, в 2014 году Алексеем Калтушкиным и Александром Ильиным [3].

«Лин Индастриал» создает семейство сверхлегких ракет «Таймыр», которые способны выводить на околоземную орбиту спутники массой до 180 кг. Согласно расчетам представителей компании, даже при доле в 1% рынка (четыре пуска в год), «Лин Индастриал» сможет выйти на точку безубыточности через 2,5 года после первого космического запуска, который намечен на I квартал 2020 года. Цена одного килограмма малого космического аппарата, выводимого при помощи «Таймыра» на орбиту, составит \$60 тысяч. Необходимые инвестиции в компанию до ее выхода на окупаемость оцениваются примерно в \$8,5 млн.

Таким образом, хочется верить, что российский стартап - «Лин Индастриал» доведет начатое до логического завершения и вдохновит казахстанских инженеров создавать сложные продукты, а казахстанским инвесторам – вкладывать деньги в развитие отечественной космической индустрии.

Казахстанские инженеры совместно с японскими и российскими инженерами хотят в будущем сделать космические запуски более современными, т.е. интеллектуальными и не столь дорогими за счет оснащения космических ракет системами искусственного интеллекта.

По словам инженеров и конструкторов, системы искусственного интеллекта позволят ракетам получить большую степень автономности и лучше выполнять самодиагностику, проверку перед запуском. Перед установкой таких систем в реальные ракеты, их надо протестировать и, с другой стороны, убедиться в надежности, а это возможно с ракетой «Таймыр».

На предварительном этапе исследователи и инженеры должны оснащать «Таймыр» различными системами искусственного интеллекта.

Известно, что современные космические ракеты имеют определенную степень автоматизации, т.е., ракеты оснащены сенсорными модулями, отслеживающими параметры полета ракеты и передающими данные инженерам о траектории полета, работе двигателя, и другие параметры. В случае отклонения этих параметров современные системы ничем не смогут помочь ракете, просто зафиксируют отклонения или проблему. Поэтому «Таймыр» планирует оснастить "электронными мозгами", которые помогут ракете «найти выход из ситуации» во время полета.

Современная система будет отслеживать состояния ракеты, а также, будет определять источники проблем и способы их устранения.

Сбой системы в современных ракетах – это самая распространенная проблема, которая отвечает за ориентацию ракеты и влияющая на другие параметры.

Разрабатываемая система искусственного интеллекта могла бы регулировать работу ракеты и определять ее позицию в полете. Подобная система имела место в конце 90-х годов в США, как программа НАСА, но была закрыта из-за недостаточности.

В случае реализации данного проекта, для экономики Казахстана и инвесторов имеет существенное значение сниженная себестоимость производства, за счет наличия электронных составляющих. Поэтому, вкладывать деньги в развитие отечественной космической индустрии и наличие современных ракет – это путь в будущее.

Литература

1. Государственная программа развития космической деятельности в Республике Казахстан. Астана, 2005 г.
2. Федеральная целевая программа развития космодромов на период 2016–2025 годов. Москва, 2015 г.
3. ООО «ЛинИндастриал».

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің Хабаршысы, №4(46), желтоқсан,
2016

Жаратылыстану ғылымдары

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCES

ӘОЖ 631.1

**Қатты тұрмыстық қалдықтарды залалсыздандырып
өңдеу жолдары**

В статье говорится о обеззараживании твердых бытовых отходов, и пути их дальнейшей переработки. Говорится об общем их количестве в настоящее время на земле, какими путями они образуются. Поднимается вопрос использования твердо бытовых отходов человечеством. Цели и общие правила полигонов в настоящее время.

The article speaks about the disinfection of municipal solid waste and ways of further processing, their total number currently on earth and in what ways they are formed, the use of municipal solid waste by mankind, the purpose and general rules of polygons nowadays.

Ключевые слова: *экологическая проблема, отходы, утилизация.*

Key words: *environmental issue, waste, recycling.*

Қазіргі әлемде экологиялық проблемалар өзінің қоғамдық мәні жағынан алдыңғы қатардағы мәселелердің біріне айналды, тіпті ядролық соғыс қаупі де оның көлеңкесінде қалып қойды. Адамның шаруашылық іс-әрекетінің қауырт дамуы, айналадағы ортаға үдемелі, көбіне білдірушілік сипатта әсер етуде. Азаматтың табиғатқа әсері мыңдаған жылдар бойында қалыптасқан табиғи жүйелерді өзгерту, сондай-ақ топырақты, су көздерін, ауаны ластау арқылы жүзеге асуда. Бұл табиғат ахуалының күрт төмендеуіне әкеліп соқты, көп жағдайларда орны толмас зардаптар қалдыруда. Қазіргі кезде экологиялық дағдарыс шын мәніндегі қауіпті төндіріп отыр: іс жүзінде тез өріс алып бара жатқан дағдарыстық жағдайларды кез-келген аумақтардан көруге болады.

Әлемде адамзат тіршілігі бар ортаға біздің білуімізше әзірше тек Жер ғана жатады. Табиғатпен оның байлықтары адамдаордың өмірі мен қызметінің, олардың тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы әл-қуатын арттырудың негізі болып саналады. Сондықтан қоршаған ортаны қорғау проблемасы қазіргі заманның маңызды, қажетті мәселелерінің бірі.

Қалдықтар өте көп мөлшерде пайдалы кендерді шығарғанда және байытқанда пайда болады. Қазіргі кезде қолданылатын технологияларға байланысты бастапқы алынған шикізат мөлшерінің 10 % қалдыққа айналып отырады. Осыған байланысты бос жыныстан тұратын таулар пайда болады, көп көлемді сулар ағынға жіберіледі.

Қазіргі уақытта дүниежүзі бойынша жер қойнауынан жыл сайын 100 млрд. тоннаға дейін руда, құрылыс материалдары, отын (4 млрд.т мұнай және газ, 2 млрд.т көмір) беткі қабатқа шығарылып отырылады, шамамен 92 млн.т минералды тыңайтқыштар мен 2 млн.т улы химикаттар пайдаланып, олар да жер бетіне таралады. Атмосфераға 200 млн.т үстінде көміртегі оксиді, 53 млн.т азот оксидтері, 50 млн.т көмірсутектері, 146 млн.т күкірттің диоксиді, 250 млн.т шаң газ тәріздес қалдық ретінде шығарылынады. Ал су қоймаларына жыл сайын орта есеппен 32 млрд. м³ тазаланбаған су, әлемдік мұхиттарға – 10 млн.т дейін мұнай тасталынады. Осы жағдайларға байланысты қоршаған ортада пайда болған қолайсыз өзгерістер қайтымсыз түрге айналып отыр [1].

Шыққан көздеріне байланысты өндірістегі қалдықтар екі топқа бөлінеді: өндіріс қалдықтарына және тұтыну қалдықтарына.

Өндіріс қалдықтарына бұйым алу процесінде шыққан және жартылай немесе түгелімен өзінің бастапқы тұтыну сапасын жоғалтқан шикізаттың, материалдардың, шала бұйымдардың қалдықтары жатады. Бұл топқа сонымен қатар шикізатты физикалық – химиялық жолмен өндегенде, пайдалы кендерді шығарғанда және байытқанда шыққан, бірақ – та өндірістік процестің бағытталған мақсатына жатпайтын өнімдер кіреді. Оларды шамалы өндегеннен кейін халық шарушылығында немесе шикізат ретінде басқа өндірісте, немесе отынға пайдалануға болады. Өндіріс қалдықтарына сыртқа тасталынатын технологиялық газдарды немесе ақаба суларды тазалағанда шыққан қатты заттар да жатады.

Тұтыну қалдықтарына пайдалануда болғаны үшін тозып, өздерінің тұтыну қасиетін жойған бұйымдар мен материалдар жатады. Олар өндіріс жағдайында белгілі тәртіппен шығынға шығарылады, ал тұрмыста тасталынады [2].

Қазіргі таңда елімізде 22 млрд. тоннадан астам өндіріс және тұтыну қалдықтары жинақталған. Оның 18 млрд. тоннасы техногенді минералды түзілімдер. Жыл сайын елімізде 700 млн. тонна шамасында өндіріс қалдықтары пайда болуда, оның 250 млн. тоннаға жуығы улы қалдықтар. Қазір кен және байыту кешендері қалдықтарының ең үлкен үлесі Қарағанды (29,4 пайыз), Шығыс Қазақстанда (25,7 пайыз), Қостанайда (17 пайыз) және Павлодар (14,6 пайыз) облыстарында. Өндіріс қалдықтарының басым бөлігін – 65 пайызға дейінін, аршынды жыныстар, байыту қалдықтары, үйінділер және тағы сол сияқты техногенді минералды түзілімдер құрайды. Осы күндері жиналған аршынды жыныстар құрылыс материалдары ретінде және істен шыққан шахталарды, карьерлерді жабу мақсатында қолданылып отыр.

Проблема негізінен қалдықтардың көлемінде ғана емес, оны жинақтап, сақталуында. Көптеген елдер қоқысты қайта өңдеу индустриясын жолға қойып, қоқысты кәдеге жаратып жатса, біз оған жеткен жоқпыз. Өндіріс айналымына екінші ретті шикізаттарды және қалдықтарды енгізу маңызды әлеуметтік және экологиялық әсерді қамтиды: қоршаған ортаның зиянды қалдықтармен ластануы азаяды, әртүрлі қалдықтар астындағы жерлер босайды, қосымша жұмыс орындарымен қамту мүмкіндігі пайда болады. Осы байланыстардан қатты тұрмыстық қалдықтарды заманауи тұрғыдан пайдалану және қайта өндірудің экономикалық әсерін зерттеу қажеттілігі туады. Ол үшін қатты тұрмыстық қалдықтарды пайдаланудың қазіргі қолданып жатқан экономикалық механизмін, оларды шикізат ретінде өңдеуге экономикалық және ұйымдық қолайлы жағдай туғызуға жетілдіретін жаңа экономикалық әдістер қажет. Қатты тұрмыстық қалдықтар – экологияның ең күрделі проблемаларының бірі. Негізгі технологиялық қиындықтары қоқыс өндіруге көп мөлшерде энергияның жұмсалыуымен және сол өнімнің қажетті тазалығын қамту барысында қоршаған ортаға зияны әсерімен байланысты. Қазақстанда қатты тұрмыстық қалдықтардың негізгі бөлігі компоненттерге бөлінбей, ашық қоқыс тастау орындарына тасталады, олардың 97 пайызы табиғатты қорғау және санитарлық заңнамалардың талаптарына сай емес. Қатты тұрмыстық қалдықтар полигоны мен ауылдық қоқыс тастау орындарында қалдықтарды пайдалы – зиян компоненттерге бөлмей, бәрін үйіп тастайды. Қоқыс тастау орындарында өздігінен өртену орындары болады. Олардың орналасуы көбінесе, қоршаған ортаға әсерін тексермей, жобасыз болып келеді. Республикамызда тек 5 пайыз қатты тұрмыстық қалдықтар ғана утилизацияланады және өртеледі. Әрдайым жиналып отыратын қатты тұрмыстық қалдықтардың көлемі жаңа техногендік ландшафтты қалыптастырады. Олар ауаны, топырақты, жер үсті және жер асты суларын улы заттармен лаптап (ртуть, мышьяк, сурьма, т.б.), қоршаған орта компоненттеріне кері әсерлерін тигізеді [3].

Қатты және өте қауіпті қалдықтарды зиянсыздандыру үшін назар аударуға тұратын жолдардың бірі – биологиялық технология. Биологиялық технологияда адамға пайдалы өнімдерді алуға және қоршаған ортаны тазартуға ірі организмдер мен биологиялық процестер қолданылады. Биотехнологияны адамдар ежелден қолданып келе жатыр. Барлық ауыл шаруашылық өндірістері биотехнологияға негізделген. Мысалы, нан пісірудің шарап ашытудың негізі болып микробиологиялық процестер болып саналады.

Биотехнологияның мүмкіншілігі ауқымды. Микробиологиялық организмдердің әр алуан түрлері кейбір органикалық заттарды сіңірумен қатар, оларды зиянсыз түрге немесе пайдалы өнімдерге, мысалы, шалшықты газға айналдыра алады. Бірақта, биологиялық әдісті қолдану оның ұзақ уақытты қажет етуіне байланысты белгілі шамада шектелуде.

Полигон құрудың негізгі мақсаты – қалдықтарды көмуге бөлінген жерді экономикалық тұрғыдан тиімді түрде қолдану арқылы топырақты, атмосфераны, жер асты мен бетіндегі суларды компоненттермен ластанудан сақтау.

Полигондар ретінде пайдаланатын жер 20 – 25 жылдай мерзімге бөлініп беріледі. Олар қонысты аймақтан аулақтандырылады, санитарлық қорғау зонасының ені 3 шақырымға тең болуға тиіс. Полигонның алшақтығы ауыл шаруашылық егістік жерден және транзиттік жолдарда 200 м – ден, орман алқабынан 50 м – ден кем болмауы қажет. Санитарлық қорғау зонаны көгалдандыру және периметр бойымен ені 50 метрдей келетін орман қорғау алқабымен полигонды жабдықтандыру қарастырылады.

Қалдықтарды орналастыру үшін арнайы объектілер жасалады (полигондар, шламсақтау орындары, тау жыныстарының үйінділерін сақтайтын жерлер т.б.). ҚТҚ сақтайтын объектілерді салар алдында геологиялық, гидрогеологиялық және басқа да барлау жұмыстары жүргізіледі, осыны негізге ала отырып, мемлекеттік экологиялық сараптау қорытындысы жасалып, полигонға рұқсат беріледі [4].

Әдебиеттер

- 1.Иштаева Ф.Қ.,Костараева Л.Г., Набидоллина Ш.С., Молдағалиева Ж.Е. Экология.- Астана, 2008.
- 2.Бөкейханов С.Н. Физико – химические и каталитические свойства шкаловых и синтетических стекл: Автореферат диссертаций. – Алматы, 1997.
- 3.Гринин А.С., Новиков В.Н. Промышленные и бытовые отходы: Хранение, утилизация, переработка. – М.: ФАИР – ПРЕСС, 2002.
- 4.Сачков А.Н., Никольский Ю.И. Маринин О.Н, О высокотемпературной переработке твердых отходов // К.С Информационный сборник. Экология городов.- Москва, 1996.-С8

ҚОРШАҒАН ОРТАНЫҢ ЛАСТАНУЫ ЖӘНЕ ЭКОТӘУЕЛДІ ПАТОЛОГИЯЛАР

Р.ИЗИМОВА, Л.С.НҰРМАН

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В данной статье рассматривается одна из актуальных проблем современности – загрязнение окружающей среды и влияние ее на здоровье человека. Описываются виды и механизмы развития экозависимых патологий общепринятые схемы, принципы их выявления. Экозависимые заболевания рассмотрены на примере города Актобе, дана сравнительная характеристика показателям состояния здоровья населения города Актобе, как один из загрязнённых городов Республики. This article discusses one of the urgent issues of our time – environmental pollution and its impact on human health. The types and development mechanisms of ecologically dependable pathology, common scheme, principles of their identification are described. Ecologically dependable diseases are considered on the example of Aktobe city, the comparative characteristic of indicators of the health status of Aktobe city population is given as one of the most polluted cities in the country.

Ключевые слова: *экофактор, экопатология, здоровье, окружающая среда, фоновое загрязнение, индикаторная патология.*

Key words: *ecological factor, ecopathology, health, environment, background pollution, indicator pathology.*

Адам ағзасы қоршаған ортаның әртүрлі факторларына анық жауап қайтаратын ашық биологиялық жүйе. Сондықтан адам денсаулығының көрсеткіші – сол жердің экологиялық жағдайын бағалайтын маңызды критерий, орта қолайсыздығының индикаторы[1].

Адам денсаулығы жағдайын зерттеп бағалауда «экологиялық кризис» терминінің енгізілуі де бүгінгі күні табиғат пен адамзат қоғамы арасындағы қарым-қатынастың қаншалықты шиеленіскенін көрсетеді.

Адамның қоршаған табиғи ортамен қарым-қатынасын зерттеу, қоршаған ортаның ластанулары туғызатын ішкі ағзаның қызметтеріндегі қалыпты жағдайдан ауытқуларды анықтауға мүмкіндік береді.

Қоршаған ортаның адам денсаулығына әсер беретін факторлары әртүрлі: ауаның, судың, топырақ, тағамдардың ластануы, шу, радиация, электромагниттік әсер т.б.

Ортаның қолайсыз факторлары мен халық денсаулығы арасындағы сандық, сапалық тәуелділікті жаңа ғылыми бағыттар, экологиялық эпидемиология, экогенетика, экоиммунологиялар зерттейді.

Қазіргі кезде экологиялық қатерлердің негізгі маркерлері ретінде келесі көрсеткіштер тобы алынған[1]:

1. Индикаторлық патология – денсаулық жағдайының қоршаған ортаға өте жоғары тәуелділігімен сипатталады (кәсіптік аурулар, ісік аурулары, перинаталды өлім, іштей туа пайда болған патология, генетикалық ауытқулар, аллергиялар мен токсикалық зақымданулар көрсеткіштерінің жоғары болуы);
2. Экологияға тәуелді патология – қоршаған орта ластануларына орташа дәрежедегі тәуелділік (жалпы және балалар өлімдері, екіншілік иммундық тапшылық, өкпенің қабынуы, балалардағы бауыр аурулары көрсеткіштерінің жоғары болуы және метеожағдайлардың нашарлауына байланысты негізгі аурулардың жалпы қозуы);
3. Экологияға байланысы бар деп саналатын патологиялар – денсаулық жағдайы мен ластанған қоршаған орта арасындағы байланыстың айқындылығын анықтау күрделі, қиын (жүктілікпен байланысты патология және баланы уақытынан ерте босану, ауырлығы, өкпе, қолқаның созылмалы қабынулары жиі қозады, туу, өлім көрсеткіштері, өмір жасының ұзақтығы нашарлайды).

Экологияға тәуелді аурулар - мүгедектік пен өлім себептерін анықтау, сол ортаның ластану дәрежесін есептеп бағалаудың маңызды құрамдас бөлігі.

Аталған көрсеткіштерді бағалауда келесі деңгейлерді қарастыруға болады:

1. Зерттеуге алынған жергілікті жердегі халықтың денсаулық деңгейін анықтау;
2. Денсаулықтағы өзгерістерді ортаның ластаушы факторларының түрі мен деңгейін және фондық ластануды есепке ала отырып айқындау;
3. Орта сапасының стандарттан ауытқуы мен қатерлі деңгей арасындағы байланыс немесе айырмашылықты анықтау.

Тұтастай алғанда экотәуелді ауруларды анықтау көп факторлы және регрессивті талдауларға негізделеді.

Ортаның қолайсыз экофакторлары әсерінен адам ағзасының күрделі физиологиялық жүйесінің тұрақтылығы (гомеостазы) бұзылатыны белгілі [2]. Бұл үдеріс ластаушы заттардың сапалық, сандық сипаты, мөлшері, экспозициясы т.б жағдайларға сәйкес түрліше көрініс табады.

Қолайсыз орта факторларының ағзаға әсерін зерттеу, себеп-салдарын ашу үшін әдістемелік тәсілдердің түрлері мен принциптері ұсынылған.

Физиологиялық зерттеу – адамның физиологиялық үдерістерінің энергетикалық құндылығын бағалау. Энергияның үнемді пайдаланылуы ортаның қолайлы жағдайында жүреді, ал өзгеріске ұшырау, бұл шығынды көбейтеді. Бұл әдістер арасында қол жетімдісі атмосфералық ауаның құрамы, тыныс алудың негізі, O₂-ні пайдалануды бағалау, ол тыныс жолдарының әр түрлі патологияларының дамуында басты роль атақарады .

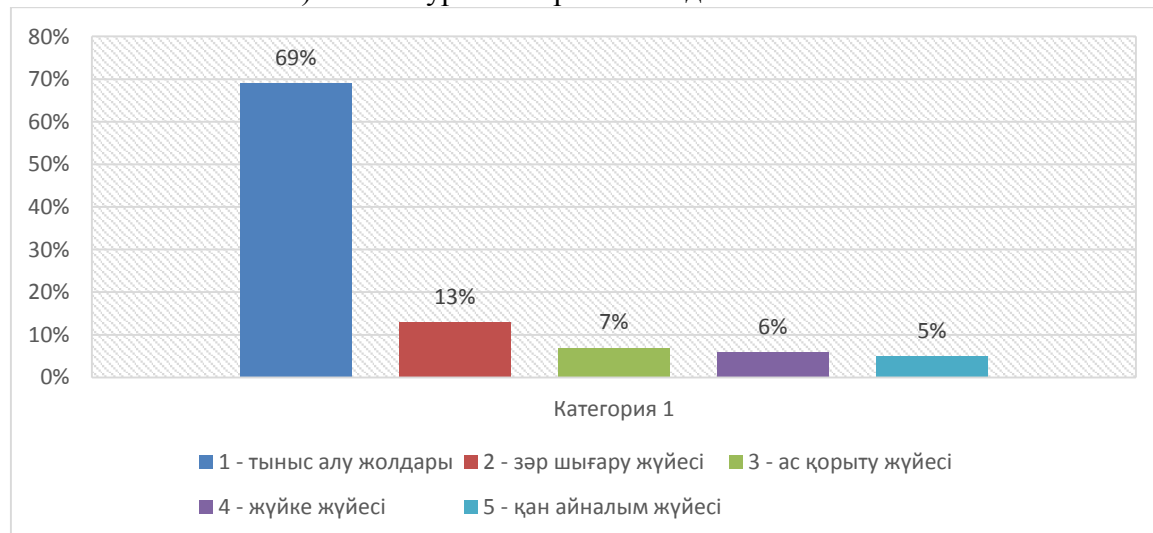
Биохимиялық зерттеу – орта факторларының гомеостазға әсерлі ферменттік белсенділік және зат алмасудың өзгерісімен бағалануы, өз кезегінде ас қорыту жолдарының ауруларының дамуында маңызға ие.

Иммунологиялық зерттеу – ағзаның иммундық жауабының дәрежесі, қарсы дененің түзілуі қан құрамын зерттеу арқылы қоршаған ортаның стрестік жағдайына жауабы түрінде алынады.

Генетикалық зерттеу – негізінде мутациялық өзгерістерді анықтау, бірақ гендік деңгейдегі зерттеу қол жетімді болмағандықтан, әсердің жанама белгілері – жасанды түсік тастау, іштен туа пайда болған кемістіктер сияқты патологиялардың жиі орын алуымен бағалану қабылданған [2,3].

Қазақстан Республикасындағы экологиялық проблемасы күрделі аймақтардың қатарына соңғы 10 жылдықта тұрақты орын алған Ақтөбе қаласы да кіреді. Ақтөбе қаласы Қазақстанның өндірісі, ауылшаруашылығы дамыған аймақтарының бірі [4,5,6]. Оның орталығы Ақтөбе – Батыс аймақтағы жақын болашақта миллионды қалалар қатарына қосылуы болжанған үлкен қалалардың бірі. Сондықтан, аймақтағы бүгін қалыптасқан экологиялық жағдайды және тұрғындар денсаулығын зерттеп, бағалау күн тәртібіндегі маңызды мәселелердің бірі.

Ақтөбе қаласының экологиялық жағдайының қолайсыздығымен байланысты саналатын аурулардың орташа есеппен 1000 адамға шаққандағы көрсеткіштері (Облыстық денсаулық сақтау департаментінің кәсіптік ауруларды зерттеу бөлімінің 2015 жылғы мәліметі) келесі суретте көрініс табады .

1-тыныс алу жолдары, 2-зәр шығару жүйесі, 3-ас қорыту жүйесі,

4-жүйке жүйесі, 5-қан айналым жүйесі.

Сурет1 . Экологияға тәуелді саналатын аурулар көрсеткіші
Өндіріс орны шоғырланған Ақтөбе қаласында экологияға тәуелді аурулардың деңгейі салыстырмалы жоғары екенін берілген диаграммадан көруге болады. Қоршаған ортаны ластаушы өнеркәсіп орындарынан облыстық экоинформация жүйесіне келетін ақпараттардан атмосфераға шығарылған лас қалдықтар, жер асты және жер үсті суларының ластануы туралы мәліметтерден олардың адам денсаулығына әсерін бағалау болжамы жасалады[7].

Ақтөбе облыстық денсаулық сақтау департаменті ұйымдастыру-әдістемелік бөлімінің және санитарлы-эпидемиологиялық станциясының статистикалық материалдары мен бақылауларына сүйене отырып, халық денсаулығының жағдайына салыстырмалы зерттеу жұмысы жүргізілді. Нәтижесінде Ақтөбе қаласында басқа қалалармен салыстырғанда 5 ауру түрі жиі кездеседі: тыныс жолдары ауруы – 69%, зәр шығару жолдарының ауруы – 13%, асқорыту жолдарының ауруы – 7%, жүйке жүйесі – 6%, қан айналым жүйесі – 5%, бұл көрсеткіш аурулар нозологиясында республикалықтан 2-4 ретке жоғары. Ақтөбе қаласы балалар контингентінің аурулық көрсеткіші ересектер көрсеткішімен салыстырғанда бақылау аймағы (зонасындағы) балалардың аталған аурулары бойынша көрсеткіші 0,5-3 есеге дейін, әсіресе бронхит, конъюнктивит, трахеит, отит аурулары бойынша жоғары[8].

Сонымен, Ақтөбе қаласының қоршаған ортасының экологиялық жағдайы қазіргі кезде өте күрделі, оның себептері кешенді, соған сәйкесті қала халқының аурулық көрсеткіші орташа республикалықтан бірқатар аурулар бойынша айтарлықтай жоғары. Зерттеулер ортаның ластануы мен аурулардың пайда болуының арасында тікелей және жанама байланыс, яғни тәуелділік бар екенін дәлелдеуге мүмкіндік берді.

Әдебиеттер

- 1.Габов Ю.А., Кист В.Э., Борисенко А.В., Серых В.И., Узбеков В.А., Кудеринов Т.К. Экологическая безопасность Казахстана.- Астана, 2006.- С.542.
- 2.Зайцев Н.В., Устинова О.Ю., Алексеев В.Б., Кирьянов Д.А. Актуальные проблемы экодетерминированной патологии в педиатрии// Урал. мед. ж., 2008, №4.- С.93-98.
- 3.Бермагамбетова С.К., Каримов Т.К. «Реабилитация детей, проживающих в экологически неблагоприятном регионе»// Жаратылыстану ғылымдарының қазіргі өзекті мәселелері. Халықаралық ғылыми тәжірибелік интернет конференция. - Ақтөбе, 2014.
- 4.Доклад начальника Актюбинского областного управления здравоохранения на заседании актива Актюбинского областного акимата по данным областного Управления здравоохранени. // Статистические данные о заболеваемости населения за 2014-2015гг. – Ақтөбе, 2015.
- 5.Доклад об экологической обстановке Актюбинской области за 2011-2013 гг. // Отчет начальника Департамента по Актюбинской области на коллегии Департамента. – Ақтөбе, 2013.
- 6.Айдарова А.З. Қазақстан қалаларының экологиялық жағдайлары.(Ақтөбе қаласы мысалында)//Ақтөбе мемлекеттік педагогикалық институтының Хабаршысы.- 2011 ж.- № 2. -60-68 бб.
- 7.Ақтөбе облыстық санитарлық – эпидемиологиялық станцияның мәліметтері.- Ақтөбе, 2011 ж, 38-47 бб.
- 8.Гарапова Р.А. Экологическая ситуация и структура заболеваемости населения. г.Ақтөбе.- №1 (14), 2004.- С.24-24 (1)

УДК: 576

**Кумыс, его химический состав,
значение как диетического и лечебного напитка**

Г.Б. Адманова, Н.Ж. Утеуова, Н.К. Кадирова

Актыбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Нарықтық экономика жағдайында, жаңа тағамдық ұғымдар шикізат, материалдар және олардың физикалық және химиялық ерекшеліктері жалпы сапасын сақтауға немесе жақсарту технологиялардың жаңа штамдары, әзірлеу және қолдану үшін іздеу талап етуге; қоректік немесе физиологиялық әсерін сақтау немесе арттыру; өнімнің қауіпсіздігін жақсарту.

In the market economy new nutritional concepts require the search for new strains, development and application of technologies that preserve or improve the overall quality of raw materials and their physical and chemical features; maintain or enhance the nutritional or physiological effect; improve product safety.

Кілт сөздер: *қымыз, ферменттеу, био-стимуляторлар, бие сүті, емдік өнім.*

Key words: *koumiss, fermentation, bio-stimulator, mare's milk, therapeutic product.*

Кумыс - продукт молочнокислого и спиртового брожения кобыльего молока под влиянием особой закваски. В результате брожения получается слегка пенящийся молочного цвета напиток, освежающий, слегка опьяняющий, сладковато-кислого вкуса и своеобразного аромата. При кумысном брожении белок, жир, молочный сахар превращаются в еще более удобоваримые вещества - молочную кислоту, этиловый спирт, угольную кислоту и целый ряд ароматических веществ. Все это придает наряду с питательностью, легкой усвояемостью еще и особый приятный вкус и аромат.

При биохимическом исследовании заквасок и кумыса на кафедре биохимии Башкирского медицинского института установлено, что содержание свободных аминокислот в процессе созревания кумыса на закваске, обладающей антибактериальными свойствами, возрастает резко, чем на исходном материале. Кроме того, установлен синтез около девяти важнейших аминокислот, участвующих в жизнедеятельности организма человека [1].

Действие кумыса на организм человека весьма многогранно. Кумыс в более короткий срок, чем лекарственные средства, улучшает аппетит, регулирует деятельность пищеварительных желез и опрвления кишечника. Заслуживает особого упоминания живая микрофлора кумыса – молочные бактерии типа болгарской палочки и дрожжи типов Торула и Кандида.

Кумыс в буквальном смысле «живая вода» – продукт жизнедеятельности микробов. Кумыс усиливает окислительные процессы, улучшает межклеточный обмен, нормализует состав крови и, что особенно характерно, увеличивает содержание гемоглобина в крови, способствует исчезновению гипоавитаминоза. Благоприятно влияет кумыс и на нервную систему. Улучшается функциональное сочетание дыхательной и сердечно-сосудистой систем. Уменьшаются кислотные процессы в толстых кишках и, как следствие этого, уменьшается аутоинтоксикация организма; кроме того, кумыс повышает защитные силы организма.

Кумыс предотвращает преждевременное старение организма и развитие многих заболеваний. Известно, что кумыс полезен только в стадии брожения Вещества, вырабатываемые "кумысными" микроорганизмами, повышают сопротивляемость макроорганизма к инфекциям. Терапевтическое значение имеет весь комплекс продуктов кумысного брожения (спирт, молочная кислота, аминокислоты, витамины группы В, аскорбиновая кислота и антибиотические вещества) [2].

Кумыс, создавая устойчивое равновесие внутренней среды организма, мобилизует естественные защитные механизмы, в том числе активную лимфу, плазму крови, обогащая ее ценными белками, повышает фагоцитарную функцию и другие защитные силы организма. В последние годы были попытки отнести кумыс к категории биостимуляторов. Лечебное действие кумыса не носит случайный характер. Исключительная насыщенность исходного продукта – кобыльего молока – легкоусвояемыми жирами, микроэлементами и сохранением их при ферментации кумыса ставит его в один из активных природных лечебных факторов. Новейшие данные подтвердили содержание в кумысе витаминов А и группы В, в том числе и В₁₂, незаменимого при лечении злокачественного малокровия и многих нервных заболеваний (таблица 1) [3].

Таблица 1 - Химический состав кумыса

Удельный вес	1,017
Общая кислотность	120 ⁰ Т
Постоянная кислотность	80 ⁰ Т
рН	3,465
Лактоза	2,3 %
Белок	2,4 %
Казеин	0,97 %
Жир	2,1 %
Зола	0,425 %
Спирт	1,06 %
Витамин С	50,1 мг %
Витамин В	80,6 мг/л
Витамин А	0,670 мг/л
Витамин В ₁₂	5,98 мг/л
Витамин В ₂	275 мг/л
Кальций	0,16 %
Фосфор	0,076 %
Медь	0,008 %
Марганец	Следы
Кобальт	Следы
Цинк	0,1 %

Молоко кобылиц отличается от коровьего по химическому составу; сухие вещества содержатся на 10-15% меньше, чем в коровьем; меньше жира, белка и минеральных веществ; молочного сахара в 1,5 раза, а витамина С в 10 раз больше, чем в коровьем. Соотношение казеина и альбумина в коровьем молоке 7:1, а в кобыльем 1:1. Кобылье молоко независимо от сезона (летнее или зимнее) несравненно богаче витамином С, чем коровье [4].

Кобылье молоко по составу ближе к женскому (таблица 2), особенно по количеству белка, молочного сахара и минеральных солей [4].

Таблица 2 - Химический состав женского, кобыльего и коровьего молока (в %)

Молоко	Молочный сахар	Общий белок	Жир	Минеральные соли	Сухое вещество	Общий белок	
Женское	6,29	2,2	3,76	0,31	12,6	24,5	7
Кобылье	6,7	2,0	2,0	0,3	11,0	50,7	4
Коровье	4,7	3,0	3,7	0,7	12,5	85,0	1

Кумыс, приготовленный из кобыльего молока, называют натуральным. В процессе брожения химический состав кобыльего молока изменяется. Общее количество сухого вещества в молоке кобыл колеблется от 10 до 11,4%, в кумысе резко сокращается до 6,8-8,6%. В молоке сахара содержится 6-7%, а в кумысе – от 1,4 до 4,4%. Калорийность 1 л кумыса колеблется от 300 до 400 ккал. Кумыс богат кальцием, содержание которого в 1 л от 70 до 150 мг. При спиртовом брожении в кумысе накапливаются в значительном количестве дрожжевые клетки, что придает ему особую ценность. Известно, что дрожжи давно применяют в медицине при фурункулезе, истощении, гнойных и длительно не заживающих ранах, а также при нарушениях обмена веществ, вызванных недостаточным количеством белков и витаминов группы в пище [4].

Таким образом, все то, что известно о полезном влиянии дрожжей на организм человека, может быть отнесено и к кумысу.

Питательные и лечебные свойства кумыса обуславливаются не только его замечательным составом, но и содержанием в нем продуктов брожения (молочная кислота, спирт, углекислый газ). Молочная кислота возбуждает аппетит, улучшает пищеварение. Витамины С (аскорбиновая кислота), В₁ (тиамин), В₂ (рибофлавин), А, РР, Е и др. благоприятно влияют на обмен веществ в организме [5]. Кумыс помимо витаминов (биокатализаторов межучточного обмена), этилового спирта, молочной кислоты, свободной углекислоты и ряда летучих кислот содержит жизненно важные ферменты, почти еще не затронутые исследованием.

Механизм противотуберкулезного иммунитета связан с белковым обменом и белковым питанием, а что может быть нежнее и мельче хлопьев казеина женского и кобыльего молока. Есть высказывания, что кумыс содержит особые иммунобиологические вещества, повышающие сопротивляемость организма к туберкулезу. Авторы ссылаются при этом на лошадь, организм которой резистентен к туберкулезу. Следует думать, что кобылье молоко и кумыс значительно повысят эффективность противотуберкулезной вакцинации у детей.

Еще большую роль призван сыграть кумыс в борьбе с преждевременным старением. По современным данным академика Аничкова Н.И. и его школы, важнейшей мерой защиты против атеросклероза следует считать липотропные вещества. Известно, что липотропными свойствами обладают казеин молока и аминокислоты: глютаминовая кислота, тирозин, триптофан и особенно метионин. Перечисленные вещества в достаточном количестве содержатся в кумысе. Не случайно, что в Башкирии живут 86402 человека в возрасте старше 70 и более лет, причем преимущество в районах, где готовится кумыс [5].

Незыблемым остается учение Мечникова И.И., который впервые изучил их значение в питании человека. Он установил, что молочные бактерии, попадая в кишечник, создают кислую среду, препятствующую развитию гнилостных бактерий, которые вызывают распад белков пищи с образованием токсических веществ, отрицательно влияющих на жизнедеятельность микроорганизма.

Литература

1. Шайхиев А.А. Нарастание свободных аминокислот в процессе созревания кумыса. - В кн.: Вопросы санаторного лечения больных туберкулезом. - Уфа, 1970. - С.249-253.
2. Королев Н.С. Техническая микробиология кисломолочных продуктов. //Пищевая промышленность. - М.: - 1966. - 272 с.
3. Сайгин И.А. Кумыс. - Башкнигоиздат. - Уфа, 1958. - 90 с.
4. Карнаухов М.Н. Кобылий кумыс - ценный лечебный напиток //Вопросы питания. - М.: - 1964. - № 4. - С.89-90.
5. Сигрист А.В. Кумыс и основы кумысолечения. - Медгиз. - Свердловск, 1948. - 240 с.

ӘОЖ 911.2(292.5)

Қармақшы ауданының қазіргі физико-географиялық сипаттамасы

Е.Т.Қазкеев, Г.С.Құжабаева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

Кармакшинский – один из семи районов Кызылординской области. Он имеет свою богатую историю. Авторы исследовали физико-географическую характеристику этой местности.

Karmakshy district is one of the seven districts of Kyzylorda region. It has its own rich history. The authors investigated the physical features of this area.

Ключевые слова: *Кызылординская область, Кармакшинский район, физико-географическая характеристика.*

Key words: *Kyzylorda region, Karmakshy district, physical features.*

Жалпы Қызылорда облысының Қармақшы ауданы облыс жерінің 13,7 % алып жатыр. Қармақшы ауданы негізінен шөл және шөлейтті зонада орналасқан.

Аудан Қызылорда облысының орталық бөлігінде, ауданының жалпы жер қоры 3104070 гектарды құрайды. Осы көлемнің ішінен 556324 гектар жерді Байқоңыр ғарыш кешені үшін Ресей Федерациясы жалға алып пайдалануда және 127834 гектар Қарағанды облысынан ұзақ мерзімге пайдалануға алынған жерлер[1].

Қармақшы ауданы – Қызылорда облысындағы жеті ауданның бірі. Аудан орталығы – [Жосалы кенті](#). Аудандағы 28 елді мекен — 2 кенттік және 12 ауылдық әкімшілік округке біріктірілген. Аудан халқы 53,8 мың адамды құрайды, халықтың орналасу тығыздығы әрбір 1 шаршы шақырымға 1,8 адамнан келеді.

Оңтүстік - шығысында Жалағаш, солтүстік - батысында Қазалы ауданымен, оңтүстік - батысында Өзбекстан Республикасымен, солтүстік - шығысында Қарағанды облысымен шектеседі.

Аудан жерін толығымен Тұран ойпаты алып жатыр. Биіктігі 50-200 м. Палеозойда қалыптасқан бұл жазықты кейде «Сыр ойысы» деп те атайды. Ойыстың шеткі иіндері палеозойлық қатты метаморфты жыныстарға толған. Ойыстың көлденең ені – 400 км. Орталығында палеозойлық тау жыныстары 600-900 м тереңдікте жатыр. Кейіннен ойыс мезозой, одан кейін кайнозой жыныстарымен жабылған. Шөгінді қабат үшке бөлінеді. Ең жоғарғы қабатының қалыңдығы – 10-15 м. Бұл толығымен аллювийлі шөгінді жыныстар. Келесі құмды қабатының қалыңдығы – 50-80 м. Олар негізінен көтеріңкі немесе құмды бөліктерінде жатыр. Үшінші қабат палеогеннің аяғындағы теңіз саздары мен құм тастарынан тұратын жасыл-сұр түсті жыныстардан тұрады. Қабат 50-80 м тереңдікте жатыр[2].

Қиыр солтүстігінен Арал Қаракұмының төбелі келген Жіңішкекұм және Көлқұдыққұм құмды алабы, орталық тұсында Алақайдың ақтақыры және Жосалы даласы, оңтүстігінде Қызылқұм топырағының төбелі құмдары мен кең жазықтығы орналасқан. Ауданның ең биік жері – солтүстігінде (Тарғыл тауы, 160 м). Жер қойнауынан құрылыс материалдары барланған.

Оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа дейін аудан орталығы арқылы ағып өтетін, ұзындығы 1 мың км. созылған, көптеген арналар мен ағыстарға тараған үлкен иренді арнасы бар Сырдария өзені – ең ірі, жалғыз өзен болып табылады. Тасқындардан қорғану мақсатында өзен жағалауының бойымен қорғаныс бөгеттері салынған. Одан Қармақшы, Шиелі каналдары тартылған. Оңтүстігінде Сырдарияның ежелгі арналары – Жаңадария, Іңкәрдария жатыр.

Ауданда барлығы – 32317 га суармалы жер бар, оның ішінде инженерлік жүйеге келтірілгені – 23050 га, 38 күріш ауыспалы егіс жүйесі және 6 мал азығындық ауыспалы егіс жүйесі бар[3].

Ауданның топырақ түрлеріне ортақ сипаттамалық белгілер тән: жоғары карбонатты, топырақ ерітіндісінің сілтілілігі, ерігіш тұздардың болуы, қыртысының қабаттылығы және құнарлылығының төменділігі. Өсімдіктің топырақ қабаты шөлді аймаққа жатқызылған. Жалпы жер көлемінің 25 %-ы суландыру жүйелерін қоса алғанда Сырдария өзені арнасының бойында, 20 %-ы жартылай шөлді аймақта, 55 %-ы шөлді аймақта орналасқан[1].

1-кесте. Қармақшы ауданы бойынша барлық жер пайдаланушылардың жер санаттары көлемі (2015-2016жыл)

<i>Жер санаттары/бағыты</i>	<i>Жер аумағы</i>
Ауылшаруашылығы жерлері	384634 га
Елді мекен жерлері	47324 га
Өнеркәсіп, көлік, қорғаныс, байланыс бағыттағы жерлер	4612 га
Орман қорының жері	428961 га
Су қорының жері	12368 га
Мемлекеттік қордағы жерлер	1797681 га

Ауыл шаруашылығы мақсаты үшін табысталған жер алқаптарының түрлері негізінен жайылым алаптары 220,8 мың га (ауыл шаруашылығы жерлерінің 58,0 %), егістігі

20,7 мың га (ауыл шаруашылығы жерлерінің 5,4 %), тыңайған жерлері мен шабындықтар 18,5 мың га (ауыл шаруашылығы жерлерінің 5,0 %) құрап отыр. Жалпы ауыл шаруашылығы мақсатында табысталған жерлердің 117,0 мың га (31,0 %) бөгде алаптардан тұрады. Бұл жерлер жайылымдық жерлердегі жарамсыз алаптарымен ерекшеленеді (тақыр, сорланған және т.б.). Жайылымдық алқаптарына сұраныстардың басым бөлігі ауыл шаруашылығы өндірісінің негізгі бағыты мал шаруашылығы болып табылатын ауданның солтүстік өңірлерінің үлесіне келеді[1]. Ауданның жайылымдық жерлері табиғи жайылымдық ретінде пайдаланылады, жайылым айналымы қолданылмаған.

Қармақшы ауданының климаты континенталды – ыстық, құрғақ, ұзақ жаз маусымы және суық, қысқа, қары аз қыс маусымымен ерекшеленеді.

Географиялық орналасуы шөлді аймақтардың климатына тікелей әсер етеді. Теңіздер мен мұхиттардан алшақ орналасқандықтан, климаттың континенталдылығы көптеген метеорологиялық элементтердің тәуліктік, айлық және жылдық өзгеруімен байқалады. Жазы ыстық және ұзақ мерзімді әрі қуаң, аңызқты келеді. Бұл кезеңде температурадағы күрт өзгеру сипаты байқалмайды. Шілде айындағы ауаның жылдық орташа температурасы 27-29 С градус. Қыс мезгілінде облыстың солтүстік және оңтүстік аймақтарының арасында температурада айырмашылықтар бар. Солтүстікке ашықтылық қасиеті аудан аймағына кедергісіз салқын ауа массасының енуіне мүмкіндік береді және нәтижесінде қыс айларында күрт салқындайды. Ауаның жылдық орташа температурасы – 9-13 С градус болса, абсолютті минимумы 42 С градусқа дейін жетеді. Жазда құм беті 80 С градусқа дейін қызады[2].

Шөлейт зонасының жауын-шашыны тұрақсыз болып келеді. Құрғақшылық – аудан климаты ерекшеліктерінің бірі. Жауын-шашын өте аз жауады. Орташа жылдық мөлшері 100-150мм аспайды және жыл маусымдарында оның түсімі біркелкі емес: барлық жауын-шашынның 60 пайызы көктемгі-қысқы кезеңдерге тиесілі.

Ауданның барлық бөлігінде солтүстік-шығыс бағытындағы күшті және жиі желдер болып тұрады. Оның орташа жылдық жылдамдығы секундына 3,1 метрден 6 метрге дейін ауытқып отырады. Қыс мезгілдеріндегі күшті желдер төменгі температура жағдайында жер бедерінің биік беткейлеріндегі қар жамылғыларын ұшырып кетеді, нәтижесінде топырақтың беткі қабаттарының терең қатуына және жарылуына әкеп соғады. Жазғы уақытта шаңды дауылдар байқалады. Қыс маусымындағы желдің әсерінен топырақ қабатының тоңданып қалуына байланысты көп жылдық мәдени дақылдарды өсіруге мүмкіндік жоқ[4].

Топырағы солтүстігінде сұр құмайтты сұр, тақыр және тақыр тәрізді топырақ, орталық бөлігінде құмайтты сұр, бозғылт сұр, Сырдария аңғары мен жайылмасында шалғынды топырақ және шалғынды-батпақты топырақ қалыптасқан. Оларда бозжусан, ерекшешөп, баялыш, бұйырғын, тасбұйырғын, көкпек, ши, қарасексеуіл, сарсазан, қамыс, құрақ қаратал, жиде, жыңғыл, шеңгел, т.б. өседі. Жануарлардан – қасқыр, түлкі, борсық, құмқояны, құстардан – қаз, үйрек, қырғауыл,көкқұтан, т.б. мекендейді. Сырдария өзені балыққа бай[5].

Негізінен өңірдің табиғи-климаттық жағдайы күрделі, топырақ құнарының төмен болуы мен жазғы кезеңдердегі жоғарғы температураның әсерінен ауыл шаруашылығы өндірісінде күріш өсіру тиімді болып саналады және Қармақшы ауданы ірі күріш өнімін өндіруші болып табылады.

Сонымен, Қармақшы ауданы негізінен шөл және шөлейтті зонада орналасқандықтан өсімдіктердің дамуына физика-географиялық жағдайының көрсеткіші үлкен маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер

- 1.Қармақшы ауданының 2016-2020 жылдарға арналған даму бағдарламасы, www.karmakshy.gov.kz
- 2.Қазақстан табиғаты: Энциклопедия /Бас ред. Б.Ө.Жақып.- Алматы:"Қазақ энциклопедиясы" ЖШС, 2011.
- 3.Қармақшы ауданының әкімдігі ресми интернет-ресурс, www.karmakshy.gov.kz
- 4.Қазақ энциклопедиясы" . - ЖШС, 2011. Т.3. - 304 бет.
- 5.Арал-Сырдария экология департаментінің жылдық есебі. –Қызылорда, 2010.

ТЕХНИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
Technical Sciences

UDC621.785:621.771.23-022.532

**Influence of plasma cutting on microstructure and hardness
of high-tensile-strength steel**

M.V. Chukin, P.P. Poletskov, D.I. Alekseev,
M.S. Gushchina, D.G. Emaleeva
Nosov Magnitogorsk State Technical University
Magnitogorsk, Russian Federation

Микроқұрылымға плазмалы кесу және берік шарболат қасиетінің термиялық әсер аймағына қатысы зерттелген.

Исследовано влияние плазменной резки на микроструктуру и свойства высокопрочной стали в зоне термического влияния.

Кілтсөздер: *беріктігі жоғары шар болат, плазмалы кесу, микроқұрылым, беріктік, термиялық аймақ әсері.*

Ключевые слова: *высокопрочная сталь, плазменная резка, микроструктура, твердость, зона термического влияния.*

One of the most promising trends in development of a modern machine industry is use of high-tensile-strength steel when creating products meeting all the requirements of a modern market [1, 2].

Use of such steel allows to reduce specific amount of metal for produced constructions by means of reduction of used metal thickness while keeping the same structural strength and improve quality of products [3].

Processing of high-tensile-strength steel has its special features due to responsivity of such steel to heat treatment. Thus, when using high-temperature cutting processes, of which plasma cutting is the most widespread, a heat-affected zone originates in metal [4]. A heat affected zone is an area with different structure and properties [4]. Length of this zone depends on a variety of parameters such as physical properties and thickness of cut metal, and plasma cutting modes [5]. The less is length of a heat-affected zone, the better is technological effectiveness of metal in subsequent processes.

There are three areas (Fig.1) in a heat-affected zone of low-alloy steel: quenched section, incomplete quenching section and tempering section [6]. In addition to the above, temperature behavior in this zone tends to exhibit nonlinear relationship (Fig.2) [7].

The purpose of this work is to study the effect of plasma cutting on microstructure and hardness in a heat-affected zone of high-tensile-strength steel with hardness equal to 500 HBW (table 1). The following organizations participated in work: LLC «TERMODEFORM-MGTU» [8], nanosteel research institute common use center and LLC «Research and technology production company «Etalon».

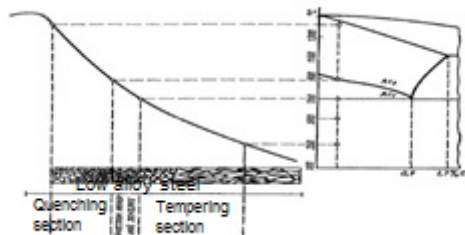

Fig. 1. Structure of a low-alloy steel heat-affected zone

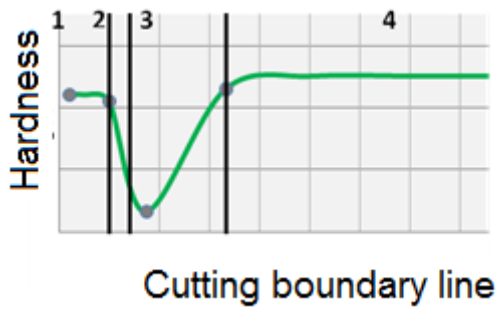

Fig. 2. Hardness distribution in a low-alloy steel heat-affected zone:
 1 - quenched section; 2 - incomplete quenching section; 3 - tempering section;
 4 - base metal not affected by heating during cutting process

Table 1. Properties of steel in question

№	Mechanical properties						Quenching temperature, °C	h, mm	Plasmacutting modes	
	HBW	$\sigma_{0.2}$, N/m ²	σ_B , N/m ²	A ₅ , %	KCV ⁻²⁰ , Joules/cm ²	CE, %			I, A	V, mm/minute
	Not less or within the limits of									
1	477-5	1200	1450	8	20	0.65	960	8	1500	
2	40	1200	1450	8	20	0.65	960	20	700	

Materials and Methods

Plasma cutting of 8 and 20 mm thickness high-tensile-strength steel with hardness equal to 500 HBW was performed in order to undertake a study. Subsequently, specimens were taken from metal after plasma cutting in order to carry out a metallographic analysis (Fig. 3). Transverse micro sections were prepared according to the standard procedure for the purpose of microanalysis [9, 10]. For the purpose of microstructure indication, the surface of metallographic section was subject to pickling in 4% concentrated solution of nitrogen acid in ethylic alcohol with dipping of polished surface in bosh with chemical reagent.

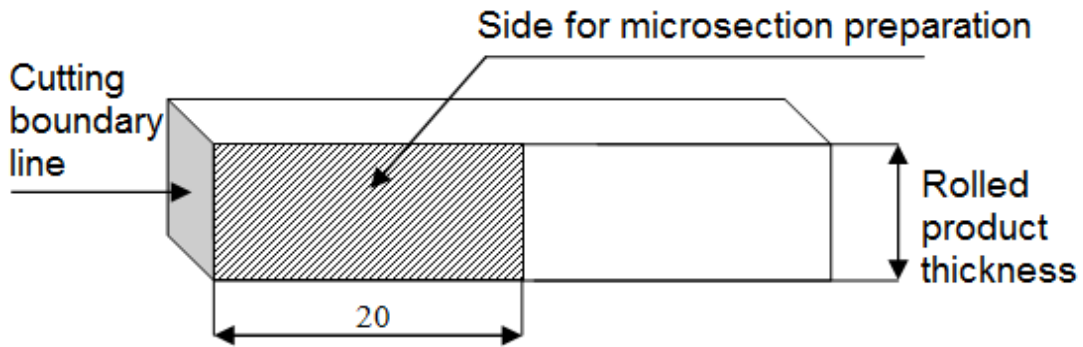

Fig. 3. Specimen collection procedure

General aspect of specimen microstructure after pickling procedure is presented at Fig. 4.

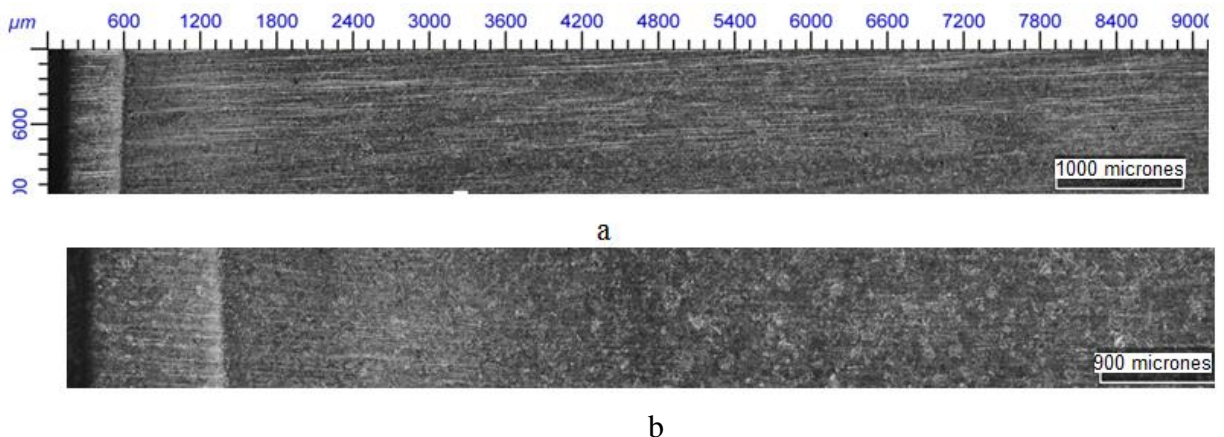

Fig. 4. General aspect of microstructure of 500 HBW high-tensile-strength steel

in the heat affected zone:

a – 8,0 mm thick rolled product; b – 20,0 mm thick rolled product

Micro hardness was measured according to GOST 9450-60. The first measurement was carried out at the distance of 50 microns from cutting boundary line, subsequent measurements were carried out every 250 microns along the length of the specimen (Fig. 5).

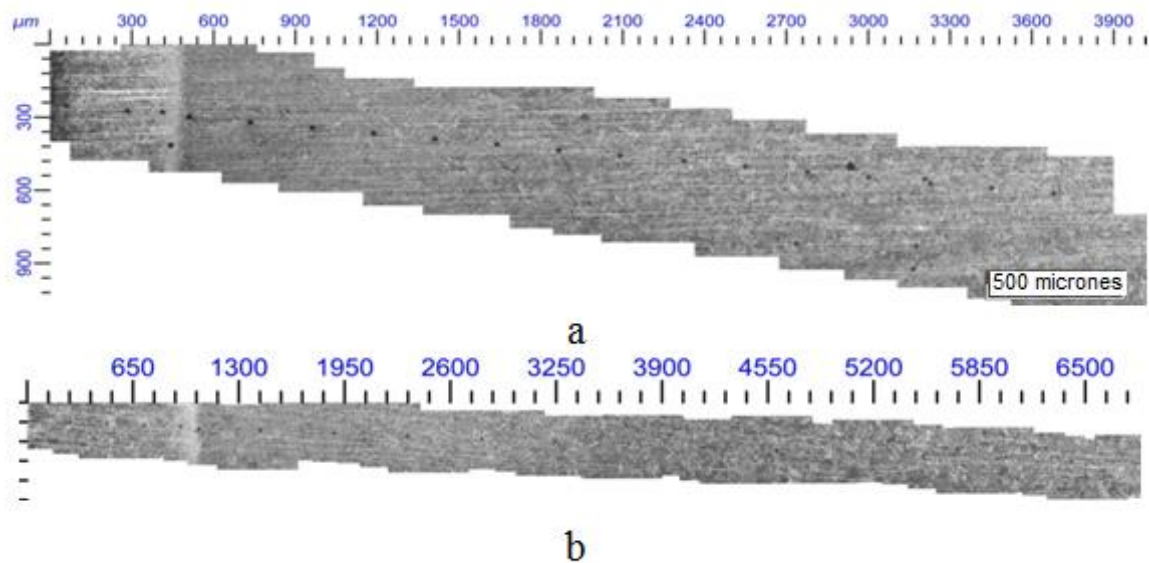

Fig. 5. Microstructure of plate steel with indentations when measuring hardness in the zone affected by plasma cutting:

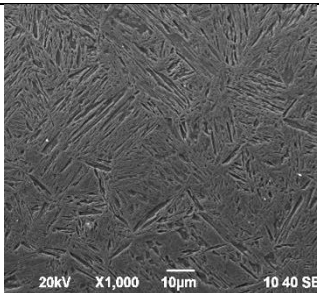
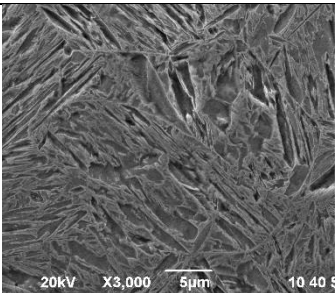
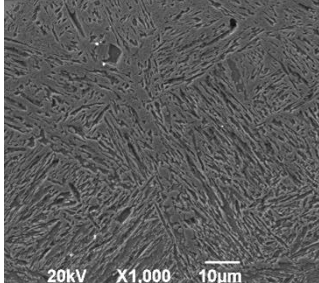
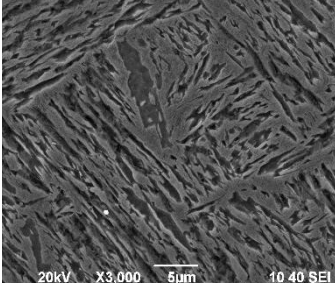
a – 8mm thick rolled product; b – 20mm thick rolled product

Results and discussion

The study results revealed presence of sections with different structure and properties in the heat affected zone (table 2, 3).

- *Decarburized portion.* It is observed in the analyzed 8mm thick high-tensile-strength steel at the distance of up to 0.33mm from cutting boundary line, microstructure represents low-carbon martensite and ferrite. HV microstructure hardness is 1600-1900 mPas.

Table2. Microstructure of 8mm thick high-tensile-strength steel zones affected by plasma cutting

Heat affected zone	Distance from cutting boundary line, mm	Hardness, HV _{0.2} (standard hardness 4770-5400)	Microstructure, scanning electron microscopy		Microstructure of heat affected zone
			X 1000	X 3000	
Decarburized portion	0.05	1919			low-carbon martensite + ferrite
Quenched section	0.33	4708			Martensite

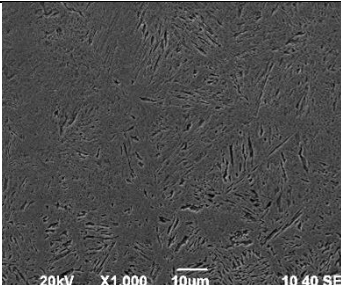
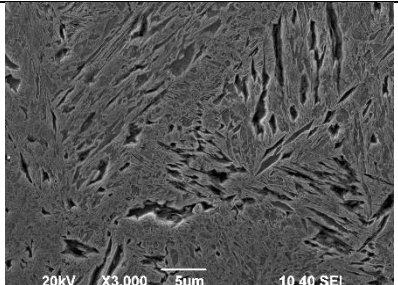
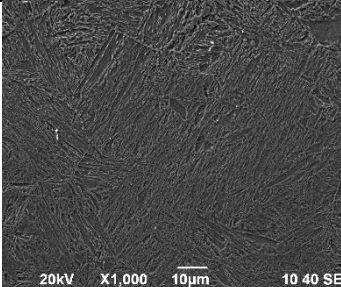
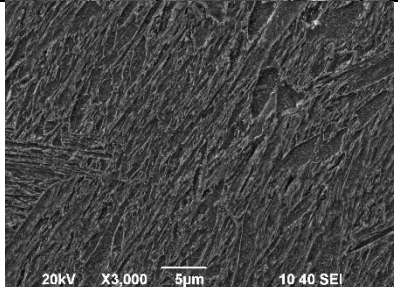
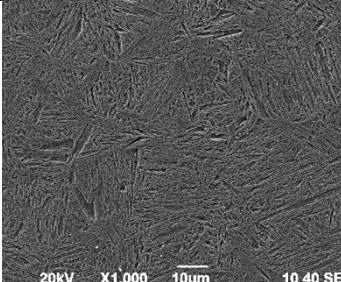
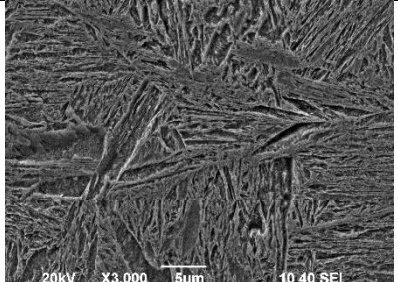
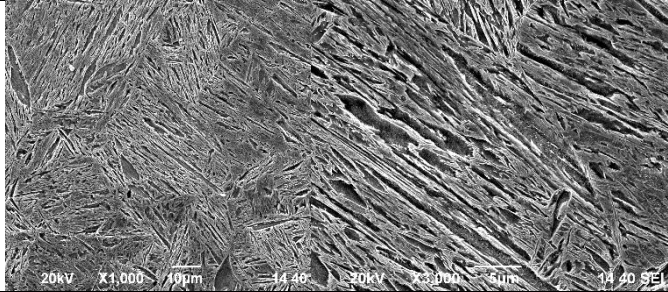
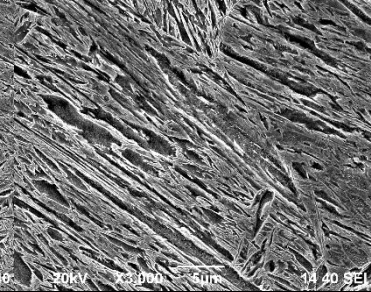
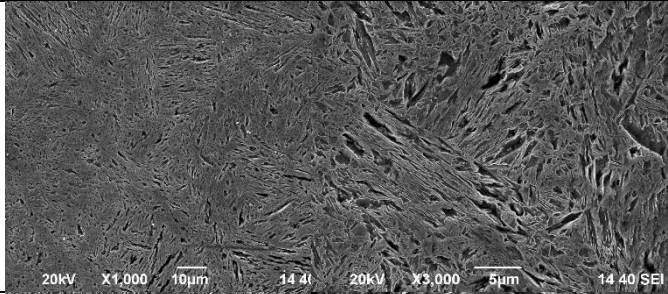
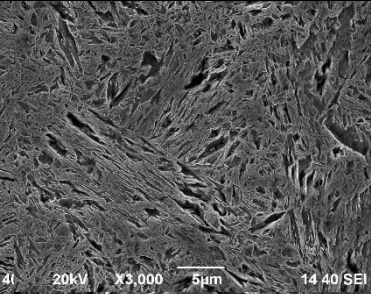
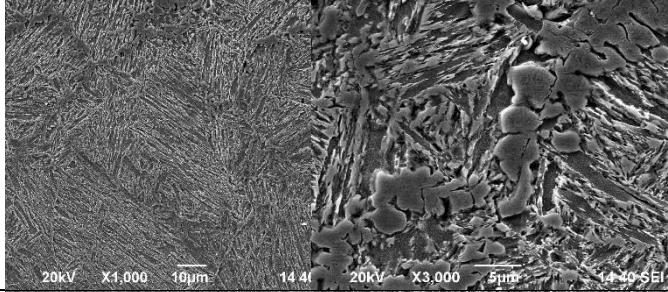
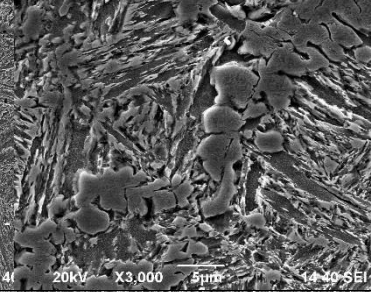
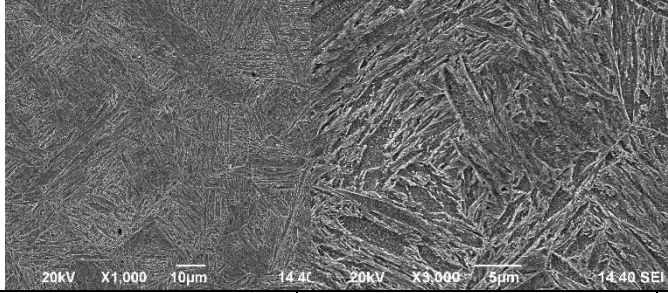
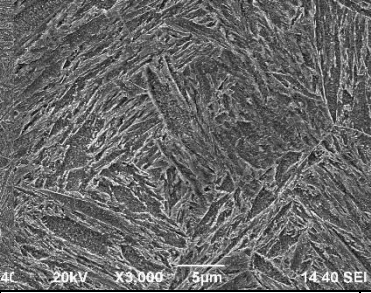
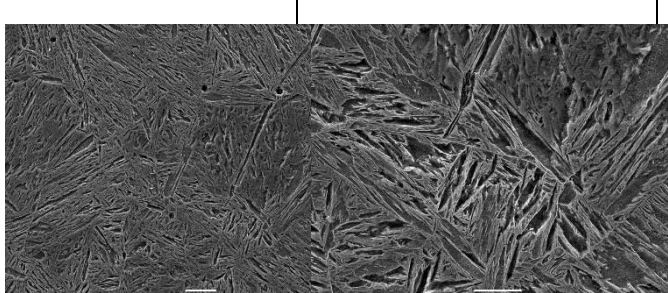
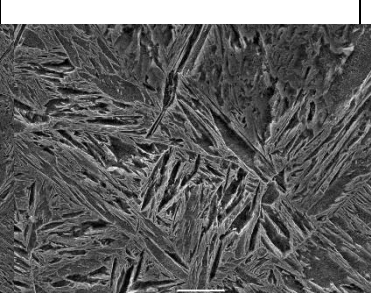
<p>Incomplete quenching section</p>	<p>0.46</p>	<p>3737</p>			<p>Martensite + ferrite</p>
<p>Tempering section</p>	<p>0.55</p>	<p>3382</p>			<p>Tempered martensite</p>
<p>Base metal section</p>	<p>3.05</p>	<p>4945</p>			<p>Martensite</p>

Table3. Microstructure of 20mm thick high-tensile-strength steel zones affected by plasma cutting

Heat affected zone	Distance from cutting boundary line, mm	Hardness, HV _{0.2} (standard hardness 4770-5400)	Microstructure, scanning electron microscopy		Microstructure of heat affected zone
			X 1000	X 3000	
Quench section	0.05	4837			Martensite
Quench section	0.55	5558			Martensite
Incomplete quenching section	1.05	5015			Martensite + ferrite
Tempering section	1.175	3603			Tempered martensite
Base metal section	6.09	5528			Martensite

- *Quenched section.* This section is subject to heating to temperatures of higher than A_{c3} in the course of cutting process and due to flow of a cutting jet, metal layers are cooled down with high rate, which is enough to generate quenching structure (i.e. martensite). The section length is 0.13-1.05 mm. HV microstructure hardness is 4708-5577 mPas.

- *Incomplete quenching section.* As the distance from cutting boundary line increases, metal cooling rate and temperature decrease (quenching from intercritical range $A_{c1} - A_{c3}$ is involved). This reduces steel hardness. Ferrite crystallite along with martensite is present in the metal structure. The section length is 0.1-0.13 mm. HV microstructure hardness is 3737-5015 mPas.

- *Tempering section.* Metal was heated to temperatures of up to A_{c1} in this section. As a result of high tempering, steel softening up to minimum HV values 3382-3603 mPas is present. Subsequently, as the distance from the cutting boundary line increases and temperature impact reduces, hardness restores to the base metal HV values (4799-4961 mPas). Structure represents tempered martensite in this section. The section length is 2.50-4.92 mm.

- *Base metal.* Base metal structure is needle like and consists of sticks of various orientation and sizes. A structure with such morphology can be referred to lath martensite. HV microstructure is 4945-5528 mPas.

Consequently, the total length of the zone affected by plasma cutting for analyzed 8mm thick high-tensile-strength steel is 3 mm and the total length of the zone affected by plasma cutting for analyzed 20 mm thick high-tensile-strength steel is 6mm (table 4, Fig. 6, 7).

Table 4. The total length of the zone affected by plasma cutting and depth of separate conversion zones for analyzed 500 HBW high-tensile-strength steel

Rolled product thickness, mm	Length of heat affected zones, mm				Total length of heat affected zone, mm
	Decarburized portion	Quenched section	Incomplete quenching section	Tempering section	
8	0.33	0.13	0.10	2.50	3.00
20	Not detected	1.05	0.13	4.92	6.00

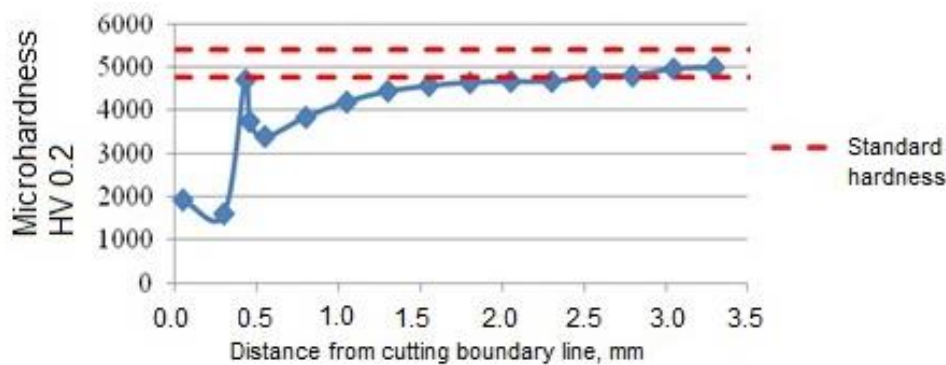

Fig. 6. Hardness of 500 HBW 8mm thick high-tensile-strength steel in zone affected by plasma cutting

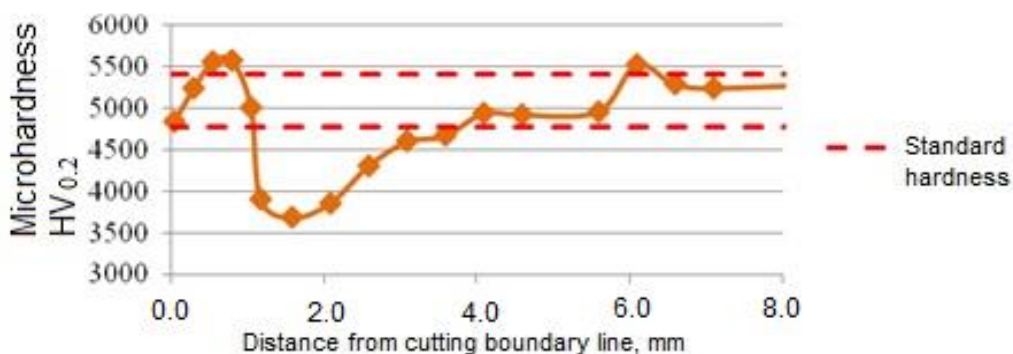

Fig. 7. Hardness of 500 HBW 20mm thick high-tensile-strength steel in zone affected by plasma cutting

The results:

1. The study of high-tensile-strength plate steel microstructure in the zone affected by plasma cutting is undertaken.
2. Structure of separate heat affected zone sections is determined: quenched section is martensite, incomplete quenching section is martensite + ferrite, tempering section is tempering martensite.
3. The total length of heat affected zone and length of its separate sections is determined.
4. It is determined that the total length of the heat affected zone for analyzed 500 HBW 8mm thick high-tensile-strength steel is 3mm and the total length of the heat affected zone for analyzed 500 HBW 20mm thick high-tensile-strength steel is 6mm.

The study was financially supported by Ministry of Education and Science of the Russian Federation within the scope of accomplishment of multiple-purpose project on creation of modern high-tech production with the participation of higher education institution (Contract 02.G25.31.0105).

References

1. Lothar Werner Meyer, Frank Pursche. Modern high strength low alloyed steels. Proceedings of the 1st International Conference about Recent Trends in Structural Materials, Comat 2010, Pilsen, Czech Republic, (25–26th November) 2010, pp. 13-18.
2. Chukin M.V., Kolokoltscev V.M., Gun G.S., Salganik V.M., Platov S.I. Scientific work of Federal State Budgetary Educational Institution of Higher Professional Education «Nosovmagnitogorsk state technical university» under the conditions of nanotechnologies development. Bulletin of nosovmagnitogorsk state technical university 2009. № 2. pp. 55-59.
3. Barényi Igor, Híreš Ondrej, Lipták Peter. Changes in Mechanical Properties of Armoured UHSLA Steel ARMOX 500 After Over Tempering // Problems of Mechatronics. Armament, Aviation, Safety Engineering 4, 4 (14), 2013, pp. 7-14.
4. Robert Ulewicz, Magdalena Mazur, Otakar Boková. Structure and mechanical properties of fine-grained steels, Transportation Engineering, 41/2 (2013), pp. 111–115.
5. Nahme H., Lach E. Dynamic Behavior of High Strength Armor Steels, J. Phys. IV France 07 (1997) C3-373-C3-378.
6. Akulov A.I., Alechin V.P., Yermakov S.I. and others. Nonpressure welding and heat cutting procedure and equipment / Edited by Akulov A.I., / Machine-building industry, 2003, 560 pages.
7. Barényi Igor. Secondary processing of UHSLA ARMOX 500 steel with heat based technologies, University Review, Vol. 6, 2012, No. 2 p. 6-9.
8. Chukin M.V., Salganik V.M., Poleckov P.P., Berezhnaya G.A., Guschina M.S., Denisov S.V., Stekanov P.A., Alekseev D.Yu. General types of nanostructured high-tensile strength rolled plate product and general layout of its production, XVI International Scientific conference «New technologies and achievements in metallurgy, material engineering and production engineering». A collective monograph edited by Henryk Radomiak, Jarosław Boryca. Series: Monografie Nr 48. Częstochowa. 2015. P. 148-151.
9. Koptseva N.V., Chukin M.V., Nikitenko O.A. Use of the Thixomet pro software for quantitative analysis of the ultrafine-grain structure of low- and medium-carbon steels subjected to equal channel angular pressing, Metal Science and Heat Treatment. 2012. T. 54. № 7-8. C. 387-392.
10. Martin Nilsson, Constitutive Model for Armox 500T and Armox 600T at Low and Medium Strain Rates, 2003. p.76.

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМДАРЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
Philological Sciences

УДК81.372

СПЕЦИФИКА МОДЕЛИРОВАНИЯ КОГНИТИВНОЙ СФЕРЫ
В СЕМАНТИЧЕСКОМ ПРОСТРАНСТВЕ ЯЗЫКА

А.К.Мырзашова, Н.М.Абишева

*Актыбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПР АО»
г.Актобе, Казахстан*

Зерттеу қазақ және орыс тіл иелерінің интеллектуалдық болмысын лингвокогнитивтік тұрғыдан талдаудың бір фрагменті болып табылады. Салғастырмалы талдау «ой» фразеологиялық компонентін қазақ мақал-мәтелдері мен лексика-фразеологиялық жүйесі негізінде жасалады. Зерттеу нәтижесінде қазақтардың ойлау болмысын бейнелейтін образды тіл құралдарының этникалық ерекшеліктері де анықталады. The study represents a fragment of linguistic and intellectual analysis of the concept sphere of Russian and Kazakh people. A comparative study is performed on the component "oh" (idea, thought) in the Kazakh proverbs texts and lexico-phraseological system. The study also reveals the ethnic features of the figurative vocabulary of the Kazakh language, representing the mental sphere.

Кілт сөздер: *лингвокогнитивтік талдау, лексико-фразеологиялық жүйе, қазақ тілінің этникалық ерекшеліктері.*

Key words: *linguistic and intellectual analysis, lexico-phraseological system, ethnic peculiarities of the Kazakh language.*

Настоящее исследование представляет собой фрагмент лингвокогнитологического анализа интеллектуальной концептосферы носителей казахского и русского языков, проводимого, в частности на материале фразеологии. В данной работе мы подвергаем анализу фразеологический компонент *ой*(мысль, дума) с точки зрения его функционирования в лексико-фразеологической системе и в пословичных текстах казахского языка. Также приводятся некоторые фрагменты сопоставительного анализа, демонстрирующие этническую специфику представлений казахов о внутреннем мире человека, а именно о его когнитивной сфере. Следует заметить, что рассматриваемый нами компонент *ой*(мысль, дума) употребляется в составе фразеологизмов, образующих ядро номинативного поля концепта*ақыл-ес*(*сознание, разум*) и представляет собой одну из прямых номинаций когнитивных фрагментов обширной концептосферы *интеллект*. Исследование представляется интересным с точки зрения того, что предметом изучения являются *интеллектуальные концепты*, а под *концептами*, как известно, понимают *единицы невербального мышления*, вербализующиеся, объективирующиеся посредством языковых и других культурно-семиотических средств.

Мы разделяем точку зрения ученых, которые признают общечеловеческую сущность или универсальную природу типов концептов, а их национально-культурную специфику видят в различиях содержания концептов при тождестве их типов [1:57]. В своих теоретических положениях о сущности *концепта* и *концептосферы*, о таких основных понятиях когнитивного анализа как *картина мира, языковая картина мира, семантическое пространство языка, менталитет* и т.п. мы опираемся на фундаментальные исследования и концепции следующих авторитетных ученых: З.Д.Поповой, И.А.Стернина, Е.С.Кубряковой, М.В.Пименовой и др.

Особый интерес к когнитивной сфере человека появился в казахстанской лингвистической науке в последние 20 лет, т.е. в конце XX-го столетия; это было связано, как правило, с интенсивным развитием когнитивных направлений в русском языкознании. Фразеологические исследования, в том числе, были направлены на изучение этнических особенностей семантической организации идиоматики, в частности, на предмет определения типологических характеристик. Об этом свидетельствуют материалы целого ряда научных конференций, диссертационных исследований, научных трудов. Лингвокогнитологический подход к изучению фразеологического фонда казахского языка начал формироваться в последнее десятилетие прошлого столетия (см. работы: Б.К.Уызбаевой (1994), К.К.Рысбаевой (1995), М.А.Сыздыковой (1995), Г.Х.Бейсеевой (1997), Э.Т.Мукушевой (1998), К.Б.Сарбасовой (1998), Ж.К.Омиралиевой (1999), А.К.Мырзашовой (2000); в более ранних работах можно найти элементы когнитивного подхода к фразеологической семантике: С.Тулековой (1975), А.М.Жантикиной (1985), Р.Иманалиевой (1989).

Как доказано многими учеными, фразеология представляет собой специфическую систему этнической лексики, ярко и образно отражающую все тонкости чувственного, познавательного, культурно-исторического, религиозного, философского, бытийного представления мира. Таким образом, фразеология является своеобразным фрагментом картины мира носителя языка.

Как отмечается в труде М.В.Пименовой, по выражению В. фон Гумбольдта в языке отражаются различные модели «видения мира», характерные для всех носителей языка на протяжении их истории, а тем самым и различные возможности формирования и развития языковых значений и форм. Слово в таком контексте выступает как семиотический знак, символ, семиотическая формула того или иного мифологического образа, который возможно установить через исследование соответствующего концепта [2].

В этой связи представляется интересным описать лексико-фразеологическую парадигму или систему казахского языка с некоторыми элементами сопоставления, на первый взгляд, универсального фрагмента когнитивной сферы человека – интеллекта.

Как показал анализ фразеологического материала казахского языка, в словесной модели концепта *ақыл-ес* (*сознание, разум*) интеллектуальная способность человека описывается устойчивыми выражениями, объективирующими различные процессы и формы данной когнитивной деятельности человека, которые чаще выступают как прямые номинации. В казахском языке наиболее частотны и активны такие компоненты словесной модели, которые отражают следующие когнитивные понятия – *ой* (*мысль*), *ес* (*память*), *ақыл* (*ум*).

Поскольку предметом исследования является описание фразеологического компонента *ой* (*мысль, дума*) и специфика его функционирования в семантическом пространстве казахского языка, обратимся к словарным текстам, в частности: Казахско-русского словаря (под ред. Р.Г.Сыздыковой, К.Ш.Хусаина, 2008), Русско-казахского словаря (ответ.А.Гарифолла, 2007), Толкового словаря казахского языка (под ред. Т.Жанузакова, 2008), Словаря синонимов (С.Бизаков, 2007), Фразеологического словаря (С.Кенесбаев, 2007).

Так, в Казахско-русском словаре обнаруживаем четыре переводных эквивалента компонента *ой*: 1) *мысль, дума*; 2) *сознание; ум*; 3) *замысел; помысел; умысел*; 4) *мнение*. Наиболее близкими эквивалентами слова *ой* в русском языке являются *мысль, дума; замысел; помысел*. Судя по словарным статьям можно утверждать, что «сферы» употребления данного слова в казахском и русском языках совпадают, но наблюдаются различия в их семантике. Иначе говоря, семантические диапазоны лексемы *ой* в двух языках различны.

Приведем словарные фрагменты из двуязычных Казахско-русского и Русско-казахского словарей, чтобы более полно представить типологические различия диапазона их употребления. Так, по данным Казахско-русского словаря: *ой* 1) *мысль, дума: ауыр ой* – тяжелые раздумья; *терең ой* – глубокая мысль; *ойға олақ* – недалеко (ума), недалекий, букв. : ум короток [чей-л.]; 2) *сознание; ум: ойына келу* – приходиться на ум, вспомниться; 3) *замысел; помысел; умысел: арам ой* – злой умысел; 4) *мнение: менің ойымша* – по моему мнению.

Обратимся к отмеченным выше близким переводным эквивалентам слова *ой*:

мысль 1) *ой, пікір*: **безликая мысль** – сүреңсіз ой; **мелькнула мысль** – ой пайда болды; 2) *көзқарас, сенім, пікір*: **мы с вами люди одних мыслей** – сіз екеуміз бір пікірдеміз;

дума 1) *ой, толғаныс* (например, в значении **его мысль** – оның ойы); 2) *құрылтай, кеңес*: **государственная дума** – мемлекеттік құрылтай;

замысел 1) *ой, ниет*: **осуществить замысел** – ойындағыны іске асыру; 2) *түпкі ой*: **замысел пьесы** – пьесаның түпкі ойы;

помысел – *ой, ниет; пейіл, пиғыл*: **благие помыслы** – ізгі ниет.

В Толковом словаре казахского языка зафиксировано 19 лексических единиц (а также 32 выражения), представляющих собой производные основы и родственные слова и относящихся к различным частям речи. Так, нами отмечено, что казахское слово **ой** означает: 1) *понятие, представление, точка зрения, мнение об объективной действительности*; 2) *ум, память, сознание*; 3) *настроение, душевное состояние, расположение духа; намерение, замысел; любезность, расположенность; желание*.

Ой как *понятие, представление, точка зрения, мнение об объективной действительности* представлен в таких словоупотреблениях: **ой еңбегі [жұмысы]** ‘шығармашылық еңбек’ – букв.: *труд, работа мысли*; **ой тиянағы** ‘бір немесе бірнеше пікірден жаңа пікір алудың логикалық ойлау амалы’ – букв.: *подпорка, опора, поддержка мысли*.

Ой как *ум, память, сознание* встречается в таких выражениях: **ой басты** ‘қалың ойға қалды’ – букв.: *оставаться в толстой, густой, многочисленной думе*; **ойға алды** ‘есіне түсірді, ойлады’ – букв.: *ронять, спускать, выгружать, опускать в памяти, подумал*.

Ой как *настроение, душевное состояние, расположение духа; намерение, замысел; любезность, расположенность; желание*: **ой ауды** ‘көңіл бөлінді’ – букв.: *мысль, дума перевернулись, опрокинулись, свешались на одну сторону*; **ойы бұзылды** ‘айныды; көңілі жамандыққа ауды’ – букв.: *мысли (его) отказались; раздумали, передумали*; **ойын тербетті** ‘сезімін оятты, жүрегін қозғады’ – букв.: *качать, колебать, колыхать мысли*; **ойын онға, санасын сан саққа жүгіртті** ‘қиялға батты, ойға қалдырды’ – букв.: *заставил бежать, пройти, пронестись мыслям в десять, а сознанию – множество сторон*.

В Словаре синонимов казахского языка обнаруживаем три синонимических ряда родственных слов **ой**: 1) **ойдағыдай, көңілдегідей** ‘алдын ала жоспарланған қалыпта, ойлағандай’ в знач.: *по ранее задуманному плану, как было задуманно*; 2) **ойлампаз, ойлағыш, ойланғыш** ‘көп ойлайтын, ойлай беретін’ в знач.: *много думающий, постоянно находящийся в раздумьях*; 3) **ой-тота, ойша** ‘ешбір дерекке сүйенбей, ойлау арқылы, болжаумен’ в знач.: *не опираясь на факты, мысленно, предположительно, гипотетично*.

Во Фразеологическом словаре казахского языка зафиксировано всего 42 устойчивых выражения, в составе которых употребляется лексический компонент **ой**, например: **ойға салды** – *ойланып қарады, пікір таразысына өлшеді*; **ойға оралды (түсті)** – *еске түсті*; **ойдан шығарды** – *өзі ойлап құрастырды*; **ой жүгіртті – ой жіберді** – *әр жайға ойша барлау, шолу жасады*; **ой көзімен тыңдады** – *зейінмен, ақылға сала құлақ қойды*; **ой түбіне жетпеді** – *көп ойланды, ой ұшығын ұстай алмады*; **ойын бөлді** – *көңілін аударды* и другие. При сравнении с другими прямыми номинациями когнитивных процессов, форм и органов мышления типа *ақыл, сана, ес, елес, қиял, түйсік, зейін, білім, бас, ми* и т.д. было выявлено, что имя-компонент **ой** является наиболее активным и имеет высокую частотность употребления во фразеологизмах интеллектуальной концептосферы (42 фразеологизма). Сравните: с компонентом *ақыл* зафиксировано 17 фразеологизмов, *ес* – 12, *ми* – 6, *бас* – 6, *сана* – 2, *білім* – 2, *зейін* – 1, *қиял* – 1, *түйсік* – 0. Особое внимание обращает на себя номинация *көңіл*, которое требует отдельного рассмотрения с точки зрения его признания в качестве концепта казахской языковой картины мира. Так, данная номинация *көңіл* в значениях – *сана; ой, қиял, арман* встречается в составе изучаемых фразеологизмов также часто, что и компонент **ой**, сравните: во Фразеологическом словаре зафиксировано 36 устойчивых выражений с компонентом *көңіл*, отражающих интеллектуальную сферу.

Таким образом, приведем результаты когнитивно-семантического анализа казахских выражений, извлеченных из Толкового словаря, в которых употребляется имя-компонент **ой**:

№	Когнитивная семантика	Примеры
1	Результат мыслительной работы	<i>Ой болжамы, Ой еңбегі</i>
2	Способ мыслительной деятельности	<i>Ой тиянағы</i>
3	Эмоционально-чувственное, психическое состояние человека	<i>Ой басты, ойға батты, ойға кетті</i>
4	Воспоминание	<i>Ойға алды (1), ойға оралды</i>
5	Забывание (намеренное)	<i>Ойдан шығарды (2)</i>
6	Цель, намерение	<i>Ойға алды (2)</i>
7	То, что понятно	<i>Ойға қонымды</i>
8	Тот, кто не способен мыслить, тугодум	<i>Ойға шолақ</i>
9	О том, что случается неожиданно, внезапно	<i>Ойда жоқ жерден (жерде)</i>
10	То, что выдуманно, ложь, неправда	<i>Ойдан шығарды (1)</i>
11	То, что трогает душевное состояние человека, его мысли (о положительном)	<i>Ойды қозғады, ойын тербетті</i>
12	О делах, событиях, осуществляемых мысленно, в уме	<i>Ой жіберді</i>
13	О мысли, новой, только зародившейся	<i>Ой туды, ой келді</i>
14	О том, что/кто заставило задуматься, явилось причиной размышлений, появления новых мыслей, мнения, мечты	<i>Ой ұялатты, ой салды, ой түсірді; ойын онға, санасын сан саққа жүгіртті</i>
15	О выборе, принятии определенного решения	<i>Ой тоқтатты (1)</i>
16	Показатель взросления	<i>Ой тоқтатты (2)</i>
17	О долгом, глубоком процессе мышления	<i>Ой түбіне жетпеді</i>
18	О том, кто имеет свое мнение	<i>Ойы басқа, ойы бөлек</i>
19	О том, кто передумал	<i>Ойы бұзылды (1)</i>
20	О плохих намерениях	<i>Ойы бұзылды (2)</i>
21	Неспокойное состояние, беспокойство	<i>Ойы ойран, ақылы айран</i>
22	О том, кто не способен прийти к чему-либо, не в состоянии что-либо решать, в полном замешательстве	<i>Ойы онға, санасы санға бөлінді</i>
23	О том, кто не принял во внимание, не заметил, не обратил никакого внимания	<i>Ойына кіріп шықпады</i>
24	О свершении задуманного, желаемого	<i>Ойынан шықты</i>
25	О том, что сразу вспомнилось	<i>Ойына сап ете қалды</i>

Из 32 выражений, данных в словарной статье Толкового словаря, было выявлено, что 21 из них указывают на *субъект*, а остальные 11 выражений – на *объект, процесс, форму, результат* когнитивной деятельности.

Интересно заметить, что в казахском языке в отличие от русского, *ой* как одна из основных форм когнитивных способностей и центральных понятий сенсорной системы человека, связывается с его чувственной, эмоциональной сферами. Тогда как, в русском наивно-языковом представлении *интеллектуальная жизнь человека*, локализованная в *голове и мозге (мозгах)*, функционирует вне зависимости от *сердца и крови*, которые являются *средоточием эмоциональной жизни* человека [3:34]. На изолированность мышления от духовной, эмоциональной и эмпирической жизни человека указывали и другие исследователи русского концепта *ум* (см. работы Н.М.Сергеевой, М.В.Пименовой, И.М.Камоной).

Лингвокогнитивная специфика казахского слова или понятия *ой* заключаются:

1) в широкой номинативной возможности (см. таблицу), диапазоне употребления, обусловленного его семантикой; 2) в понимании и восприятии *ой* (*мысли, думы*) не только как продукта мыслительной деятельности, более того, как материального органа, вместилища, средства с помощью которого человек способен на когнитивные, чувственные действия; 3) в стереотипном представлении казахов о единстве, взаимосвязи духовного и физического, внутреннего и внешнего миров человека, сравните: в когнитивной картине мира казахов умный, мыслящий, думающий

человек, человек с умом соотносятся с человеком – хорошим, красивым, статным, видным, добрым, правильного телосложения, скромным, интеллигентным, правильным, смекалистым, разносторонним, деловитым, уверенным, решительным.

Данную специфику этнического мировидения казахов можно продемонстрировать на примере пословичных текстов, представляющих собой лингвокультурные факты отражения и суждения о действительности носителей данного языка: *жасы кіші ініні ақылы артса аға тұт* – если младший брат умом выделяется, почитай его как старшего; *жақсы кісі қырқында толады, жаман кісі қырқында солады* – хороший человек в сорок лет мудреет, непутевый в сорок лет линяет; *жақсыға шаң жуымас, жаманға жан жуымас* – к умному человеку пыль не пристает, к дурню ни одна душа не подойдет; *ұлық болсаң, кішік бол* – если умен, будь еще и прост; *халықты дана қосады, әйел мен ерді бала қосады* – ребенок укрепляет супругов единство, мудрец укрепляет народа единство; *көп ақымақтың ағасы болғаниа, бір ақылдың інісі бол* – чем быть старшим братом нескольких дураков, лучше быть младшим братом одного умницы; *ақылды мақтанса – істі тындырар, ақымақ мақтанса – аяғын сындырар* – умный похвалится – дело сделает, дурень расхвалится – ногу сломает и т.д.

Анализ пословичного фонда казахского языка выявил, что все концепты, отражающие когнитивную сферу человека, объединяются противоположными макроконцептами *ум* и *глупость* в одной концептосфере *интеллект*.

Можно констатировать, что широкий охват языкового материала при моделировании когнитивной сферы носителей этнического языка и культуры, позволит исследователю приблизиться как к научной, так и наивной картине мира. С позиций когнитивной лингвистики, данные исследования будут актуальны и интересны в плане выявления типологической специфики, номинативных возможностей вербальных средств этнического языка.

Литература

1. Бабушкин А.П. Концепты разных типов в лексике и фразеологии и методика их выявления // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Воронежский государственный университет, 2001. –С. 52-57.
2. Пименова М.В. Этногерменевтика языковой наивной картины внутреннего мира человека. – Кемерово, 1999. -262 с.
3. Шмелев А.Д. Русская языковая модель мира: Материалы к словарю. – М.: Языки славянской культуры, 2002. -224 с.

Словари

1. Бизақов С. Синонимдер сөздігі. –Алматы: Арыс, 2007. -640 б.
2. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: современное написание. В 4 т. Т. 1. – М.: АСТ: Астрель: Транзиткнига, 2006. -1158 с.
3. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. -968 с.
4. Қазақ мақал-мәтелдері / Казахские пословицы и поговорки. Сост.: Аққозин М. – Алматы: ТОО «Интеллсервис», 2000. -212 с.
5. Казахско-русский словарь. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. -962 с.
6. Кеңесбаев І. Фразеологиялық сөздік. – Алматы: Арыс, 2007. -800 б.
7. Русско-казахский словарь. Т. 1. – Алматы: Арыс, 2007. -640 с.
8. Русско-казахский словарь. Т. 2. – Алматы: Арыс, 2007. -640 с.

Синтаксистік бірліктердің сөз бағдарына сай қолданылу мәселелері

К.Қ. Садирова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье рассматриваются проблемы использования синтаксических единиц при реализации коммуникативной стратегии. Анализируются влияние нормы общения национальной культуры на выбор синтаксических единиц при реализации речевых стратегий и тактик. В качестве языковых доказательств анализируются вопросительные предложения в казахском языке.

The article considers the problems of the use of syntactic units in the implementation of communication strategy. The author analyses the impact of the rules of communication of national culture on the choice of syntactic units during the realization of speech strategies and tactics. The interrogative sentences in the Kazakh language are analyzed as linguistic evidences.

Ключевые слова: *речевая стратегия, речевая тактика, прием выбора языковых единиц, норма общения, этикет общения.*

Key words: *speech strategy, speech tactics, receiving selection of language units, the rules of communication, communication etiquette.*

Сөз бағдары (стратегиясы) мен сөз аңдау тәсілі (тактикасы) сөз әрекетіне қатысушылардың коммуникативтік мақсатына тікелей байланысты болады. Ол сөз әрекетінің сәттілігін қамтамасыз етудің негізгі шарты болып саналады. Қазақ тілінде «Аңдамай сөйлеген ауырмай өледі», «Тіл тас жарады, тас жармаса, бас жарады», «Айтылған сөз – атылған оқ», «Басқа пәле тілден» деген тіркестерде осы мән сақталып тұр. Яғни, сөзді аңдау әрі бағдарлау – сөз әрекетінің сәттілігі мен сәтсіздігін қамтамасыз етуші шарттардың бірі.

Қазақ дискурсы жанрларында сөйлесушілердің әрбірінің коммуникативтік мақсаты қазақы қоғамда қалыптасқан дискурстық жанр ерекшеліктерін сақтауға негіз болып тұр.

Сөз жанрларының қай қайсысын алсақ та, ол сөз бағдары көмегімен жүзеге асады, ал ол өз кезегінде сөз аңдау тәсілімен түзіледі. О.Н.Паршинаның ізімен біз *сөз бағдары (стратегиясы)* деп *нақты қарым-қатынас жағдаятындағы сөз әрекетінің, коммуникацияның болжамдық мақсатына қол жеткізуге мүмкіндік беретін анықталған бағдарын* айтамыз [1, 23].

Ал *сөз аңдау (тактика)* деп *біз коммуникативтік міндетті кезең-кезеңімен тікелей шешетін сөз бағдарының белсенділендіру құралын* танимыз.

Сөз бағдары дегеніміз - коммуникативтік міндетті шешуге бағытталған сөз әрекетінің жиынтығы. Оның құрамына тілдік қарым-қатынасты жоспарлау мен сол жоспарға сай сөз әрекетін жүзеге асыру енеді. Ал ол нақты коммуникативтік тұлғалар мен нақты жағдаятта орындалады.

Сөз бағдарын анықтауға қарым-қатынасқа қатысушылардың әлеуметтік және психологиялық жағдайлармен шарттасатын түпкі ниеті әсер етеді. Сөз бағдарын таңдауға әңгімелесушілердің қарым-қатынастағы дауыс тоны, шынайы жағдайды тілдік таңбалауы мен қалыптасқан стилистикалық нормалар да ықпал етеді. Оны талдау әңгімелесуді тұтастықта алғанда ғана дұрыс болады. Сөз бағдарына талдау жасауда әңгімелесудегі әр диалогтік қадам ескеріледі. Сөз бағдарын анықтаудағы мақсат сөйлесушілердің ортақ тіл табуының, тіл табысуының заңдылықтарын игерумен байланысты. Ал *сөз аңдау тәсілі - сөз бағдарын жүзеге асыруға мүмкіндік беретін бір не бірнеше әрекет.* Ол диалогты құратын диалогтық қадамдардың әңгіме ауанына қарай модалділігінің ауысуын (ренішті, сүйсінуді, күмәнді т.с.с.) қамтамасыз етеді. Мысалы, бір көмек беруден бас тарту бағдарын білдіретін сөз аңдау тәсілі түрліше бола алады: 1) ол көмекті беруге құзыреттілігі жетпейтінін немесе қолынан келмейтінін білдіру (кісідегінің кілті аспанда), 2) уақыттың орайы болмайтынына сай бас тарту (уақыт тапсам, қарайын), 3) уәжсіз бас тарту (Неге мен жасауым керек?),

4) солқылдақ жауап беру немесе жауаптан қашу, 5) көмектен бас тартатынын нақты білдіру.

Бұл сөз аңдау тәсілдерінің бәрі де ынтымақсыз қарым-қатынас бағдарына құрылған. Бірақ сөз аңдау тәсіліне сай сөз таңдау түрліше жүзеге асады.

Сөз бағдары мен сөз аңдау тәсілі белгілі бір ұлттың қарым-қатынас әдеби мен нормасына сай құрылады. Ол өзгешеліктер ұлттық тілде көрініс тауып бекітіледі. Қазақ халқының қарым-қатынасында ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік әдеп-нормалары мен олардың тілдік санада орныққан көрінісі бар. Ұлттық қарым-қатынастың өзіндік ерекшеліктерін таңбалайтын тіл бірлігінің бірі – *әке тұрып ұл сөйлегеннен, шеше тұрып қыз сөйлегеннен без* деген сөз. Бұл бірлік мазмұнында қазақы қарым-қатынастағы үлкендердің сөзін бөлмеу, алғашқы ойды жасы үлкендер, оның ішінде әке-шеше білдіру керектігі сақталған. Бірақ бұл қазақы қарым-қатынаста үлкеннің айтқаны бірден құпталып, заң сапасында қабылданады деген сөзді білдірмейді. Оның дәлелі ретінде мына бірліктердің мағынасына үңілсек, көзіміз жете түседі: *бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ, әке тұрып ұл сөйлесе, ер жеткені болар, шеше тұрып, қыз сөйлесе бой жеткені болар*. Егер қара қылды қақ жарар, әділ сөз айту қажеттігі туған кезде ол адам жасына да, жынысына да, әлеуметтік статусына да, материалдық жағдайына да қарамастан, сөзін айтып, ойын білдіреді. Бұл адамның жасы кіші болса, өз сөзін айтуға арнайы рұқсат сұрайды, ол қарым-қатынаста қалыптасқан белгілі тіл бірліктерін пайдаланады, атап айтқанда: *датым (айтарым) бар, рұқсат етсеңіз* немесе *бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ, сөзіме құлақ салсаңыз* немесе *мал да мауыздалар алдында тұяқ серпер, маған датымды айтуға мұрсат беріңіз* деген айтылымдарды айтады. Бұл жағдайда сөз сұраушының өтініші қанағаттандырылып, сөзі тыңдалады. Сондай-ақ, қазақы қарым-қатынаста "Өзі иілген басты қылыш шаппас" деген қағида бар, оның мәні кінасын өзі мойындаған жанға кешірім жасау міндетін жүктейді, ол мән "Адасқанның айыбы жоқ, қайта үйірін тапқан соң" деп те айтылады. Демек, бұл қағиданы білетін қазақ қарым-қатынаста кешірімшіл болуды дағдыға айналдырады, оған қазақ тіліндегі «Алдына келсе, атаңның құнын кеш» деген талапты таңбалаған бірлік дәлел болады. Осыған орай қазақы қарым-қатынасқа қатысушы өз сөзін аңдауда *өз кінасын мойындау тәсілін* де қолданады.

Қазақы қарым-қатынаста сөз бағдары мен сөз аңдауда басшылыққа алатын қағидалардың бірі – *«Ел не дейді? Жұрттан ұят болар»* қағидасы, ол қазақы қарым-қатынастағы сөз бағдары мен сөз аңдауды реттеп отырады. Сөйлеуші осы қағидаларға сай сөз бағдарын түзеп, сөзін аңдап сөйлейді. Осы мән тілде "Үндемеген үйдей пәледен құтылады" деген дискурстық тәжірибеде сақталған. Яғни, үнсіздік те қарым-қатынастағы тәсілге жатады. Орыс халқында «Үнсіздік – келісім белгісі» деп саналса, қазақ үшін ол – бір жағдайда қалыс қалу, үндемей құтылу болса, екінші бір жағдайда үнсіздік – қарсылық білдіру, құптамау да болып шығады. Бұл әдеп жасы кіші не әлеуметтік деңгейі мен бағыныштылығы тарапынан айырма болған жағдайда орындалады. Бұл әдеп бұзылса, "беттен алу", «әдепсіздік» болып саналады. Тілде орныққан «Үндемеген үйдей пәледен құтылады» (бірінші жағдайда) немесе «Үндемегеннен үйдей пәле шығады» (екінші жағдайда) деген қарама-қарсы айтылым осыны дәйектей түседі.

Қазақы қарым-қатынастағы сөз бағдары қағидаларын жинақтап топтастырсақ:

- 1) Қарым-қатынасқа түсушілердің жасы мен әлеуметтік деңгейі (Әке тұрып, ұл сөйлегеннен, шеше тұрып, қыз сөйлегеннен без)
 - 2) Қарым-қатынастағы жалпы ұстанымдар: кешірімшіл болу (Өзі иілген басты қылыш шаппас, Адасқанның айыбы жоқ, қайта үйірін тапқан соң)
 - 3) «Ел не дейді?», «Жұрттан ұят болар» (Басынан сөз асырмау – әдепсіздік, үнсіз қалу – әдеп сақтау, бірақ келісу емес, Үндемеген үйдей пәледен құтылады)
 - 4) Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ (адалдық, уәдеге беріктік, сөзге тоқтай білу)
- Сөз стратегиясы коммуниканттардың ортақ тіл табуын, диалогтегі ынтымақтастықты көздейтіндігі Н.Уәлидің [2, 155] зерттеулерінде аталып жүр. Соған сай сөз бағдарын ынтымақты және ынтымақсыз деп жіктеу орныққан.

Ынтымақты сөз бағдарына мыналар жатады: *сенім, ынталылық, шынайылық, қайырымдылық т.с.с.* Мысалы:

- Ішегім шұрылдап барады (қарным ашып тұр).
- Онда шай қайнатайын (Дайын ас жоқ, бірақ шай қайнатайын)

- Мейліңіз (Шай болса да болады) немесе
- Балам, келесің бе?
- Келе алсам, келуге тырысамын, бірақ келмесем, аландамаңыз.
- Нешеде келесің?
- Анық білмей тұрмын, бірақ алтыларда бітетін шығар.

Бұл мысалдарда сөз жағдаятында сөйлеушілердің әңгімесі жарасқан, сөйлесуге ынталылық байқалады.

Ынтымақсыз сөз бағдарына мыналар жатады: *жанжал, ұрыс-керіс, қорқыту, үркіту, алдау, өтірікке бару, тура жауаптан қашу т.с.с.* Мысалы:

- Ішегім шұрылдап барады (қарным ашып тұр).
- Тамақтанып шықпадың ба? Мына жерде асхана бар, соған бар, мен кетіп бара жатырмын. (Менің саған уақытым жоқ) немесе
- Балам, келесің бе?
- Ия.
- Нешеде келесің?
- Білмеймін. (Баласы тура жауап беруден қашып тұр).

Ынтымақсыз сөз бағдарында диалогке қатысушы екінші жақ әңгімелесуге құлықсыз.

Ол құлықсыздық екі коммуниканттың сөздерінің жараспайтынын сездіріп тұр. Ал оның себептері түрлі-түрлі болуы мүмкін: ауырып тұруынан, көңіл-күйінің жоқтығынан немесе осыған дейінгі түсініспеушіліктің болуынан т.с.с.

Ғылыми зерттеулерде сөз стратегиясының жіктемесі сөз жанрларына сай айтылып жүр. Мысалы, бұйрықты айтылымдарда сөз стратегиясын екі топқа топтастыру қабылданған:

1) **интенциялы бағдар**, ол өз ішінен мынадай бағдарларға жіктеледі:

а) эмоциялық ерік-жігерге әсер ету бағдары, ол мынадай сөз аңдау тәсілін қолданады: әрекетке мәжбүрлеу тәсілі, эмоциямен деректеу тәсілі;

ә) өз эмоциясын шығару бағдары, ол мынадай тәсілді енгізеді:

психологиялық-эмоциялық күйін білдіру тәсілі, тілекті, қажеттілікті білдіру тәсілі;

б) эмоциялы қатынас (баға) бағдары, ол мынадай тәсілдерден тұрады: жағдайды субъективті бағалау тәсілі, болатын істі субъективті болжамдау тәсілі, адресаттың әрекетін субъективті бағалау тәсілі, адресанттың өз рөлін анықтауы мен өзін бағалау бағдары;

2) **жағдаяттық немесе диалогтық бағдар**; ол өз ішінен мынадай бағдарларға жіктеледі:

а) бұйрық типін жеткізу бағдары, ол мынадай тәсілдермен орындалады: бұйрықты жұмсарту тәсілі, бұйрықты күшейту тәсілі, бұйрықты бейтараптандыру тәсілі,

ә) бұйрық беру қарқынын реттеу бағдары, ол мынадай тәсілді қолданады: бұйрық қарқынын арттыру тәсілі, бұйрық қарқынын кішірейту тәсілі.

Әрекетке мәжбүрлеу тәсілі бойынша қолданылатын қазақ тілінде қалыптасқан тіл бірліктері бар және олардың қалыптасуына қазақ халқының түсінігінде орныққан ар, ұят, намыс деген ұғымдар белгілі бір рөл атқарады. Қазақ үшін ар, ұят бәрінен жоғары қойылады. Оған қазақ тілінде орныққан «Малым жанымның, жаным арымның садағасы», «Бала бер, бала берсең, сана бер, сана бермесең, ала бер», «Баласы жаманды түйе үстінен ит қабар» т.с.с. тіркестер мысал бола алады. Қазақ қарым-қатынасында «мынаны істеме, ұят болады», «көргенсіздің ісін істеме» деген тәрізді тыйымдар бар, тіл бірліктері де осы мақсатқа сай орныққан.

Сөйлесушілердің сөз бағдары (стратегиясы) мен тәсіліне (тактикасына) сай синтаксистік бірліктер тілде өзара ыңғайласып топтасқанын байқауға болады.

Мысалы, сұраулы сөйлемдерді алып, олардың сөйлесу барысындағы сөз бағдары мен тәсіліне сай қолданылуын талдап көрейік. Осы сәтте аңғаратынымыз, қазақ сөзінде сұраулы сөйлемдер тек жауап алу мақсатында ғана қолданылмайды. Бұл қазақ тілі синтаксисінің зерттеушілері еңбектерінде де айтылып жүр [3]. Мысалы, сөйлесуші "Үй құрғыр азынап кетті ғой, тағы бірдеме тауып жағасың ба? (Б.М.)" деген түрткі сұрақты білдіретін сұраулы сөйлемді айтқандағы негізгі ойы - *үй суық, отты жағыңқыра* дегенге саяды. Бірақ, сөйлеуші тыңдаушыны тікелей жұмсамай, оған бұйрық бермей, ойын тілек түрінде, ізетпен білдіріп тұр. Демек, сөйлесушілердің арасында қарым-қатынас нормасына сай сөйлеушінің жасы үлкендігі (жасы кіші жан жасы үлкенді жұмсамайды), оның бұйрық беру құқы бар екендігі байқалады, бірақ ол бұйрық сыйластыққа құрылған қатынаста ізетпен беріліп тұр немесе отын

тапшылығынан хабардар жан, буынсыз жерге пышақ ұрмауды, келінін қинамауды көздеп тұр.

Егер осы сөйлемді жасы үлкен жан тура бұйрық мәнінде берсе, ол кезде сөйлем мынадай құрылымда өзгеріске ұшырайды: *Үй құрғыр азынап кетті ғой, тағы бірдеме тауып жақ.* Бұл – бұйрықты сөйлем. Екі жағдайды салыстырсақ, түрткі сұрақты сұраулы сөйлем құрылымында келген айтылым сөйлеушінің қарым-қатынаста *бұйрықты бейтараптандыру тәсіліне сай* қолданып тұр. Екінші жағдайда сөйлеуші қарым-қатынаста *бұйрық қарқынын арттыру тәсілін* қолданып тұр. Сөйлеушілердің сөз бағдары бірдей, коммуниканттардың көздегені - *азынап тұрған үйді жылыттыру*. Енді осы тәсілмен таңдалған синтаксистік бірлікті қабылдаушы тарапынан талдасақ, әсер ету күші екі түрлі, бірінші жағдайда қарым-қатынаста жағымды, яғни, тыңдаушы отынды табатынын, үйді жылытатынын немесе отын жоқтықтан қиналып тұрғанын айта алу мүмкіндігі бар, екі адам арасындағы қарым-қатынас түсінісу мүмкіндігіне ие, екінші жағдайда айтылымды қабылдаушының жауап беру мүмкіндігі шектеулі, егер жауап берілсе де, ол ренішке әкелуі мүмкін, себебі отын жоқ екенін біле тұра мәжбүрлеу, шарасыз күйге түсіру, ашу-ыза туғызады не әрекеттің орындалмауына не басқа жағымсыз әрекетке апарды. Жағдаяттық стратегияда *бұйрық қарқынын кішірейту тәсілі* қолданылуы да мүмкін, бұл кезде жоғарыдағы құрылым былай көрініс табады: *Үй құрғыр азынап кетті ғой, тағы бірдеме тауып жақшы.* Бұл сөйлем – тілек, өтініш мәнді бұйрықты сөйлемге жатады. - *шы* қосымшасының жалғануы бұйрық мәнін жұмсартып, өтінішке айналдырады. *Бұйрық қарқынын кішірейту тәсілінің* қолданылуы тілде *жақсы болар еді* тіркесінің тіркесуімен де орындалады. Мысалы, жоғарыдағы құрылымды былайша өзгертеміз: *Үй құрғыр азынап кетті ғой, тағы бірдеме тауып жақсаң жақсы болар еді* (себептес салалас құрмалас сөйлем) // *Үй құрғыр азынап кетті ғой, тағы бірдеме тауып жақпасаң* (шартты бағыныңқылы сабақтас құрмалас сөйлем). Мұндай құрылымдар жарнама мәтіндерінде де кеңінен қолданылады. Жарнама мәтінінде қазақ сөзінің бағдары мен сөз аңдау тәсіліне орай синтаксистік бірліктер мынадай құрылымдарда келеді:

а) бұйрық мәнді құрылымдар: Темекі шекпе! Нашаға жол жоқ!

ә) риторикалық сұраулы сөйлем құрылымында келеді: Бізден басқа кім көмек береді? (жетім балаларға көмек беруге шақырған жарнама мәтінінде)

б) эмоцияға тікелей әсері бар, деректерге сүйенген болымды айтылымдар: Темекі өлтіреді!

в) тұлғасы болымсыз, мағынасы болымды сөйлем құрылымында: Біз жұмыссыздар дайындамаймыз! (Павлодар политехникалық колледжінің жарнама мәтінінен).

Аталған синтаксистік құрылымдардың сөз бағдарына сай қолданылуын талдасақ, себептерін былай негіздеуге болады: *Бізден басқа кім көмек береді?* (жетім балаларға көмек беруге шақырған жарнама мәтінінде) – риторикалық сұраулы сөйлем тыңдаушының «Менін», ұлттық ұстанымын (*Жетім көрсең, жебей жүр*) пайдалану тәсіліне (*мен де, сіз де көмек бере алатын деңгейдесіз, көмек берейік*) негізделіп тұр. Немесе *Біз жұмыссыздар дайындамаймыз!* (Павлодар политехникалық колледжінің жарнама мәтінінен) – тұлғасы болымсыз, мағынасы болымды сөйлем құрылымында құрылуы қоғамдағы өзекті мәселені ассоциациялау тәсіліне (*бізде оқып диплом алсаңыз, жұмысқа орналасасыз*) негізделіп таңдалған.

Бұл мәселелер қазақ тіл білімінің негізін салушы ғалымдардың, атап айтқанда, А.Байтұрсыновтың зерттеуінде сөз бағдары мен сөз аңдау тәсіліне қатысты деп аталмағанымен, тілде осы ыңғаймен қалыптасқанын ескерген тілекті сөйлем деп жіктеген жіктемесі бар. Нәрсенің болғанын, істің істелгенін көңіл тілегін орында айтылатын сөйлем түрін тілекті деп атап, оны 4 түрге жіктейді:

1) бұйрық түрдегісі (Келіндер, боз балалар, атты алыңдар!),

2) өтініш түрдегісі (Даусыңды тым болмаса, бір шығаршы!),

3) үгіт (ақыл) түрдегісі (Балалар, оқуға бар, жатпа қарап!),

4) жай тілек түрдегісі (Жортқанда жолың болсын, жолдасың қыдыр болсын) [4, 202-206-бб.].

А.Байтұрсынов көрсеткен жай тілек түрдегі сөйлем қатарындағы «Жолың болсын» деген сөйлем де үнемі тек тілек мәнінде қолданыла бермейді. Мысалы, - Сен қайда барғалы жатырсың? – деген сұраулы сөйлем кейде «Жолың болсын» деген сөйлеммен

ауыстырылып айтылады. Бұл кезде сөйлесуші екінші тарап өзінен қайда бара жатқанын сұрап тұрғанын түсінеді. Қайда баратынын ашық сұрамай, тілек түрінде астарлап сұраудың да мәні бар, ол да сөз аңдау тәсіліне жатады. Бұл мысалдар өзара сөйлесушілердің сөз бағдары мен сөз аңдау тәсіліне сай синтаксистік бірліктердің қолданылу, яғни сөйлесу барысында таңдалу заңдылықтары қалыптасқанын көрсетеді.

Әдебиеттер

1. Паршин О.Н. Теоретические перевороты и методологический мятеж в лингвистике XX века // Вопросы языкознания - 1996. - № 2. - С.23-29
2. Уәли Н. Тұрмыстық дискурстың формалды коммуникативтік ерекшеліктері // «Дискурс теориясының өзекті мәселелері» халықаралық ғылыми конференция материалдарының жинағы. - Ақтөбе, 2011. 146-158-бб.
3. Әмір Р., Әмірова Ж. Жай сөйлем синтаксисі. - Алматы, 2002
4. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы. - Алматы, 2002.

УДК81.23

Психолого-лингвистические реалии теории языковых контактов

К.М. Абильдаева, Н.К. Зулхарнаева
Актюбинский Университет им .С. Баишева
г. Актөбе, Казахстан

Мақалада тілдік байланыс қағидасының психолого-лингвистикалық реалисіне шолу аяңдалынған. Ұйғарым қағида тілдік қарым-қатынас қағидасының және байланыс лингвистикасының анықтамасы берілген, тілдік байланыстың лингвистикамен және психологиямен қарым-қатынасы көрсетілген.

The article describes the theoretical review of psychological and linguistic realities of the theory of language contact. The definition of the theory of language contacts and contact linguistics, psycholinguistics was given and the interaction of language contacts with linguistics and psychology was shown.

Кілт сөздер: *тілдік байланыс, тіл, экзотизмы, калькирование, субстрат, суперстрат, полукалька, адстрат, креолистика, байланыс лингвистикасы, психолингвистика, екітілдік.*

Key words: *language contacts, contacting, language, exoticism, calquing, substrate, superstratum, adstrat, kreolistic, contact linguistics, psycholinguistic, bilingualism.*

Языковые контакты – это взаимодействие двух или более языков, оказывающих влияние на разные уровни структуры одного или многих из них. Языковые контакты возникают в результате необходимости общения между представителями разных этнических и языковых групп, вступающих между собой в интенсивные хозяйственные, политические, культурные связи.

Понятие «языковые контакты» предполагает представление о естественном, ненасильственном и не вредоносном для контактирующих языков характере контактов, что позволяет считать термин «языковые контакты» контрастивным, а не родовым по отношению к термину «языковые конфликты» (конфликт как вид контакта) [1]. Языковые контакты могут быть на массовом и индивидуальном уровне. Они имеют разнообразные проявления, формы: массовое и индивидуальное [двуязычие](#), заимствование слов и других языковых единиц, [скрещивание языков](#), перевод, [изучение неродного языка](#) (практическое или научно-теоретическое), чтение литературы и периодики на неродном языке, просмотр сдублированных фильмов и другое. Языковые контакты обязательно подразумевают контакты национальных менталитетов, заимствования, скрещивание языков, заимствование образа мыслей и мировидения [2].

Теорию о языковых контактах в своих работах стали развивать такие языковеды и лингвисты, как И.А.Бодуэнде, Куртенэ, Л.В.Щербаи, Н.С.Трубецкой, Э.Сепир,

У. Вайнрайхи, Э. Хауген, взяв за основу труд Г. Шухардта. Язык и контактируют и представляют собой результат многовекового взаимодействия многих языков. У каждого народа, безоговорочно, существует свой определённый набор слов, выражений, терминов и оборотов, тем не менее, люди также склонны заимствовать эти языковые и речевые единицы со стороны. Как говорил Эдуард Сепир, «подобно культурам, языки редко бывают самодостаточными». Так, мы, например, знаем, что греческая культура оказала мощное влияние на Римскую империю, которая, в свою очередь, донесла ее до Европы, а латинский алфавит является основой письменности многих современных языков. Контактное взаимодействие языков связано процессами культурного взаимовлияния [Сепир]. Существование этого фактора доказывают исследования заимствованных слов и анализ происхождения слов языка. По мнению Сепира, существует пять языков, оказавших серьёзное воздействие на историю цивилизации и выступающих в качестве проводников культуры—классический китайский, санскрит, арабский, греческий и латинский. Тем не менее, культурное влияние языка не всегда прямо пропорционально его собственной литературной значимости и месту, занимаемому в мировой культуре его носителями. Так, например, древнееврейский язык, передаёт чрезвычайно значимую культурную традицию, но не оказывает сильного влияния на азиатские языки, в отличие от арамейского. Языковые контакты также необходимо учитывать при развитии национальных языков, повышении культуры речи и т. д.

Контактирование языков – это вопрос историко-географической, социальной, психологической и культурной сфер. Отсюда и вытекают четыре основных фактора языковых контактов [Вандриес, фр. лингвист]: Язык—элемент комплекса отношений между людьми, поэтому контактируют не языки, а их носители, которые, в свою очередь, также являются носителями культур, менталитета, ощущения ценностей. В виду этого, контактные языки иногда являются знаком принадлежности коллектива к определённой социально-культурной группе. В Японии образовался так называемый «катаканский английский язык», связанный со стереотипами японской массовой культуры, которая всё американское считает престижным (даже реклама на этом языке эффективней).

Самым простым случаем языкового контакта является заимствование слова из одного языка в другой. Как правило, заимствование слова связано с заимствованием предмета или понятия, обозначаемого этим словом. Такие заимствования называются некоторыми лингвистами заимствованиями по необходимости. Примерами таких заимствований могут служить слова «парашют» (фр. parachute), «радиус» (лат. radius), хот-дог (англ. hot-dog) и мн. др. В ряде случаев заимствование связано с более высоким уровнем престижности языка «дающего» по сравнению с языком «принимающим». Примерами таких заимствований могут служить многочисленные церковнославянские измыслы русского языка: «враг» (исконнорусское—«ворог»), «мрак» (исконнорусское—«морок»), «нужда» (исконнорусское—«нужа») и др. Иногда появление заимствований связано с необходимостью описания быта и культуры других стран и народов. Такие заимствования называются экзотизмами. К ним относятся такие слова, как «юрта», «гуайява», «гуру», «микадо», «томогавк», «ковбой» и др. Для английского языка экзотизмами являются такие слова, как samovar, kolkhoz. Как правило, заимствуются только слова знаменательных частей речи (существительное, прилагательные, глаголы), однако в некоторых (достаточно редких) случаях могут быть заимствованы и служебные слова. Так, например, казахский союз «егер» (если) заимствован из персидского языка.

Другим случаем языкового контакта является калькирование. Калькированием называется образование нового сложного слова в результате поморфемного перевода иноязычного сложного слова. Сложное слово, образовавшееся в результате калькирования, называется калькой. Примером кальки может служить русское слово «сознание», которое появилось в результате поморфемного перевода латинского conscientia (con—“со”, scientia—“знание”).

Наряду с кальками существуют и так называемые полукальки. Полукалькой называется сложное слово, одна часть которого переведена с иностранного языка, а другая оставлена без перевода. Примером полукальки может служить научный термин «антитело», образованный в результате освоения русским языком

французского anticorps. Компонент corps переведён здесь русским «тело», а компонента ntіоставлен без перевода.

Заимствование и калькирование – достаточно распространенное явление в языках. Однако, они имеют отношение лишь к внешней стороне языка, не затрагивая его внутренней структуры. Гораздо более интересные процессы происходят в случае смешения языков или поглощения одного языка другим. Чтобы рассмотреть эти процессы, обратимся к истории английского языка.

Предки нынешних англичан – племена англоv, саксов и ютов V-VI веках переселились с континента на территорию нынешней Англии, которую тогда населяли кельты–предки современных валлийцев. Поработив кельтское население (свободными остались только жители Уэльса), они вскоре ассимилировали их и в языковом отношении. Однако, при этом язык пришельцев также усвоил некоторые черты языка побежденных кельтов. Черты языка ассимилированного коренного населения в языке пришельцев–победителей называются субстратом.

В 1066 году Англия завоевывается герцогом нормандским Вильгельмом. С этого момента официальным языком Английского королевства, а также языком двора и знати становится французский язык. Английский язык продолжает употребляться лишь как язык простого народа. Примерно к XIV веку французский язык выходит из употребления на территории Англии, однако за длительный период двуязычия английский язык успел перенять очень много черт французского. Черты языка пришельцев, оставшиеся в языке ассимилировавшего их коренного населения, называются суперстратом.

Начиная с раннего средневековья и, примерно, до середины XVIII века основным языком науки в Европе, а, следовательно, и в Англии, оставался латинский. Латинский преподавался как обязательный предмет в школах, на латыни читались лекции в университетах, велось богослужение в католических храмах, создавались литературные произведения, и, конечно же, латинский язык оказал на английский громадное влияние.

Однако, это влияние в корне отличается от процессов, связанных с образованием субстрата или суперстрата. В процессе образования субстрата или суперстрата происходит поглощение одного языка другим. Здесь же оба взаимодействующих языка сохраняют свое независимое существование. Черты, появившиеся в языке в результате влияния на него со стороны другого языка в условиях их длительного существования, называются адстратом. [3].

Лингвистические результаты языковых контактов, в зависимости от уровня функционального развития каждого из контактирующих языков, фактора генетической близости языков и интенсивности контактов, могут быть различны: языковые заимствования, явления интерференции, смешение языков, различные виды билингвизма, смена языка. Контактное образование может происходить на уровне, как литературных языков, так и неcodифицированных форм существования языка, в письменной и устной форме.

Современная лингвистика считает языковые контакты объектом специального лексикографического описания. Создают словари, в которых язык отображён посредством контактов его с другим языком, а раздел лингвистики, исследующий эти отношения, – *контактной лингвистикой (контактологией)* или иногда *креолистикой*. Креолистика [за рубежом, в основном] занимается исследованием пиджинов и креольских языков, а также процессами, приводящими к образованию и становлению [пиджинов и креолов](#). [4].

Контактная лингвистика–относительно новое направление в языкознании, сформировалось лишь в конце XX в., их от я взаимовлияние языков было отмечено еще во времена античности, детальное изучение этого явления стало возможно лишь недавно. Становление контактной лингвистики как самостоятельного научного направления связывают с трудами таких зарубежных авторов, как А.Мартине, У.Вайнрайх, Э.Хауген, Г.Шухардт, Э.Сепир, У.Д.Уитниидр. Среди отечественных ученых, стоявших у истоков контактной лингвистики, следует отметить ИА.Бодуэнаде Куртенэ, Л.В.Щербу.

В общих чертах аспекты, интересующие лингвистов по данной проблематике, можно представить следующим образом:

– что происходит с двумя (или более) находящимися в контакте языками на фонологическом, грамматическом и лексическом уровнях;

– каким образом языки заимствуют друг у друга языковые структуры и структурные элементы;

– что происходит с языками, которые используются одновременно в двуязычных коллективах;

– какие изменения происходят в контактирующих языках и каким образом может развиваться новый язык, образовавшийся в результате их контактов и т. д. [5];

В психолингвистическом плане – как индивидуальное двуязычие. Исследователей, занимающихся психолингвистической стороной языкового контакта, интересует то, как уживаются в сознании билингва два языка. В зависимости от того, в какой мере билингв владеет двумя языками, индивидуальное двуязычие может быть симметричным (оба языка человек знает в равной мере) или асимметричным (один язык известен человеку в большем объеме, другой – в меньшем). В зависимости от того, как функционируют два языка в речи билингва, различают *двуязычие автономное и совмещенное*. При *автономном двуязычии* билингв строит речь на каждом языке, используя языковые средства только соответствующего языка. При *совмещенном двуязычии* речь на том языке, который человек знает хуже, строится с использованием средств первого (основного языка). Однако, по мнению таких крупных лингвистов, как Б. Гавренек, А. Мартиней, Э. Хаугена, полное и автономное (без смешения языков) владение двумя языками превышает психические возможности обычного человека [6].

Психолингвистика — дисциплина, которая находится на стыке [психологии](#) и [лингвистики](#). Изучает взаимоотношение [языка](#), [мышления](#) и [сознания](#). Возникла в [1953 году](#). Сам [термин](#) психолингвистика впервые был употреблен в [1946 году](#) Николаем Пронко. У психолингвистики три основных теоретических источника. Первый — психологическое направление в языкознании. [Языковеды](#) прошлых веков писали о том, что [язык](#) — это деятельность [духа](#) и отражение [культуры народа](#). При этом они отмечали, что язык содержит в себе не только физический, но и психический компонент, и тем самым принадлежит индивидууму. Являясь условием [общения](#) и регулируя деятельность человека, язык ограничивает [познание](#) мира и делает невозможным полное [понимание](#) другого человека. Одной из ключевых теорий в истории психолингвистики стала [гипотеза Сепира-Уорфа](#) (гипотеза лингвистической относительности). Именно благодаря активному интересу [Б.Л. Уорфа](#) к взаимоотношению языка и мышления этот вопрос стал активно подниматься и изучаться в научном мире.

Второй источник психолингвистики — работы американских [структуралистов](#), и, прежде всего, [Н. Хомского](#), который полагал, что владение языком основано на [способности производить](#) правильные [предложения](#).

Третьим источником психолингвистики являются работы [психологов](#), занимавшихся вопросами языка и [речи](#). В работах [Л.С. Выготского](#) организация [процесса производства речи](#) трактуется как последовательность фаз деятельности (мотивация — [мысль](#) — внутреннее слово — реализация). В концепции [Л.В. Щербы](#) постулируется наличие языкового материала ([текстов](#)), языковой системы ([словарей](#) и [грамматики](#)) и языковой деятельности (как говорения и [понимания](#) речи).

Отечественная психолингвистика сформировалась, прежде всего, как [теория речевой деятельности](#).

Психолингвистика занимается:

- описанием речевых сообщений на основе изучения механизмов [порождения](#) и [восприятия речи](#);
- изучением функций [речевой деятельности](#) в обществе;
- исследованием связи между речевыми сообщениями и характеристиками участников коммуникации (превращение намерений говорящего в сообщения, [интерпретация](#) их слушающим);
- анализом [речевого развития](#) в связи с развитием личности. [7].

Кроме указанных дисциплин, вопросы языковых контактов изучаются в рамках антропологии и культурологии, которые в свою очередь явились базой для формирования смежных по отношению к общей лингвистике наук, а именно лингвистической антропологии и линвокультурологии.

Литература

1. Михальченко В.Ю.. Словарь социолингвистических терминов. - М.: Российская академия наук. Институт языкознания. Российская академия лингвистических наук, 2006, С.278
- 2.Панькин В.М., Филиппов А.В. Языковые контакты: краткий словарь. - М.: ФЛИНТА, 2011, с.38
- 3.Мусорин А.Ю.. Основы науки о языке. Новосибирск. - М.: Новосибирское книжное издательство, 2004 г., с.23
- 4.<http://www.garshin.ru/linguistics/languages/pidgin/index.html>
- 5.Молодкин М.А. Взаимодействие языков разного типа в этнокультурном контексте. Языковые контакты в португалоязычной Африке. – Саратов «Россия, СГЮА», 2001, -с.11
- 6.Розенцвейг Ю.В.. Новое в лингвистике.- М.: Прогресс, 1972.- с. 62–63, 84–85, 100
- 7.<https://ru.wikipedia.org>

ТАРИХ, ФИЛОСОФИЯ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТАНУ
ИСТОРИЯ, ФИЛОСОФИЯ И СОЦИОЛОГИЯ
History, Philosophy and Sociology

ӘОЖ 34.0

Жәңгір ханның құқықтық реформасы

Ж.Орамах

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Ақтөбе қ., Қазақстан

В научной статье рассматривается подготовка ханом Джангиром свода норм казахского обычного права и применение ее во Внутренней Казахской Орде. In this article the author considers Zhangir Khan as a researcher and expert in the Islamic jurisprudence.

Ключевые слова: *Джангир хан, свод норм казахского права, Казахская Орда.*

Key words: *Zhangir Khan, science, scientific activity.*

Жәңгір хан билікке келгеннен кейін Ішкі Қазақ Ордасында Құран ізімен, шариғат жолымен, Ресей заңдарына бүтіндей қайшы келмейтін, кейбір сәттерін оған ыңғайлап қолданатындай заңдар жинағының қажет екендігін ел билеу барысында толықтай түсінген болатын. Ханның ойын айтпай тапқандай 1830 жылдың жазында Орынбор генерал-губернаторы болып тағайындалып келген граф Павел Сухтелен 1831 жылдың 29 қарашасында № 1847 хатында Жәңгірге қазақтың әдет-ғұрып ережелеріне сәйкестендіріп құқықтық заңдар жинағын дайындау туралы ұсыныс жасайды [1.1-п.]. Бұл ұсынысты Жәңгір хан құп алды. Өйткені Орда қазақтарына қатысты қылмыстық істерді жүргізу кезінде Ресей заңдарын басшылыққа алуға байланысты қазақ халқының дәстүріне кейбір қылмыстардың сай келмеуі және бұрмалануы айтарлықтай қиындықтар туғызды.

Губернатор П.Сухтелен ханға құқықтық заңдар жинағын жасағанда көпсөздік, екі ұштылық болмауын ерекше талап етті. Заң ережелерін дайындап болғаннан кейін жоғары жаққа жіберіп, пайдалануға рұқсат алу үшін өзіне жіберуді сұрады. Хан қылмыстың түрлері мен оған қолданатын жазалардың, кешірім жасаудың амалдары жан-жақты қамтылуына айырықша көңіл бөлді. Оған ханның білім деңгейі мен өмірлік тәжірибесі жетерлік еді.

Жәңгір губернатордың құптау келісіміне ие болысымын қазақтар арасында әдет-ғұрып заңы бойынша қылмысты істер мен даулы мәселелерді бір жүйеге келтіріп, зерттеп, кейбір баптарына өзі қолданатын үкімді енгізіп, аяқтауға жақындап қалғанда П.П.Сухтелен 1833 ж. 20 наурызда кенеттен қайтыс болды [2.956-б.]. Ол қайтыс болғаннан кейінде Жәңгір бастаған ісін тоқтатпай аяқтап, 1835 жылдың 1 сәуірінде жаңадан келген әскери губернатор В.А.Перовскийге жазған хатында бұрынғы губернатор тапсырған заң ережелерінің қысқаша нұсқасын тиянақты орындап, Сізге ұсынып отырмын деп мәлімдеген. Губернатор: «хан дайындаған заңдар жинағы Ресей заңдарына оңтайластырып жазылып, қазақтардың қылмыстық істеріне бейімдік мүмкіндігі болып кәдеге жарарына күмәнім жоқ. Ол жазған заңдар жинағы орыс тіліне аударылсын» деп бұрыштама жазған [1.3-п.].

Қазақтың заңдар жинағын дайындауға патша үкіметінің 1822 жылғы. «Сібір қырғыздары (қазақтары) туралы жарлықта» көшпелі халыққа арнап дала заңдарының жинағын жасау қажеттігінің де себебі болуы керек. Жәңгір хан билікке келген сәтінен бастап әділеттік пен жеке тәжірибесін ұштастырып, өзіне дейінгі заңдар мен би-ақсақалдардың тәжірибесі туралы бай мәліметтер жинады. Тіпті, олардың ішіндегі

жазалаудың кейбір тұстарын жұмсартып, кейбірін қатандатып, қайшылықтарын жойып, Ресей заңдарына жақындатып, икемдеп Сенатқа ұсынуды ойлады.

Хан қылмыстың түрін екіге бөлді. Бірінші қылмыстық істерге: бүлікшілік, кісі өлімі, тонаушылық, зорлық, қазына және қоғамдық мүлікті ұрлауды (бүлдіруді) жатқызса, қалған әрекеттер, екінші азаматтық қылмысқа жатқызды.

Орда ішіндегі заңдылықты сақтауды ханның өзі тұрақты түрде қадағалап, бұзылған жағдайда қайта қарауға әмір берді. Сот процесі халықтың әдет-ғұрыптары мен дін қағидаларына, яғни шарифат жүйелеріне сүйеніп ауызша жүргізілді. Үкімнің қорытындысымен немесе сот шешімімен келіспеген талапкер одан әрі қарай Шекара комиссиясының сотына шағымдануға құқылы болған, бірақ Ордада ондай жағдай болған емес» - дейді жазушы Т.Боранғалиұлы хан кеңесінің басқарушысы С.Раевскийдің естелігіне сүйеніп [3.195 –б.].

Дегенмен, кейін орыстармен араластық орнаған кезде Ордада үкімнің қорытындысымен келіспеушілік, дауласулар болып тұрған. Олар көбіне сауда, қарыз, мүлік салықтары төңірегінде болған [4.50. қарсы п.].

Ішкі Ордада қылмыстық немесе азаматтық істерді қарау үшін хан талапкер мен жауапкерді және куәгерлерді ру басшысы не старшын арқылы белгіленген мерзімге жеткізуді талап етті. Куәгер келмей қалған жағдайда сот процесі басқа күнге ауыстырылып кейінге қалдырылды. Сот процесіне қатысушылардың барлығы орнында болса іс белгіленген уақытында басталатын. Одан сот ісіне қатысушылардың орналасу реті былайша болды: сәл биіктеу орында молдас құрып хан жайғасса, онан төмендей оң жағы мен сол жағында үкім шығаруға қатысатын дін адамдары мен лауазымы жоғары адамдар, олардан төмен оң жағы мен сол жағында талапкер мен айыпкер өздерінің куәгерлерімен орналаса ханға қарсы процеске қатысушылар отырған.

Сот ісіне қатысушылардың барлығы жайғасып отырғаннан кейін хан сот отырысының мән-жайын еш құпиясыз, баяндап бергеннен соң, әуелі талапкерге, сосын жауапкер мен куәгерлерге рет-ретімен сөз беріп, қылмыстың ақиқаты ашылады. Сот ісі тыңдалып жатқанда қатысушылардың бір-бірімен сыбырласуға, күбірлесуге, әңгімелесуге тиым салынған. Бірақ сотқа қатысушылардың сот ісі жөнінде өз ойлары мен қостау, қарсылық, пікірлерін айтуға еркіндік берілген. Олардың пікірлері, ойлары сот шешімінің әділ болуына үлкен себебі болған. Хан аса ауыр емес қылмыстарды қарауға, әсіресе ел ішіндегі ұрлық-қарлықтарды қарауды старшындар мен ру басыларына жүктеп, қарсы жақтар бір мәмлеге келе алмай шиленіс туған жағдайда үкім шығаруды ханға жолдаған.

Жәңгір хан сотқа ұсынылған істерден басқа кейбір жеңіл-желпілерін билер сотына жіберіп, дау-дамай болмаса шешімді мақұлдаған. Шомбал Ниязов, Ағытай Шолтыр, Балқы билердің төрелігіне сенген, халық қолдаған. Дегенмен, халық арасында Балқы Құдайбергенов бидің кей кезде Орда билеушілерінің ыңғайына жығылып әділ шешім қабылдамайтын бетіне басқан жағдайлар болып тұрған.

Орда көлемінде адамның жеке басына зардап тигізбейтін жеңіл қылмыстар мен көлемі 30 күміс рубльге дейінгі ұрлық ханның күзіретімен жазаланса, қылмысқа қазақтармен қатар орыстар қатысса, ондай істі Орал войскосы тексеріп, үкім шығару үшін Шекара комиссиясына жіберілді. Соңғы істер Жәңгір билікке келгенге дейін дұрыс тергелмей, шешілмей, жиналып қалған болатын. Оның ең басты себебі Ордалықтар орыс тергеуінен қорқып, қашақтауынан еді. Осыған байланысты хан тергеу орыс жерінде емес, қылмыс жасалған Орда территориясында тергелуін сұрады. Бірақ, бұл ұсынысты губернатор қабылдамай, орыс жерінің тұрғынын Орда жерінде тергеу қолайсыз, үйлеспейтін шара деп, орыс шебіндегі тергеуге қазақтарға негізсіз айып тағудан қорғау үшін депутат (адвокаттың рөлін атқарған - Ж.О.) алып жүруге рұқсат берді. Біздің пікірімізше ондай депутат орыс заңдары мен қазақтың шарифат және әдет-ғұрып заңдарын жетік білуге тиіс болған.

Жәңгір хан қылмыскерлерді, бұзақылар қандай жаза алса да ар-ожданы мен жеке басын қорлайтындай, абыройын кегіретіндей іс-әрекеттерден аулақ болуды ескертті. Сұлтандар мен старшындарға ел ішінде тыныштық сақтау үшін біршама құқық бергенмен, ешкімді ел-жұрт алдында ашық жазалуға тыйым салды. Мысалы, жазасы бес күміс рубль көлемінде ұрлық, бұзақылық, алдау, ұрыс-керіс сияқты қылықтары үшін, айыпкерді түзету үшін кінәсінің ауыр-жеңіл болуына қарай аз уақыт қамауда ұстап немесе талапкердің қатысуымен елдің көзінше емес, оңаша жабық жерде он

бестен аспайтын, тіпті одан да аз, жанға батпайтын қамшымен дүре соғу да жеткілікті болатынын ескертті. Айыпкердің аты-жөні, кінәсі, қандай жаза алғандығы айып журналына міндетті түрде жазылған. Бұл бір жағынан ол адамның сот ісіне тартылғандығын әр кезде ойында ұстауға көмектесе, екіншіден хан да хабардар болуы үшін өте қажет болған.

Жәңгір ханның заңдар жинағында бөтен жерден келген саудагерлер, купецтер, мешандар қылмыс жасаса, оларды қамауға алудың, жазалаудың тәртібін Ресей заңдарына сүйеніп нақтылады және сотқа тартуды қатаң қадағалады.

Ханның жәрмеңке кезінде тыйым салған ісі - маскүнемдік пен төбелеске жол бермеу болатын. Мұндай жағдай жәрмеңке кезінде сауда жасаушылардың арасында алауыздық тудырмай, жүгенсіздікке жол бермей, сауда жұмысын рухани заңымызға сай өткізуге мүмкіндік беретін.

Сонымен қатар Жәңгірдің заңдар жинағында старшындар билігін пайдаланып, заң бұзған адамға қылмысына байланысты сот тағайындаған жазаны бұрмаламауды қатаң ескертті. Мысалы, 1828 жылы тамыздың 16-да Жәңгір ханның старшын Исатай Таймановқа бөкейлік қазақтарды жазалаудың жаңа ережелерінің енгізілгендігі туралы хатында төмендегідей талаптар қойған: біріншіден, бір рет ұрлықпен ұсталған адамға 100 рет дүре соғып, түзелгенге дейін отбасы мал-мүлкімен ру басының немесе бидің қадағалауында болған. Екінші рет ұсталса жәбірленушінің шығынын өтеп, басқа аймаққа жер аударылуға жазаланған. Екіншіден, тиесілі айыбын жалтарып төлемеген қылмыскерге айып салынып, қой орнына жылқы, жылқы орнына түйе төлеген. Үшіншіден, біреудің атын ұрлап мініп, не сойып жеген адам құнына сондай ат және айыппұл ретінде бір құлын қосып береді, ал біреудің жылқысын 30 күнен артық меншіктеніп, таңба салған адам жылқы ұрлағаны үшін жәбірленушінің жылқысына тағы екі жылқы қосып беруге міндетті болған. Осындай қылмысын мойындаған адамға айыппұл салынбай жылқысының орнына жылқы беруге болатын [5.213-214 қарсы п.].

Жәңгір халық жарлығымен қатар Ресейдің заңнамаларында еске алды. 1839 жылғы қабылданған Сенат жарлығындағы 30 күміс рубльден жоғары шығын келтірген қылмыс Ресей сот орындарында қаралсын деген ережемен келіспей, Мемлекеттік мүлік министрінен хан құзіретін кеңейтіп, шығыны 30 күміс рубльден асатын істерді де хан құзырына беруді сұрады. Қылмыс қандай шығынмен есептелсе де, ұрлық-қарлық қазақ дәстүрімен ел ішінде шешілетінін алға қойды.

Ондай істерді Ресей сот орындарында қарау Жәңгірдің пікірінше: біріншіден, құны 30 күміс рубль тұратын ұрлық жиі болатын болғандықтан көп тергеу болады, тергеушілердің барып келуі қиындық туғызып, істің ізін суытпай тексеруге кеселдік келтіреді және жинаған мәлімет уақыттың созылуына байланысты толық ақиқат бола алмайтын жағдай туындайды; екіншіден, талапкер осындай қиындықтардан қашып, өтініш жазбай жоғалған шығынын садақа дей салады және орыс тілін білмегендіктен іс-қағаздарға түсінбей талабын дәлелдей алмайды; үшіншіден, іске қатысушы талапкер, жауапкер және куәгерлердің ұзақ сапарға шығуы шығынды көбейтеді, әсіресе куәгерге қиын соғатыны өзінен-өзі белгілі, өйткені куәгер жауапкер есебінен баруға тиіс болса да, ұры кедейліктен ұрлық жасағандықтан оның талапкерді жарылқай алмасы айдан анық; төртіншіден, жоғарыдағы талаптардың орындалмауынан әділ талапкердің өзі кек алу мақсатымен жәбірленушіден қылмыскерге айналу әбден мүмкін; бесіншіден, ұрланған мал тергеу ісі бітіп, үкім шыққанша жергілікті полицияның қарауында болады. Күтімі болмай, жем-шөп жетіспей малдың арықтап қалуы былай тұрсын, өліп қалуы да мүмкін; алтыншыдан, хан көп жағдайда ұрлық-қарлықты екі жақты ымыраластыру арқылы қолхат алып, ұрланған малдың орнына малын төлеттіріп, жоғары жаққа жеткізбей бітістірді. Кейде хан жәбірленушіге өз малынан беріп, кейін айыпкер оның малының орнын толтырған жағдай да болған; жетіншіден, ханға 30 күміс рубльден асатын қылмыстарды тергеу және үкім шығару құқын беру үкіметтің жұмысын жеңілдететінін Жәңгір дәлелдеді. Кез-келген заңгермен білімін салыстыра және таластыра алатын Жәңгірдің бұл ұсыныстарын билік қабыл алып, 1842 жылы шыққан Заңдар жинағына енгізілді. Әрине, Жәңгір ханның қазақтың Заңдар жинағын жасауда Шыңғыс Уәлиханов төренің, ханның аталас кіші бауыры Тілеу Сейдалиннің үлесі болғанын оқырмандардың есіне салғаны дұрыс болар.

Сонымен, Жәңгір хан жинақтаған Зандар Орда жерінде қылмыстық істерді азайтып, ел бірлігін, тыныштығын сақтауға, қазақтардың орынсыз қылмыскерге айналуына жол бермеуіне, саяси ахуалдың тұрақтануына өз себебін тигізгені анық.

Әдебиеттер

1. Ресей Федерациясы Орынбор облыстық мемлекеттік мұрағат (бұдан әрі РФ ООММ), 6-қор, 10 – тізбе, 3736-іс.
2. История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. Сборник документов и материалов.-Алматы:«Дайк-Пресс», 2002.
3. Боранғалиұлы Т. Жәңгір хан. - Алматы: «Абзал-ай», 2014.
4. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағат (бұдан әрі ҚР ОММ), 78-қор, 1-тізбе, 63-іс.
5. ҚР ОММ, 4 –қор, 1-тізбе, 1974-іс.

УДК 341.32

ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ МОНГОЛЬСКОЙ ИМПЕРИИ: ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ВОЕННОГО ИСКУССТВА МОНГОЛЬСКОЙ АРМИИ ВО ВРЕМЯ ПРАВЛЕНИЯ ЧИНГИС КАГАНА И ЕГО ПОТОМКОВ

Т.С. Жумаганбетов, А.Т. Абдильдинов

*Актюбинский государственный университет им.К.Жубанова
Военный институт СВО
г.Актобе, Казахстан*

Бұл мақалада біз Шыңғыс қаған (Темучжин) және оның ұрпақтары басқарған кезеңдегі моңғол империясының Еуразия көшпенділерінің соғыс өнерінің биіктеу шыңына жетуі және оның, тактикасы мен стратегиясының ерекшеліктеріне тоқталып өтеміз.

In this article we have considered the highest rise of military affairs of the nomads of Eurasia during the conquest of Genghis Khagan and his successors, and military art of Mongols who for a long period identified the weapon set and combat training of soldiers, military organization, strategy and tactics of warfare of the peoples who were their successors, or included in long-term contact.

Кілт сөздер: Шыңғысхан, монғол империясы, көшпенділер.

Key words: Genghis Khan, the Mongol Empire, the nomads.

«Перед нами стоит дилемма: либо мы освоим современные реалии и создадим новый Казахстан, либо уйдем в небытие. Мы выбрали первое, но наше сознание нового должно опираться на богатейший исторический опыт. Мечтая о достойном будущем, давайте помнить о достойном прошлом.»

Н.А. Назарбаев

Завоевания Чингис кагана и военное искусство монголов и их наследников можно считать наивысшим взлетом развития военного дела кочевников Евразии, которые на долгий период определили оружейный набор и боевую подготовку воинов, военную организацию, стратегию и тактику ведения войны народов, которые являлись их преемниками или входили с ними в длительный контакт.

Вооруженные силы монгольских улусов-государств в XII–XV вв. использовали различные тактические приемы проведения боя, которые были традиционны для степного военного искусства кочевников Центральной Азии и оказали заметное влияние на дальнейшее развитие военного дела.

В целом великие завоевания эпохи Чингис кагана и его наследников описаны достаточно подробно в сочинениях разных народов – собственно монгольских, китайских, арабских, русских, армянских, западноевропейских.

Особо можно выделить следующих авторов и источники:

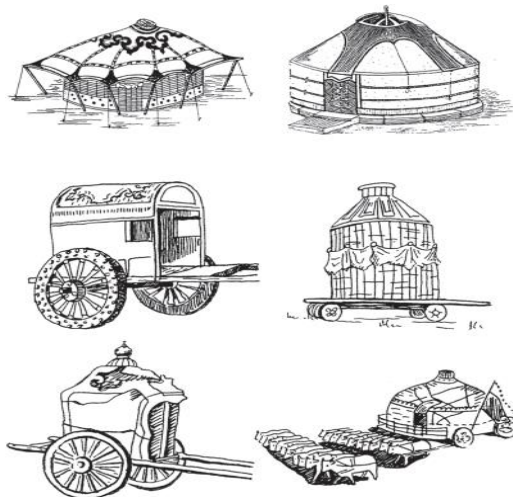
- арабских авторов: Ибн әл-Асир, Рукн ад-Дин Бейбарс, анНувейри, әл-Айни, әл-Омари, әл-Муфаддал, Ибн Баттута, Ибн Халдун, Ибн Арабшах;

- персидских авторов: Джувейни историческое сочинение «История и Жахангушай» (1252-1260), энциклопедия исторических сочинение Рашид-ад-Дин «Жами-ат-тауарих» (1300 – 1311г), Хамдаллах Казвини «История и гузиде» (1329-1330);
- К монгольским источникам можно отнести «Монгольский обыденный сборник», «Сокровенное сказание», «Тайная история монголов»;
- исторические сочинение авторов католический Европы – Плано Карпини, Гильом де Рубрук и Марко Поло;
- среди европейской хроники, исторических сочинений важное место занимает «Великая хроника» Матвея Парижского, История салонских и сплитских архиепископов» Фома Сплитского, «Горестная песнь о разорении Венгрии» (1244) Рогериуса;
- среди русских источников можно выделить следующие летописи: Новгородский первый летопись, Галицк-Волыньский летопись, Ипатьевский летопись, Густинский летопись и т.д.
- турецкие источники: Отемиш-поломник «Чингиз-наме» (середина XVI в.), хорезмец Әбілғазы Бахадур-хан «Турецкая история» (1643-1663 г);
- китайские источники: «Юань-ши» («История поколений Юань»), «Цзинь чжан го» (о Золотой орде) и т.д.

Одним из факторов развития военного мастерства монголов способствовал кочевой быт и образ жизни, который глубоко отличается в существе своем от культурных оседлых и земледельческих.

Военное искусство монголов имело свои характерные черты, которые определялись особенностями общественного развития монгольских племен. Монгольские племена делились на две большие группы: на племена лесные, или звероловные, и племена степные, или скотоводческие. Звероловы жили у озера Байкал, в верховьях Енисея и по Иртышу; скотоводы кочевали по степям и горным пастбищам к югу от Байкала и до западных отрогов Небесных (Алтайских) гор. Племена скотоводов-кочевников были многочисленны и в истории средних веков сыграли значительную роль. В «Сокровенном сказании» монголы названы поколениями, «живущими в войлочных кибитках»[5,с.19].

В XII веке мы различаем у монголов два вида кочевья, во многом противоположных друг другу. С одной стороны, это семейное или родственное кочевье в одну или несколько юрт; с другой – кочевали весьма большими группами в сотни юрт и кибиток. Малое кочевье называлось «аил» (айил), большое состояло из скопления аилов и называлось «курень», что означает «кольцо» и отражает способ расстановки повозок и шатров. Таким образом, существовали аильный и куренной способы перекочевок.

В условиях постоянных набегов, грабежей и межродовых войн – а именно такова была ситуация в XII веке – аильный способ, при всех своих плюсах, становился слишком опасным. Надо было искать выход, и тогда возникли курени – фактически укрепленные поселки, где в середине кольца стоял шатер старшего, а вокруг, концентрическими кругами, повозки и юрты младших родовичей. Применялся, по-видимому, и смешанный способ, когда владельцы жили в куренях в целях личной безопасности, а стада их вместе с подневольными пастухами кочевали аилами. При этом в случае набега на аил из куреня могла прийти быстрая помощь, а при превосходстве нападавших в самом курене можно было успешно держать круговую оборону. Таким образом, в XII веке два способа кочевья соседствовали друг с другом. Позднее, с созданием империи Чингисхана, куренной способ отмирает, так как вместе с имперским порядком пришла и безопасность, жестко контролируемая Ясой.

Скотоводство и охота были главным занятием монголов-кочевников в XI—XIII вв. «Они очень богаты скотом: верблюдами, быками, овцами, козами и лошадьми.

Вьючного скота у них такое огромное количество, какого, по нашему мнению, нет и в целом мире...»[2, с. 13]. Так писал Плано Карпини, который в 1246 г. ездил к татаро-монголам. По некоторым данным, именно в Монголии около 6 тыс. лет тому назад впервые была приручена лошадь. Табуны коней были главным богатством монголов. Лошадь ценилась очень высоко, так как без нее нельзя было вести степное хозяйство, охотиться, воевать.

Для выявления особенностей стратегии монголов-завоевателей необходимо учесть, что их войско не нуждалось в коммуникации в нашем понимании этого слова. Если арабы имели кормовые базы в своих оазисах, то монгольское войско снабжалось за счет кочующих стад скота. Сами воины изготавливали себе стрелы, копья и предметы снаряжения. Женщины и дети обеспечивали отдых и питание воинов. Существовало точное распределение обязанностей по установке и снятию кибиток, а в кибитке сохранялся строжайший порядок — каждый член семьи и каждый предмет имел строго определенное место. Женщины и дети в боевой обстановке часто изображали действия резервов, а также защищали свое имущество и тыл.

Кочевники - скотоводы отличаются вообще глубоким знанием природы: где и в какое время травы достигают большого богатства и большей питательности, где лучше водные бассейны, на каких перегонах необходимо запастись провиантом и на сколько времени и т.д. Сбор этих практических сведений составлял обязанность особой разведки, и без них считалось немислимым приступить к операции. Кроме того, выдвигались особые отряды, имевшие задачей охранять кормовые места от не принимающих участия в войне кочевников. Войска, если тому не мешали соображения стратегические, задерживались на местах, обильных кормами и водою, и проходили форсированным маршем районы, где этих условий налицо не было. Современников особенно восхищали своей выносливостью и послушанием монгольские лошади. Чжао Хун достаточно подробно описывает весь процесс выращивания верховой лошади: "Своих лошадей, когда им год — два отроду, монголы настойчиво объезжают в степи и обучают их, потом возвращают обратно на пастбища, кормят три года и только после этого снова ездят на них верхом. Их для того обучают, чтобы они и не лягались и не кусались. Тысяча коней составляют табун, кони эти спокойные, не ржут. Отпуская коня не привязывают его, а он и не убегает. Днем (монголы) никогда не кормят лошадей, а только с наступлением ночи отпускают их пастись". Для верховой езды монголы чаще всего использовали меринов[2, с. 13].

Каждый конный воин вел от одного до четырех заводных коней, так что мог в походе менять лошадей, чем значительно увеличивалась длина переходов и сокращалась надобность в привалах и дневках. При этом условия походные движения продолжительностью в 10-13 дней без дневок считались нормальными, а быстрота передвижений монгольских войск была изумительна. Во время венгерской кампании 1241 г. Субутай прошел однажды со своей армией 435 верст менее чем в трое суток[4 с.120-128].

По состоянию коней монголы судили о положении того или иного рода; от него очень часто зависели победа или поражение в битве. Но лошадь являлась не только средством передвижения или вьючным животным: она была и пищей. Монголы питались конским мясом, пили кобылье молоко и изготавливали из него хмельной напиток — кумыс. Использовались и конская шкура и волос — применение лошади было чрезвычайно многообразным.

Главным родом войск была конница, которая делилась на тяжелую и легкую. Тяжелая конница вела бой с главными силами противника. Легкая конница несла сторожевую службу и вела разведку. Она завязывала бой, расстраивая с помощью стрел неприятельские ряды. Монголы были отличными стрелками из лука с коня. Легкая конница вела преследование противника. Конница имела большое количество заводных (запасных) лошадей, что позволяло монголам очень быстро передвигаться на большие расстояния. Особенностью монгольского войска было полное отсутствие колесного обоза. Только кибитки хана и особо знатных лиц перевозились на повозках. Вторым по важности после скотоводства занятием у монголов была охота. Монгол древней эпохи был, по меткому определению Б.Я Владимирцова, "кочевником - охотником"[3, с.36]. Охота была и одним из средств существования и хорошей школой воинского мастерства. "Татары рождаются и вырастают среди оседланных

коней, - писал Чжао Хун. – С малых лет до самой смерти они день за днем занимаются охотой, которая и является их основным промыслом, поэтому у них нет пехоты, а все конницы". Помимо обычной индивидуальной охоты часто устраивались охоты облавные, в которых принимал участие весь род и даже связанные с ним другие роды. «Чингис-хань называл охоту школою войны и советовал своим потомкам считать ее занятіемъ достойнымъ государя» [11, с.40].

"Их обычай – стрельбы из лука и охота. Когда их правитель устраивает облавную охоту, всегда непременно собирается большие массы людей. Они выкапывают ямы и втыкают в них кольца. Последние соединяются между собой волосяными веревками, а к веревкам привязывают лоскуты войлока и птичьи перья... Вережки тянутся кругом на 100 – 200 ли (50 – 100км). Так как на ветру колышутся перья и лоскутки войлока. То перепуганные звери не осмеливаются перебежать. После люди окружают огромный участок, постепенно прижимая зверей к середине круга, ловят и бьют их"(Пэн Да – я Сюй Тин)[2, с 14].

Монгольская армия, вне сомнения, являлась наилучшей военной организацией мира в этот период. В основном она состояла из кавалерии, сопровождаемой инженерными войсками. Исторически монгольская армия и военное искусство следовали древним традициям военного дела степных кочевников. При Чингис кагане монголы довели древние стереотипы до совершенства. Их стратегия и тактика стали кульминацией развития кавалерийских армий степных народов - лучших из всех известных.

Большое внимание монголы уделяли военному обучению населения и подготовке войска. Обучение стрельбе из лука начиналось с трехлетнего возраста. Ребенок получал маленький лук, размеры которого увеличивались по мере его роста. Каждый монгол был отличным кавалеристом. Охоту Чингис каган называл школой войны. Она проводилась в форме маневра, обычно в начале зимы. Сначала организовывалась разведка для определения районов, наиболее богатых дичью и зверем. Затем войска разделялись на правое крыло, центр и левое крыло. Двигаясь концентрически, они образовывали сплошной круг, в котором начинали охоту в порядке старшинства: хан, князья, вельможи, военачальники, все со своими женами, и после всех - простые воины.

Действительно, есть основание думать, что своей воинственностью и удачью монголы в значительной доле обязаны именно звериной охоте, воспитавшей в них эти черты с малых лет в повседневном быту.

Один из главных причин побед монголов является жесткая дисциплина, соблюдения "Яса" Чингис кагана[5, с 61].

«Яса» Чингис кагана – санкционированный Чингис каганом монгольский свод законов и установлений. Новое законодательство формировалось десятилетия, с одной стороны, долго, а с другой – моментально. Для всех монгольских племен Чингисова улуса «Яса» была опубликована, как полагают, на Великом курултае в 1206 году, одновременно с провозглашением Темучина Чингисханом всей Великой степи. Но и после этого «Яса» дополнялась и расширялась.

Влияние этого законодательства на народные нравы подтверждается свидетельством посторонних наблюдателей, например, Плано Карпини и Вильгельма Рубрука.

Первый из них пишет (в 1246): "Между ними (монголами) не было ссор, драк и убийств; друг к другу они относились дружески и потому тяжбы между ними заводились редко; жены их были целомудренны; грабежи и воровство среди них неизвестны".

Это же подтверждает китайский генерал Мэн-хун, современник Чингисхана, ездивший к нему в Монголию. Ибн-Батута, арабский историк, также пишет, что у монголов конокрадства (самое обычное явление теперь) не существовало благодаря строгости законов против воровства ("Алтын - Тобчи").

«Из Ибн-Бату́та. 29. Тот, у кого найдется украденная лошадь, обязан возвратить ее хозяину с прибавкой девяти таких же лошадей: если он не в состоянии уплатить этого штрафа, то вместо лошадей брать у него детей, а когда не было детей, то самого резать, как барана.»[5 .с 143]

Из этого можно заключить, что законы Чингис кагана не были одной теорией. Он умел дать им силу и заставить исполнять их. Этого он достиг строгостью и умением выбирать людей, так законность пускает в народе корни лишь тогда, когда он видит, что закон обязывает не только "меньшую братию", но и ее правителей. В этом

отношении сам верховный правитель представлял живое воплощение безусловного подчинения изданным им самим законам:

«Яса» Чингис кагана, которая возводила всякий проступок, даже простую человеческую халатность или неосторожность в ранг преступления и предусматривала строгое наказание, вплоть до смертной казни, признается «чрезвычайно строгой» даже официальным историком Монгольской империи Рашид ад-Дином. «По мере того, как русские знакомились с монгольским уголовным правом, они становились готовыми принять некоторые принципы монгольского права, – утверждает Г.В. Вернадский.

Дисциплина в войсках была очень строгой. Непослушание сурово наказывалось.

Чингис каган говорил, что и командующий сотысячной армией должен строго выполнять приказания своего хана. За невыполнение приказа он должен подвергнуться наказанию и даже смертной казни. Чингис каган составил для войсковых начальников правила, в которых указывалось, как можно выиграть сражение, как осаждать и брать крепости, как организовывать и вооружать войска и готовить их к войне. Согласно этим правилам начальники обязаны были следить за исправным состоянием оружия воинов; оружие поверялось на специальных смотрах перед выступлением в поход и в ходе его.

Строжайшая дисциплина обеспечивала точное выполнение приказа. Перед походом производился смотр, на котором проверялось вооружение и снаряжение каждого воина вплоть до турсука и иголки. На походе всаднику арьергарда грозила смерть, если он ленился поднять предмет, потерянный всадникам передовых частей. За неоказание помощи товарищу в бою виновный также приговаривался к смертной казни.

В основу организации войска была положена десятичная система. Войско делилось на десятки, сотни, тысячи и десятки тысяч (тумыни или тьмы), во главе которых стояли десятники, сотники и тысячники. Начальники имели отдельные палатки и резерв лошадей и оружия. Чингис каган говорил, что он давал начальство по достоинству каждого: храбрым и умным вверял войска, деятельным и распорядительным - хранение обозов, неповоротливым - наблюдение за скотом. Большое внимание монголы уделяли подбору командного состава. Основным требованием при подборе командира служили личные качества воина, его боевые способности, а не происхождение, знатность или выслуга лет. Когда Субедэ исполнилось 25 лет, он уже командовал тумынем и, по преданию, за свою жизнь успешно провел 82 войны и выиграл 65 сражений[4 с. 95].

Монголы - завоеватели вели войны большими массами легкой конницы. Они создали централизованную вооруженную организацию с высокой воинской дисциплиной, с иерархией командного состава, который располагал дисциплинарной властью и пользовался большим авторитетом.

Основным оружием монгола являлся лук, который был покрыт особым лаком, заимствованным у китайцев. Этот лак предохранял лук от сырости и высыхания. Каждый воин имел в запасе несколько луков и колчанов со стрелами, копьё с железными крючьями для стаскивания всадников противника с коня, кривую саблю, кожаную с железными полосками каску (иногда всю железную) и легкую длинную пику. Кроме того, воины имели арканы, которыми они искусно владели на охоте и на войне. Некоторые воины имели еще и арбалеты. Защитное вооружение было сделано из крепкой и толстой кожи буйволов. Таково было вооружение подвижного воина, легкого кавалериста.

У каждого воина была пилка для заострения стрел, шило, иголка, нитки и сито для просеивания муки или процеживания мутной воды. Всадник имел небольшую палатку, два турсука (кожаные мешки): один для воды, другой для круты (сушеный кислый сыр).

Если запасы продовольствия иссякали, монголы пускали лошадям кровь и пили ее. Таким способом они могли довольствоваться до 10 дней.

“Если в походе кончались взятые с собой бараны, то войско жило охотой”(Чжао Хун), а случается надобность, так скажут, скажу вам, дней десять без пищи, не разводя огня, и питаются кровью своих коней; проткнет жилу коня, да и пьют кровь”(Марко Поло) [2 с 15].

Стратегия и тактика. Перед началом большой кампании для обсуждения планов и целей войны собирався курултай. На нем присутствовали начальники всех крупных армейских соединений, они получали необходимые инструкции от императора. Разведчики и шпионы, прибывшие из страны, избранной в качестве объекта нападения, подвергались расспросам, и если сведений было недостаточно, то для сбора дополнительной информации отправлялись новые разведчики. Затем определялась территория, где надлежало сконцентрироваться армии до выступления, и пастбища вдоль дорог, по которым пойдут войска.

Большое внимание уделялось пропаганде и психологической обработке противника. Задолго до того как войска достигали вражеской страны, секретные агенты, находившиеся там, старались убедить религиозных инакомыслящих, что монголы установят веротерпимость; бедных, что монголы помогут им в борьбе против богатых; богатых купцов, что монголы сделают дороги безопаснее для торговли. Всем вместе обещали мир и безопасность, если они сдадутся без борьбы, и ужасную кару, если окажут сопротивление.

Обострение противоречий между союзниками было обычной политикой монголов-завоевателей. Кипчаки (около 40 тыс.), не принимая боя с монголами, из южных русских степей отступили в Венгрию. Монголы искусно подбросили кипчакам письмо, адресованное венгерскому королю и написанное письменами, только тюркам понятными. Это вызвало вражду между тюрками и венграми, что ослабило силу сопротивления тех и других.

Наконец, в «качестве одного из мероприятий надо отметить политическую маскировку нападения, или так называемое «мирное наступление». Ярким примером является наступление монголов под командованием Баяна против государства Сунов, которое имело большую территорию и многочисленное население. Баян решил действовать так, чтобы не иметь против себя китайцев и разобщить народ и правительство.

Монголы продвигались на территорию государства Сунов очень медленно под видом смены кочевых летних стоянок. По приказанию Баяна вывешивались надписи: «Запрещается отнимать у человека жизнь», чем подчеркивался мирный характер кочевья монголов. Более того, специально выделенные отряды оказывали широкую помощь местному населению: раздавали сельскохозяйственный инвентарь, семена, продукты, деньги.

Когда в одном районе вспыхнула эпидемия. Баян послал туда своих врачей. Монгольские шпионы распространяли слухи о сохранении мира монголами и о стремлении правительства Сунов втянуть китайцев в войну. Если приходилось вести боевые действия, то Баян виновниками таковых называл правителей Сунов, с почетом хоронил их погибших военачальников и при всех молился на их могилах. Через девять лет Китай оказался во власти монголов [12,95 - 98].

Стратегия монголов являлась продолжением их коварной политики и была направлена на достижение политических целей. Прежде всего данные шпионажа дополнялись и уточнялись глубокой стратегической разведкой: рейд разведотряда в Хорезм, рейд отряда Субедэ в Восточную Европу и т. д. Эта разведка выявляла наиболее удобные подступы, благоприятное время для нападения, проверяла боевую силу сопротивления противника, морально воздействовала на него. Одной из главных задач стратегической разведки была разведка пастбищ для конных масс.

Сила монгольского войска, как и войска других аналогичных, по своему характеру государств, заключалась в их родовых и племенных связях, что давало им большое преимущество над противником, у которого внутренние противоречия разделяли и разобщали людей (религиозные и племенные противоречия в Средней Азии, феодальные междоусобицы в Европе).

Политической и военной феодальной раздробленности противостояла политическая и военная централизация монгольского государства.

Политическая и военная слабость противников прежде всего были причинами крупных военных успехов монголов. Хотя народ и оказывал сопротивление монголам-завоевателям, но обычно продажная знать шла на сговор с ними с целью сохранения себя и своих богатств.

В этой обстановке эффективным оказывались коварство и вероломство. Так было в Самарканде, где народные массы стойко обороняли свой город. Когда в 1365 г.

жители Самарканда нанесли поражение монголам, Тамерлан под предлогом переговоров заманил к себе их вожда Лбу-Бекир-Келеви и убил его [11,4 - 8]. Политика монголов-завоевателей была направлена прежде всего на обострение внутренних противоречий у своих противников, на разобщение народа и правительства, на разложение его войска и подавление воли противника к сопротивлению, на дезорганизацию его обороны еще до того, как она будет организована.

Для дезорганизации противников монголы пользовались всеми средствами. Прежде всего они организовывали шпионаж, наводняя страну своими агентами и вовлекая в эту сеть продажную знать данной страны. Шпионы давали исчерпывающие сведения об экономическом, политическом и военном состоянии государства. Своими подрывными действиями они старались вызвать в стране междоусобную борьбу. Одним из важных моментов шпионской деятельности было стремление посеять недоверие народа и войска к правительству. Шпионы распространяли слухи об измене отдельных чиновников и военачальников, а иногда и о продажности всего правительства в целом и неспособности его защитить народ.

Во время походов в государство Сунов монголы распустили слухи об измене правительства этого государства и одновременно подкупили одного видного чиновника, вследствие чего слух оказался фактом. Они подкупали крупных военачальников противника, которые по их заданию срывали мероприятия по обороне страны.

Монголы широко распространяли среди войск противника пораженческие настроения и слухи о своей непобедимости, сеяли панику и говорили о бесполезности сопротивления.

Как правило, монголы практиковали метод запугивания - предъявляли противнику ультиматум, в котором напоминались все беды, испытанные другими народами, оказавшими сопротивление. Требования обычно были небольшими: уничтожить оборонительные сооружения, уплачивать ежегодно дань, дать немного людей для службы у монголов и пропустить через страну монгольское войско. При отказе от выполнения этих требований послы заявляли: «Пусть будет, что будет, а что будет, нам неизвестно, это знает только бог». Но если требования и принимались, то монголы не соблюдали договор. В таком случае перед ними оказывалась совершенно безоружная страна.

Боевой порядок монгольского войска состоял из трех главных частей: правого крыла, центра и левого крыла. У каждой части боевого порядка был свой авангард. Кроме того, выделялись общий авангард и резерв. Авангард выдвигал вперед сторожевые посты. Боевой порядок имел большую глубину, а потому обладал значительной ударной силой и был устойчив.

Началу войны предшествовала тщательная разведка противника. Одновременно проводилась работа по его разложению, создавались продовольственные базы, принимались меры к тому, чтобы ввести противника в заблуждение.

Монголы тщательно изучали свои будущие театры военных действий и организовывали глубокую стратегическую разведку. Маршруты их походов проходили по территориям с обильным травяным покровом, что давало возможность пасти большую массу лошадей.

На походах и при расположении на месте велась разведка и была хорошо поставлена служба охранения. Авангард из легкой конницы высылался за два дня до выступления главных сил. Особое внимание обращалось на то, чтобы начальники были внимательны к подчиненным, чтобы переходы были умерены и чтобы сберегались силы людей и лошадей. Реки форсировались конницей вплавь, а пехотой на бурдюках. Универсальность легкой монгольской конницы способствовала успехам конницы на войне и являлась прямой противоположностью узкой специализации тяжелой рыцарской конницы.

Монголы стремились бить противника по частям, заставляя его распылять свои силы. Широко практиковались засады, неожиданные нападения, заманивания противника преднамеренным отходом с внезапным переходом в наступление. Монголы хорошо маневрировали на поле боя. Они окружали противника с флангов и тыла, засыпали его тучами стрел и затем уничтожали в рукопашном бою. Для окончательного поражения противника организовывалось преследование.

Следует отметить находчивость и изобретательность монголов. Когда в Северной Индии, столкнувшись с боевыми слонами, монголы потерпели неудачу, они на следующий день пустили в ход против слонов горящие стрелы и нанесли противнику поражение.

Чингис каган говорил, что он «тех, которые были сведущие и молодцы, сделал беками войска; тех, которые были проворны и ловки... сделал табунщиками; не сведущих, давши им небольшую плеть, послал в пастухи»¹

Хорошо было организовано управление войском. Специальные люди ведали разведывательной службой, вооружением, снаряжением и т. п. В бою управление велось с командных пунктов. Широко применялись звуковые и световые сигналы. При осаде городов монголы, прежде всего, опустошали окрестности, затем стремились завлечь гарнизон крепости в засаду при вылазках или вызвать его на бой в поле. Осажденный город окружался палисадом или рвами. Осадные работы производили пленные и местные жители, которых заставляли идти на приступ и сражаться. Сами монголы следовали позади них и убивали тех, которые пытались бежать.

Монголы располагали всей техникой того времени. Монголы, как и арабы, широко использовали достижения науки и техники, особенно Китая. Наконец, большое преимущество монголов по сравнению с противником заключалось в высокой подвижности их конницы и умении маневрировать ею.

Монгольское войско Батыея имело катапульты, которые метали камни до 160 кг весом на несколько сотен шагов[9,с.210]. Деревянные стены крепостей сжигались гранатами с нефтью. Каменные стены разбивались осадными машинами или взрывались порохом, который монголы заимствовали у китайцев и которого еще не было в Западной Европе.

Применялись подкопы, фашины, огневые стрелы с фитилем (вероятно, ракеты), земляные мешки. Иногда монголы устраивали искусственное наводнение или отводили реки от города. В монгольском войске имелись и хорошие по тому времени инженеры, которые были захвачены в Китае и Персии.

Монголы всю свою жизнь проводили на военной службе. Они были отличными конными лучниками. В бою они применяли метательные машины, дымовые завесы. В качестве сигналов в бою днем монголы использовали свистящие стрелы, а ночью - цветные фонари. «Молчаливые, упорные и подвижные до невероятности, они действуют как будто по команде.

Укреплялась внутреннее политическое положение монгольского государства, а многочисленные войны способствовали не прерывному его расширению. Чингисхан, по его заявлению в начале своего правления имел около 13 тыс. кибиток (семейств). В течение двух десятков лет монголы поработил: 720 различных народов. Монгольское войско имело до 120 тыс человек. Монголы подчинили себе большую часть Азии[5,с.33].

Эпоха завоевания была произведена в короткий срок. Монголы захватили территорию от Маньчжурии до Иртыша, от Байкала до Тангута и империи Нючжей (Китай), а также всю Среднюю Азию. Монголы-кочевники называли себя общим именем «таталы», откуда и появилось русское название монгольские племена - татары. Характер занятий монголов определяют основной род их войск, а их общественное и политическое устройство послужило основой организации войска. В войсках обязаны были служить все монголы, способные носить оружие, подвластные им племена выставляли вспомогательные силы. Это было войско скотоводов-кочевников, массовая легкая конница Востока.

Дружина нукеров превратилась в гвардию, которая комплектовалась из представителей знати и из самых лучших монголов - ловких, стойких и крепких. Эта гвардия являлась ядром большого войска, обеспечивавшего независимость монгольских племен и возможность ведения больших захватнических войн. Совершенно самостоятельно к такому же взгляду на войну пришли Чингис каган и его полководцы: они смотрели на войну как на доходное дело, расширение базиса и накопление сил - в этом была основа их стратегии.

Китайский средневековый писатель указывает как на главный признак, определяющий хорошего полководца, на умение содержать армию за счет противника.

Монгольская стратегия в длительности наступления и в захвате большого пространства видела элемент силы, источник пополнения войск и запасов снабжения. Чем больше продвигался в Азию наступающий, тем больше захватывал он стад и других движимых богатств. Кроме того, побежденные вливались в ряды победителей, где быстро ассимилировались, увеличивая силу победителя.

Монгольское наступление представляло снежную лавину, нарастающую с каждым шагом движения. Около двух третей армии Бату составляли тюркские племена, кочевавшие к востоку от Волги; при штурме крепостей и укрепленных городов монголы гнали перед собой пленных и мобилизованных неприятелей как "пушечное мясо". Монгольская стратегия при огромном масштабе расстояний и господстве преимущественно вьючного транспорта на "кораблях пустыни" - незаменимых для быстрых переходов за конницей через бездорожные степи, пустыни, реки без мостов и горы - не в силах была организовать правильный подвоз с тыла. Идея же переноса базирования на области, лежавшие впереди, являлась основной для Чингис кагана. Монгольская конница всегда имела базу "при себе". Необходимость довольствоваться преимущественно местными средствами налагала определенный отпечаток на монгольскую стратегию. Сплошь да рядом быстрота, стремительность и исчезновение их армии объяснялись прямой необходимостью быстрее достичь благоприятных пастбищ, где могли бы нагулять тела, ослабевшие после прохождения голодных районов кони. Безусловно избегалась затяжка боев и операций в таких местах, где отсутствуют кормовые средства.

Изучение устройства вооруженной организации монголов, особенностей их военной политики и способов ведения войны и боя массовой легкой конницей, безусловно, представляет научный интерес. Без раздела о военном искусстве монголов история военного искусства будет не полна.

В тактике монгольских войск были и свои особенности: хорошо организованная войсковая разведка, тактическое расчленение своего войска, умелое его маневрирование и хорошее управление в бою.

В заключение, говоря о военном устройстве Монгольской империи стоит еще отметить о ее основателе, как полководца.

История каждого народа начинается только тогда, когда глухие, таящиеся в глубинах душ народных стремления находят какого-нибудь гениального выразителя, крупную личность, героя из его среды. Только тогда "племя", "род" становятся народом, только тогда с памятью об этом герое пробуждается в умах народа сознание о своем единстве в пространстве и во времени; эта память делает историю. Таким героем монгольского народа был Чингис каган.

Нельзя не указать еще одну особенность гения Чингис кагана, благодаря которой он превосходит других великих завоевателей: он создал школу полководцев, воспитавшей плеяду талантливых вождей - его сподвижников при жизни и продолжателей его дела после смерти. Полководцем его школы можно считать и Тамерлана. Такой школы, как известно, не сумел создать Наполеон; школа же Фридриха Великого произвела только слепых подражателей, без искры оригинального творчества. Как на один из приемов, употреблявшихся Чингис каганом для развития в своих сотрудниках самостоятельного полководческого дара, можно указать на то, что он предоставляет им значительную долю свободы в избрании способов для выполнения данных им боевых и оперативных задач.

Она не только сопровождалась гигантскими военными походами и политическими переворотами, но и дала выход многим культурным течениям, открывшим новые возможности для Востока и Запада. Но так как все созданные монголами и объединенные ими национальности распались, в то время как на Востоке китайская культура, а на Западе ислам сохранили свои позиции, то значение, приходящееся в XIII и XIV веках на долю монголов, впало незаслуженно в забвение.... Чингис каган указал цель своим подданным. Вместо гибельных усобиц мелких племен между собою он внушил объединенному им народу идею всемирного владычества. Его жизнь была неизменно посвящена этой одной цели.

По проторенным им путям продолжали неуклонно следовать его сыновья и преемники. Дух великого Чингис кагана продолжал жить в членах его многочисленной семьи, и именно он вдохнул в свое потомство способность... властвовать не только над их собственным степным царством, но и над завоеванными

культурными странами азиатского Востока и Запада. Таким образом, Чингис каган, несомненно, должен быть причислен к величайшим личностям Всемирной Истории.

Литература

- 1.Юань Чао Би Ши названием Mongrol-un Niguca tobciyan.Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г.Монгольский обыденный сборник. Перевод С.А. Козина, М.-Л., 1941. - 199с.
- 2.Есенберлин И. Чингисхан потрясатель Вселенной.– Алматы:Фонд им.Есенберлина,2001. – 312с
- 3.Масанов Н.Э. Кочевая цивилизация казахов:основы жизнедеятельности номадного общества.-Алматы «Социнвест». – Москва «Горизонт», 1995 – 320с
- 4.Владимирцов Б.Я. Чингисхан. Пг.-М.-Берлин, 1922. – 236 с.
- 5.Эренжен Хара – Даван. Чингисхан как полководец и его наследие. Элиста «Калмыцкое книжное издательство»,1991. – 226 с.
- 6.Лубсан. Данзан. Алтан Тобчи. Монгольская летопись Перевод Н.П.Шастиной,- Москва, 1973. – 450с.
- 7.Рашид ад-Дин. Сборник летописей / пер. с персидского О.И. Смирновой, ред. А.А. Семенова. – М.-Л., 1952. – Т.1, Кн. 2. – .316 с.
- 8.Эпосы, легенды и сказания Сокровенное сказание Монголов <http://reeed.ru/lib/«Сокровенное сказание»>: М.-Л.,1941 - Эпосы, легенды и сказания Сокровенное сказание Монголов <http://reeed.ru/lib/«Сокровенное сказание»>: М.-Л., 1941с
- 9.Разин Е.А.История военного искусства VI - XVI вв. СПб.: ООО "Издательство Полигон".- 1999.- 656с.
- 10.Кычанов Е.И. Сведения из «Истории династии Юань» («Юань ши») о Золотой Орде // Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). – Казань: Институт истории АН РТ, 2001. – 428с.
- 11.Иванин М.И.. О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингисхане и Тамерлане.- СПб., 1875. – 308 с.
- 12.Шишов А.В. 100 великих полководцев Средневековья.- М.: Вече, 2010. -432 с.

НАСТРОЕНИЯ ЖИТЕЛЕЙ МОСКВЫ И ЛЕНИНГРАДА ВО ВРЕМЯ СОВЕТСКО-ЯПОНСКОЙ ВОЙНЫ (август 1945 г.)

С.В. Коршенко

*Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина
г. Санкт-Петербург, Россия*

Мақалада 1945 жылдың тамыз айы басында кеңес-жапон соғысы кезіндегі Москва және Ленинград тұрғындарының бастан кешкен қал-жағдайы зерттелген. Кеңестік ақпарат саясатының бұқаралық санаға әсерінің құралдары мен тәсілдерін анықтау қарастырылған, Кеңес Одағының майдан мен тылдағы қал-жағдайы анықталған, осы арқылы КСРО мен Жапониядағы ішкі және сыртқы саяси ахуалға баға беріледі. Соңында Кеңес халқының осы тарихи оқиғаға қатысты жеке пікірлері айтылған. The article investigates the attitudes of Moscow and Leningrad society during Soviet-Japanese War at the beginning of August 1945. An attempt was made to consider the forms, means and methods of the Soviet information policy influence on the mass public consciousness, to determine the dominant public mood of the Soviet Union population at the front and in the back and also to track its dynamics in a changing domestic and foreign political situation both in the USSR and in Japan. In conclusion, to obtain the private soviet people's opinions on the island neighbour of the USSR and on the last campaign of the World War II.

Кілт сөздер: *көңіл-күй, қоғамдық сана, насихат, үгіт, Кеңестер Одағы, Жапония, кеңес-жапон соғысы.*

Key words: *sentiment, social consciousness, advocacy, propaganda, the Soviet Union, Japan, the Soviet-Japanese war.*

По результатам Берлинской (Потсдамской) конференции в начале августа 1945 г. советское руководство приняло решение вступить в войну с Японией. В условиях начавшейся войны Правительство СССР приняло решение начать интенсивную агитационно-пропагандистскую работу, стараясь ознакомить жителей Советского Союза с проблемами истории и культуры Японии, с ее текущим экономическим и политическим состоянием, военными планами дальневосточного соседа и многими другими вопросами. На агитационных собраниях затрагивалась проблема истории взаимоотношений двух стран в первой четверти XX века: результаты русско-японской войны 1904 – 1905 гг. и события дальневосточной интервенции[1].

9 августа 1945 г. СССР объявил войну Японии. Передовую страницу в газете «Правда» обсуждали на митингах жители из различных городов Советского Союза: Москвы, Минска, Ярославля, Ташкента, Воронежа, Сталинграда, Ленинграда, Александровска-Сахалинского, Омска, Кишинева, Уфы, Сталинабада и мн. др.[2] Президент АН СССР С.И. Вавилов напомнил читателям историю взаимоотношений двух противоборствующих держав: «Захватив разбойничьим образом значительную часть Китая. Япония продолжает упорствовать в продолжение войны. Наш народ помнит Халкин-Гол. Старшее поколение не забыло коварного нападения на наш тихоокеанский флот в Порт-Артуре и Чемульпо»[3]. На подобных мероприятиях в Ленинграде присутствовали многие авторитетные историки: «Их налеты на нашу территорию, обстрелы и т.п. [в период «дальневосточного затишья» - С.К.] – все говорило о том, что фашистский зверь готов напасть на Советский Союз...» - заместитель директора института истории ВКП(б) И.М. Кошелев[4]. Академик В.М. Алексеев, сам посетивший Маньчжурию в начале XX века, обратил внимание на события японо-китайской войны: «У меня – востоковеда, специалиста по Китаю, - решение Советского правительства вызвало особое удивление. Тысячу лет японцы занимались пиратством у берегов Китая. Неслыханную агрессию ведет она и в течение последних четырнадцати лет...»[5].

В результате агитационно-пропагандистских мероприятий жители Москвы и Ленинграда встали на многодневную стахановскую вахту, стали работать больше и лучше для достижения победы над «последним сателлитом Германии». Рабочий

завода «МАРЗ» Кравцов: «Я участвовал в боях на озере Хасан и хорошо знаю японские звериные повадки. Согласившись на капитуляцию и сложив оружие, часть японцев может исподтишка вести резню. К этому мы должны быть готовы». После беседы на тему «О войне с Японией» бригада завода №691, встав на стахановскую вахту, совершила «незаметный подвиг». Так, бригада Ивановой выполнила план на 159%, бригада Старшиновой на 171%, бригада Кругликовой на 179%, бригада Игнатовой на 181% [6]. Рабочий Редькин завода №6 заявил: «Решение нашего Правительства правильное. Мы должны помочь союзникам, ведь они вояки неважные. С Японией справиться можем только мы, а сила у нас еще есть. Придется подтянуться, поработать на славу. Мы дадим стране столько металла, сколько потребуется на головы японцев» [7].

Таким образом, доминанта общественных настроений жителей Москвы и Ленинграда свидетельствовала о новом патриотическом подъеме после Великой Отечественной войны. Причиной оптимистичных и уверенных настроений служила не только правильно организованная и достаточно продуктивная пропагандистская работа, но и известия с фронта, где Япония терпела поражение за поражением в войне от союзников по антигитлеровской коалиции.

Однако беспокойство некоторых москвичей и ленинградцев, вызванное началом новой войны, стало нормой поведения в суровых условиях послевоенного времени. Следствием незнания событий на Дальнем Востоке являлась неуверенность в будущем и страх потерять уже имеющееся. Лаборантка Нижегородова, выступавшая на митинге НИИ-1: «Опять война! Их всех гадов не перебьешь! Японию разобьем, а там, глядишь, нейтральные страны оскалят зубы. Четыре года я не видела мужа. Теперь было появилась надежда на его приезд домой, и вот снова нет уверенности, останется он жив или нет? А жить то все же очень тяжело!» [8]. Женщина с завода «Искра»: «Зачем надо было объявлять войну Японии? Пусть бы союзники испытали и понесли те потери, которые мы понесли в войне с Германией. Япония народ смелый и будет сопротивляться ожесточенно. Война затянется надолго. Ждали прибавки хлеба, а теперь опять наверно оставят старую норму и военный налог будут удерживать по старому». Рабочая Петухина с завода №6: «Устал наш народ от войны. Вот эти два месяца [июнь, июль 1945 г. – К.С.] немного полегче, вздохнули, думали, что кончились наши страдания. Теперь видим, что еще придется помучиться. У меня два сына на Дальнем Востоке, воевали с Германией, а теперь вот с Японией воюют. Будут ли они живы?» [9].

Результатами умозаключений москвичей и ленинградцев являлись вопросы, задаваемые, как правило, по завершению всех митингов и собраний. Часто задаваемые вопросы преимущественно касались проблем, связанных с изменением социально-экономического устройства в городе в послевоенное время. Так, к примеру, затрагивались вопросы о возможном переводе предприятий на выпуск военной продукции, а армии и флота на казарменное положение. Другая группа вопросов затрагивала проблемы о срочных прерываниях отпусков рабочих и служащих; сохранения восьмичасового рабочего дня; отмены карточной система; увеличения норм хлеба и др. Иными словами, задавались вопросы о влиянии войны на «начавшийся мирный труд» [10].

Во-вторых, вопросы, фиксировавшие интерес советских людей к проблемам эффективного взаимодействия СССР, США, Англии и других союзников по антигитлеровской коалиции. У некоторых москвичей и ленинградцев возникали опасения в связи с вступлением СССР в новую войну с Японией, как, к примеру, у работницы завода Котлякова Жутенковой: «... Не получится так, что союзники будут ожидать, а мы будем бить японцев и нести потери, как получилось с Германией; три года мы воевали одни, а они ждали удобного момента». Рабочая хлебозавода №6 Шибаева: «Если мы будем воевать с Японией, то союзники заберут наш Сахалин и Порт-Артур и будут грозить нам оттуда войной» [11]. Инспектор Михалев НК Стройматериалов: «Англия старается в сторонке стоять, а вот как она теперь себя проявит, в этой совместной войне против Японии? Не пришлось бы нам воевать только вместе с Америкой». Высказывались и об открытии второго фронта: «Когда мы просили союзников открыть второй фронт, они тянули целых два года, а когда союзники обратились к нам, то мы сразу объявили войну Японии. Разве это правильно?» [12]. Некоторые ставили под сомнение «волеизъявление советского

народа», и больше склонялись к версии о просьбах к СССР вступить в войну с Японией. Единичные умозаключения населения Советского Союза свидетельствовали о неминуемых тяготах Советского Союза в грядущей войне[13]. В-третьих, вопросы, посвященные деталям проведения наступательной операции Красной Армией на Дальнем Востоке, а также общие проблемы о размере территории, численности населения и армии, состоянии военно-морских и военно-воздушных сил дальневосточного соседа. А именно, каким образом советское командование будет проводить военные действия на новой территории, ожидать ли затемнения и бомбардировок в Москве и Ленинграде, смогут ли японцы использовать отравленные вещества и др.[14] После событий в городах Хиросима и Нагасаки москвичи и ленинградцы интересовались, известен ли советскому руководству секрет атомной бомбы, и не направит ли Америка свою атомную бомбу на Советский Союз. Нежелание принять на себя тяжесть очередной войны бытовала недолго, ведь сразу через неделю после начала войны, Япония приняла безоговорочную капитуляцию. Объяснить панические настроения среди москвичей и ленинградцев нельзя недостаточной пропагандистской работой или слабой информированностью населения, а возможно, чувством беспокойства советских людей за своих родных и близких, воевавших на дальневосточном фронте.

Во время войны в советских газетах во многом пытались убедить ленинградских и московских читателей в повторном сценарии Победы над врагом. На одной карикатуре, занимающей почти всю страницу газеты «На страже Родины», перед читателями предстает Гитлер и насупившийся японец, стоящие напротив советских пушек. Тень Гитлера отображает силуэт фюрера и его внешних черт лица: зализанной челки, низкого покато лба, длинного носа, широких скул. Маленький, толстый японец выглядит весьма уверенным, готовым к боевым действиям, держа в одной руке самурайский меч, в другой фашистский маузер. Под карикатурой приведены следующие стихотворные строчки: - Не трать усилий самурай, / Ложись ка в гроб и помирай! – / Ему тень Гитлера сказала. / Исход известен наперед: / Капут постиг меня сначала, / Теперь приходит твой черед[15].

Таким образом, средства и методы пропаганды и агитации СССР во время советско-японской войны привели к распространению разного рода сообщений среди жителей Москвы и Ленинграда. С одной стороны, официальная позиция населения страны в своем большинстве демонстрировала единство мнений и настроений: самоотверженно стоять на своем посту, навести дисциплину во всех трудовых коллективах, в которых выступили с единодушным осуждением Японии. Многие москвичи и ленинградцы обращались с просьбой отправить их на дальневосточный фронт добровольцами с осознанием быстротечности объявленной войны. С другой стороны, вступление Советского Союза в войну с Японией вызвало неоднозначную реакцию: непонимание в необходимости принятого решения перекликалось с беспокойством советских людей за своих близких и стремлением к социальной справедливости.

Литература

- 1.Центральный государственный архив историко-политических документов Санкт-Петербурга (далее ЦГАИПД СПб). Ф. 25. Оп. 10. Д. 451. Л. 52, 165, 205. Центральный государственный архив г. Москвы (далее ЦГА г. Москвы). Ф. 4. Оп. 39. Д. 82. Л. 87об – 88.
- 2.Покончить с японским агрессором // Известия советов депутатов трудящихся СССР. 1945. 9 авг. С. 2.
- 3.Там же. С. 2.
- 4.ЦГАИПД СПб. Ф. 25. Оп. 10. Д. 536. С. 17.
- 5.Уничтожим осиное гнездо! // Смена. 1945. 12 авг. С. 2.
- 6.ЦГА г. Москвы. Ф. 4. Оп. 39. Д. 82. Л. 87.
- 7.ЦГА г. Москвы. Ф. 4. Оп. 39. Д. 88. Л. 90.
- 8.Там же.
- 9.Там же.
- 10.ЦГАИПД СПб. Ф. 25. Оп. 10. Д. 536. Л. 14, 22. ЦГА г. Москвы. Ф. 4. Оп. 39. Д. 82. Л. 87об – 88. Ф. 4. Оп. 39. Д. 88. Л. 90.

- 11.ЦГА г. Москвы. Ф. 4. Оп. 39. Д. 88. Л. 92.
- 12.Там же. Л. 89.
- 13.ЦГАИПД СПб. Ф. 25. Оп. 10. Д. 536. Л. 19, 43.
- 14.ЦГА г. Москвы. Ф. 4. Оп. 39. Д. 88. Л. 93.
- 15.На страже Родины, 1945. 14 авг. С. 4.

РАЗВИТИЕ НАУЧНЫХ ОСНОВ ПОДГОТОВКИ АРТИЛЛЕРИЙСКИХ И ИНЖЕНЕРНЫХ КАДРОВ В ОБЪЕДИНЕННОЙ АРТИЛЛЕРИЙСКОЙ И ИНЖЕНЕРНОЙ ШКОЛЕ

Н.Д. Козлов, В.Н. Бенда

*Ленинградский государственный университет им. А.С.Пушкина
г. Санкт-Петербург, Россия*

Мақалада 1758 жылы құрылған «Артиллерия және инженерлік дворяндық (1761 ж.-шляхта) біріккен мектебі» әскери-арнайы оқу орнының қызметінің бастауы жайында сөз қозғайды, оның базасында 1762 жылы Артиллериялық және инженерлік шляхталық кадет корпусы құрылған. Авторлар назарларын артиллериялық және инженерлік білім берудің ғылыми негіздеріне баса аударады. Әсіресе бұл жұмыстың генерал-фельдцейхмейстер П.И.Шуваловтың күш-жігері арқасында Елизавета Петровна патшалығының аяқталу тұсында жоғары көрсеткішке қол жеткізгендігі туралы нақты дәлелдермен баяндалған.

The article deals with the beginning of the activities of the military special school "United artillery and engineering noble (from 1761 - gentry) school" created in 1758, and, on the basis of which, later in 1762, the Artillery and engineering gentry cadet corps was established. The authors emphasized that scientific principles of artillery and engineering education thanks to the energy and will of P.I. Shuvalov the General Feldzeugmeister had raised to a higher level of development at the end of the reign of Elizabeth Petrovna.

Кілт сөздер: *XVIII ғ., екінші жартысы, П.И.Шувалов, артиллериялық және инженерлік кадрлар, ғылыми негіздер, артиллериялық және инженерлік білім, Біріккен артиллериялық және инженерлік мектебі.*

Key words: *the second half of the XVIII century, P. I. Shuvalov, artillery and engineers, scientific bases, artillery and engineering education, the United artillery and engineering school.*

Одной из своих первостепенных задач Петр Иванович Шувалов, после своего назначения на должность генерал-фельдцейхмейстера (начальника артиллерийского и инженерного корпусов – *Н.К.,В.Б.*), считал «... армию её императорского величества **достаточно артиллерией снабдить и достойными артиллеристами и инженерами наполнить**»(здесь и далее полужирный курсив наш – *Н.К.,В.Б.*)[2,л.25об.].

Для реализации этой задачи 27 апреля 1758 года, П. И. Шувалов представил императрице Елизавете Петровне план учреждения в России вместо двух артиллерийских (Санкт-Петербургской и Московской – *Н.К.,В.Б.*) и одной инженерной школы создать одно учебное заведение[1,л.56-65об.] «...при артиллерии шляхетного кадетского корпуса с классом военной науки, чтоб в оном обучающимися дворянами без недостатка наполнять вперед вакансии офицерские артиллерийского и инженерного корпусов по приобретению знания по склонности обучающихся к артиллерии или инженерству дабы артиллерийский и инженерный корпусы...и требующие для своей службы весьма научных офицеров навсегда подлинно получили таких, которые пи знании совершенно артиллерию, инженерство или при инженерной науке артиллерию...»[2,л.26об.].

По плану, задуманному графом П.И.Шуваловым, новый кадетский корпус должен был не только специально готовить артиллерийских и инженерных офицеров, но давать офицерам всех родов войск законченное, военное образование.

Напомним, что основанием для учреждения Объединенной артиллерийской и инженерной школы послужил приказ П.И. Шувалова Канцелярии Главной артиллерии и фортификации(КГАиФ) от 22 августа 1758 г. в соответствии с которым предписывалось соединить школы в одну[3,л.49-54]. Во исполнение этого приказа 12 сентября 1758 г. капитан М. И. Мордвинов, назначенный непосредственным начальником объединенной артиллерийской и инженерной школы (бывший начальник Петербургской инженерной школы и бывший воспитанник Сухопутного кадетского корпуса – *Н.К.,В.Б.*), доложил Шувалову, что в помещение инженерной

школы, расположенной на «инженерном дворе», были переведены ученики Петербургской артиллерийской школы и Петербургской гарнизонной инженерной школы[3,л.17-25].

Обе школы, были им соединены в одну, и все произведенные преобразования в структуре соединенной школы должны были послужить подготовительным этапом учреждения на ее базе Кадетского корпуса на иных, совершенно отличных от прежнего, началах. Учебное заведение получило название «Объединенная артиллерийская и инженерная дворянская (с 1761 г. - шляхетская) школа».

П.И.Шуваловым было обращено большое внимание на подбор преподавателей для объединенной школы. Так, например, в своем предписании КГАиФ от 29 октября 1758 г. П.И.Шувалов писал, что **«...по соединении артиллерийской и инженерной школы усмотрено мною, что за распределением для обучения подлежащих наукам по классам офицеров и смотрений над малолетними обучающимися словесной грамоте также и к обучению их арифметике и геометрии недостает офицеров»**. Шувалов давал указание КГАиФ найти необходимых кандидатов на замещение должности преподавателей школы, которая соответствовала рангу штык-юнкера артиллерии, и доукомплектовать штат преподавателей[1,л.41].

Для обучения учеников артиллерии, фортификации и высшей математике из Сухопутного кадетского корпуса был переведен поручик Иван Картмазов[3,л.51]. Преподавание алгебры, механики и гидравлики вел бывший преподаватель инженерной школы инженер прапорщика Я. П. Козельский, произведенный в чин артиллерии поручика. Для обучения немецкому языку, географии и геометрии из инженерной школы был назначен инженер прапорщик Павел Флоринский. В помощь Флоринскому из Сухопутного кадетского корпуса был назначен кондуктор Степан Назаров[7,с.235].

29 октября 1758 г. КГАиФ получила от П.И.Шувалова еще одно предписание, в котором говорилось, что Санкт-Петербургская артиллерийская и инженерная школы соединены в одну для того чтобы будущие офицеры получали лучшую подготовку **«...не только подлежащих до артиллерии и фортификации и прочих математических наук»**, но и **«...в языках искусными и способными офицерами были»** [1,л.43].

Далее говорилось, что если организовать аналогичный учебный процесс в Московской артиллерийской школе, то это потребует излишних финансовых затрат. Более того, могли возникнуть проблемы с укомплектованием штата преподавателей Московской артиллерийской школы грамотными и опытными в практическом плане инженерными и артиллерийскими офицерами. Более того, если бы последовало утверждение проекта П.И.Шувалова о создании артиллерийского и инженерного кадетского корпуса, то Московскую артиллерийскую школу следовало все равно переводить в Санкт-Петербург.

По мнению П.И.Шувалова, Московскую артиллерийскую школу целесообразно было перевести в Санкт-Петербург, и руководствуясь этим соображением, П.И.Шувалов, ордером от 29 октября 1758 г., посланным генерал-лейтенанту Глебову, указал чтобы **«...находящихся в Москве артиллерийских учеников со всеми имеющимися книгами и прочими принадлежностями немедленно перевести в Санкт-Петербург**. дабы оные единственно ... вместе обучаемы были» [1,л.44]. Во исполнение этого указания генерал-фельдцейхмейстера П.И.Шувалова, 25 февраля 1759 г. все ученики Московской артиллерийской школы во главе с ее начальником И.А. Вельяшевым-Волынцевым были переведены в Петербург[3,л.56].

В дополнение к уже опубликованным нами некоторым сведениям касающихся деятельности Объединенной артиллерийской и инженерной школы[5], небезынтересным будет узнать состав преподавателей тех или иных дисциплин, изучение которых велось в школе по состоянию на октябрь 1760 г. (см. таблицу 1) Обратим внимание на тот факт, что курс «алгебры и механики» в школе читал **известный в последующем русский философ, просветитель, переводчик, писатель и педагог Яков Павлович Козельский** и один из авторов Нового уложения законов Российской Империи. Якову Павловичу принадлежит авторство одного первых трудов по философии на русском языке [9] и многих других работ в области артиллерийской науки, механики и математики.

Таблица 1

Список находящиеся при артиллерийской и инженерной школе обер-офицеров и рисовальных мастеров, кто при какой должности состоит (орфография и стиль документа сохранен – *Н.К.,В.Б.*) [4,л.6об.]

Имена	Кто какой класс обучает
Артиллерии капитан Иван Картмазов Иван Вельяшев-Волынцев	Артиллерии и геометрии
Артиллерии поручик Павел Флоринский	Фортификации и геометрии
Артиллерии подпоручик Яков Козельский	Алгебры и механики
Артиллерии подпоручик Яков Мартьянов	Арифметики, геометрии и фортификации солдатских детей
<i>При вспоможении при классах офицерам</i>	
Инженер-прапорщики	
Петр Рожнов	Фортификация
Иван Воеков	Артиллерия
Максим Северцев	Геометрия
<i>Рисовальные мастера</i>	
Яков Петрулев Эранц Андреян Беринс Федор Яковлев Иван Богданов Федор Поддеулян	Рисовать
	В чертежной вашего сиятельства
<i>Вольные учителя</i>	
Танцевального класса Семен Брюханов	Танцевать
Немецкого класса Филипп Магнус Иван Христиан Ремодус	Немецкого языка
Французского класса Гиндис Де Лавье	Французского языка

Другой известный русский военный педагог и ученый в области артиллерийского и инженерного дела, автор учебного пособия по артиллерии «Артиллерийские предложения...»[6], оставшимся вплоть до 1816 г. одним только учебным пособием для изучения курса артиллерии – ***Иван Андреевич Вельяшев-Волынцев*** преподавал в школе курс артиллерии геометрии.

Помимо этого и сам генерал-фельдцейхмейстер П.И.Шуваловым разработал учебное пособие по артиллерии, применявшееся для обучения школьников артиллерийским наукам[12].

В заключение отметим, что предпринятое генерал-фельдцейхмейстером П.И.Шуваловым соединение артиллерийских и инженерной школы и размещение их в одном здании, а также принятие нового военно-специального учебного заведения под свою личную «особую дирекцию» ***было важным шагом в развитии научных основ подготовки артиллерийских и инженерных кадров.***

В объединенной артиллерийской и инженерной школе были внесены существенные изменения в учебную программу и организацию учебного процесса. В школе стал преподаваться немецкий язык, совершенствовалась методика преподавания военных науки математики. Значительное время в учебном процессе стало уделяться практическим занятиям. В Объединенной артиллерийской и инженерной школе преподавали известные в будущем русские военные педагоги и ученые Я.П.Козельский и И.А.Вельяшев-Волынцев, которыми были разработан ряд учебно-методических пособий использующихся в учебном процессе Артиллерийского и инженерного

шляхетного кадетского корпуса, основанном на базе Объединенной артиллерийской и инженерной дворянской школы[6,8,10].

Литература

1. Архив Военно-исторического музея артиллерии, инженерных войск и войск связи (Архив ВИМАИВ и ВС). Ф.2. Оп. Арсенальная. Д.783.
2. Архив ВИМАИВ и ВС. Ф.2. Оп. ШГФ (Штаб генерал-фельдцейхмейстера). Д. 958.
3. Архив ВИМАИВ и ВС. Ф.2. Оп. ШГФ. Д.1222.
4. Архив ВИМАИВ и ВС. Ф.2. Оп. ШГФ. Д.1234.
5. Бенда В.Н. К вопросу о деятельности Объединенной артиллерийской и инженерной школы в конце 50 – начале 60-х годов XVIII века // Известия Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена. 2009. № 92. С.16-22.
6. Вельяшев-Волынцев И.А. Артиллерийские предложения для обучения благородного юношества Артиллерийского и инженерного шляхетного кадетского корпуса. СПб.: типография корпуса, 1777. 248 с.+ 47 с. Чертежи.
7. История Отечественной артиллерии. Т. 1. Кн. 2: Артиллерия русской армии в период укрепления абсолютизма (XVIII в.). М.: Воениздат, 1960. 696 с.
8. Козельский Я. П. Арифметические предложения для употребления обучающегося при Артиллерийском и инженерном шляхетном кадетском корпусе благородного юношества. СПб.: Типография Шляхетного кадетского корпуса, 1764. 285 с.
9. Козельский Я.П. Философические предложения, сочиненные Надворным советником и Правительствующего Сената Секретарем Яковом Козельским в Санкт-Петербурге 1768 года его Сиятельству князю Александру Алексеевичу Вяземскому... СПб.: Сенатская типография, 1768 г.
10. Козельский Я.П. Механические предложения для употребления обучающегося при Артиллерийском и инженерном шляхетном кадетском корпусе благородного юношества. СПб.: при Императорской Академии наук, 1787. 242 с.
11. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф.20. Оп.1. Д.198.
12. Шувалов П.И. Практика единорогов, изобретенных артиллерии генерал-фельдцейхмейстером и кавалером, графом П.И.Шуваловым, и преимущества их перед прежними артиллерийскими орудиями, кратко описанные в вопросах и ответах для употребления при артиллерийских школах. СПб.: при Императорской Академии Наук, 1760. 41 с.

ӘОЖ950.574

МӘҢГІЛІК ЕЛ ТҰҒЫРЫ – МЕМЛЕКЕТТІЛІК

М.Д. Нұршаев, Ү.Қ.Сәрсембин

*ҚР ИИМ М. Бөкенбаев атындағы ақтөбе заң институты
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье авторы рассматривают историческую сущность общенациональной идеи «Мәңгілік Ел».

In this article the author examines the historical essence of the national idea "Mangilik El".

Ключевые слова: *история, историческая сущность, общенациональная идея.*

Key words: *history, historical essence, national idea.*

Адамзат қоғамының даму тарихынан белгілі, әр бір мемлекеттің даму стратегиясына негізделген әлеуметтік философиялық проблемалар, алдыменен елдің экономикасы мен мәдениетін көркейту бағытында қалыптасып, зиялылардың ел мүддесі жолындағы қажырлы еңбегінің нәтижесінде шешімін тауып отырған. Мәселен көне дәуірдің өзінде грек қоғамында мемлекетті көркейтудің негізгі проблемалары ғылым түрлерін дамыту, халықтың қолын білімге, өнерге жеткізу, халықтың санасы мен рухын көтеретін елдің дербес философиясын дамыту ісімен тығыз байланысты

болған. Көне дәуір ғалымдары мемлекетін көркейту жолында білім түрлерін өзге елдерді аралап жүріп жинақтаған.

Мемлекетін қорғайтын ұрпақ жасампаздығымен тарихта қалады, адамның жасампаздығы әр уақытта әр түрлі талаптармен өлшеніп отырған. Адамзат дүниесінде ұлттардың мемлекеті мен мәдениетінің қалыптасу жолындағы жасампаздық даналықпен, қабілетпен, ғылыми жаңалық ашумен, техника түрлерін жасап шығару сынды жаңа тәжірибелермен көрініп отырса, қазіргі заманғы жаңа үлгідегі дамуға елдің қолын жеткізудің талаптары ғылымды игеруде жаңа технология тәсілдері мен ғылымның жаңа тәжірибелерін дамыту болып отыр. Ақпараттық технология ғасырында тәжірибелер идея түрінде әлемге тез әрі кеңінен тарап отырады. Бұндай уақытта жаңа технологияның түрлерін ойлап тауып, оны адамзат алдына шығарған мемлекет өзінің мүддесін қорғауға қабілетті келеді. Бұны айтып отырған себебіміз, қай ғасырда болмасын (дамыған мемлекеттердің стратегиялық философиясынан мәлім болып отырғандай) қоғамды, мемлекетті ілгерілететін зиялылардың қоғам алдына шығуы мемлекетшілдік рухқа тәуелді.

Ел мүддесіне бір кісідей жұмыла қызмет еткен зиялылар, өз мемлекетінде ғылымның түрлерін дамытып қана қоймай, болашақта қоғамның дамуына ықпал ететін, ғылым арқылы адамзат дүниесінде мәңгі мемлекетті сақтайтын әлеуметтік ортаны қалыптастырған, яғни халықтың (дамуға бейім келетін) санасын көтерген. Қазақ ойшылы Абай өзінің қара сөздерінде мемлекетті, қоғамды ағарту жолындағы ойшылдардың кісілік бейнесін негізге алады. Абайдың қара сөздеріндегі көне дәуір ойшылдарының бейнесінен қанша уақыт алға басып, уақыттың тегермеші өзгергенімен, мемлекет пен халықты біріктіріп отыратын мемлекетшілдік сана мен ұлттық рух екендігін бірден ұғынамыз.

Қоғамды дамытатын адам, адамды дамытатын ұлттық идея. Ұлттық идеясыз қоғам дамымайды, кез келген экономикасы күшті мемлекеттерді алып қарайық, ұлттық идея тәжірибелерін қалыптастыруға ерте мән берген. Мәселен бұдан үш мың жыл уақыт бұрын қытай елінде мемлекеттің тарихы жазылған, көне дәуірде грек тарихшылары әлемді шарлап әлем тарихын зерттейтін ғылымды отанында қалыптастырған. Бұндағы мақсат (өздігінен белгілі) әлемдегі ұлттардың дәстүрін, ділі мен тілін зерттеу, өмір сүру тәсіліндегі тәжірибелерді білу арқылы өз елінің болашағына қатысты жүйелі түрде дамудың бағыты мен стратегиялық бағдарламасын қалыптастыру. Олардың жазған дүниелері мемлекеті үшін білімі мол бағдарлама болып тарихта бекітілді.

Мемлекеттің дамуына қажетті құндылықтарды адамзат тарихында алғашқылардың бірі болып қалыптастырып кеткен түркі ойшылдары деп айтсақ артық емес. Әл-Фарабидің жазған дүниелері «Мәңгілік Ел» болу идеясының тарихи феномені ретінде тарихта сақталып қала бермек. Әл-Фараби өзіне дейінгі дәуірлердің құндылықтарын түгелімен зерттеп, түркі мәдениетінің және ислам дінінің құндылықтары негізінде жаңа уақыттың талабына сай өркениетті мемлекет стратегиясын негіздейтін философия қалыптастырған. Онда ел игілігіне қажет қасиеттер зерделенген: қоғам өмірінде адамгершіліктің өріс алуы, адамдардың сезімтал болуы, ұрпақтың рухты болуы, елге, тарихқа, ел болашағына деген жанашырлық, қабілеттілік, қабілетті тәрбиелеу ісі, даналық сөзді қадірлеу, тілді құрметтеу, өнерді дамыту, үнемі іздену, жаңашылдыққа, жасампаздыққа зер салу, білім мен ғылымды меңгеруде мәдениетті болу, мәдениеттің жолын білу, қанағатшылдық, әділеттілікті құрметтеу, сақтау, шынайылыққа мән беру. Осы құндылықтар ұлттың қасиетінен шығып отырады, ұрпақтың қасиетіне айналған уақытта ел өркениетке жетеді деген түркі ойшылы. Ойшыл зерделеген құндылықтардың әлеуметтік қызметіне мән беретін болсақ, бұл құндылықтар адамның қасиетімен қоғамда күш алады. Мемлекет пен халықты біріктіретін мемлекет идеясы, мемлекет идеясы құндылықтарын мемлекет адамының құрметтеуі арқылы мемлекеттің тәуелсіздігі нығаяды. Бұны айтып отырған себебіміз, тарихтың қай тұсында болмасын уақыттың қиыншылығына кез болған қоғам мемлекет құндылықтарын құрметтеген санасымен уақыттың қиыншылығынан елін алып шыққан. Мәселен Жапон елі, бұл елдің ерекшелігі өркениетке адамының, халқының елдігімен, еңбекқорлығымен қол жеткізуінде. Жапондардың адамзатқа үлгі болатын қасиеттері аз емес, соның негізгісі уақытты ізденістің, жаңалыққа қол жеткізудің уақытына айналдыру тәртібінде. Жапондардың ұлттық идеясы бойынша елді

сақтайтын тәжірибе, әлемдегі әр халықтың ерекшеліктерімен таныс болу, ерекшеліктің қасиетін білу, білімін алу, екіншісі өзінің дәстүріне, тілі мен діліне, дініне жақын болу, қызмет ету. Бұл да Жапон халқының өркениет жолындағы ұлттық идеясының рухын көрсетеді.

Қазақ елінің ұлттық идеясының да ұрпаққа үйретер білімі, өнегесі, тәжірибелері аз емес. Қазақ халқының ұлттық идеясы «Мәңгілік Ел» идеясының тарихи феномені жоғарыда аталған мәселелердің барлығын түгелімен қамтиды. Елбасы Н.Ә. Назарбаев өткен жылы халыққа арнаған жолдауында бұл идеяның осыдан 13 ғасыр бұрын өмір сүрген түркілердің абызы Тоныкөк заманынан бастау алатындығын атап көрсеткен болатын: «Мәңгілік Ел» идеясының бастауы тым тереңде жатыр. Осыдан 13 ғасыр бұрын Тоныкөк абыз «Түркі жұртының мұраты - Мәңгілік Ел» деп өсиет қалдырған[1]. Бұл біздің жалпыұлттық идеямыз мемлекеттігіміздің тамыры сияқты көне тарихтан бастау алатынын көрсетеді» Бүгінгі уақыт кеңістігіндегі ел мүддесінің алдында тұрған қажеттіліктерді заман талабына сай зерделейтін болсақ, мемлекет басшысы ұсынған бүгінгі қазақ елінің «Мәңгілік Ел» идеясының мәні ұлттық рухты сақтау, ел бірлігін арттыру, елдің тарихтан қалыптасқан құндылықтарын игеру, мемлекеттің экономикасына күш беретін, елдің мәдениетін әлем кеңістігінде мәңгі сақтайтын деңгейге қол жеткізу мәселелері болып саналады.

Әрбір дамыған ел уақыттың қиыншылығынан мемлекет адамының ұлттық рухымен, ауызбіршілікпен, еңбекқорлығымен, мемлекет мүддесіне адалдығымен, жан-жақты білімі, ғылым арқылы техниканы жасаған қабілетімен шығып отыр. Мемлекет халқын біріктіретін ұлттық идея, ұлт мүшесі әр адам мемлекетін өз үйіндей көрсе, халық ішінен шығатын талант иелері мемлекет тарапынан іріктеліп, өзін мемлекетінің қызметшісіне айналдыра білсе, мемлекет дамудың жаңа деңгейіне қол жеткізеді, уақыттың жаңа басқышына көтеріледі. Қазақстанның стратегиялық саясаты, ұлттық идеясы осы бағытта[2].

Заман талабына сай ел басқарудың жаңа тәсілдерін үйрететін, халықтың рухын көтеріп, мақсатын біріктіріп отыратын, ел экономикасын дамытудың жаңа парадигмаларын қалыптастыруға қазақ ғалымдарын, кәсіпкерлері мен білікті мамандарын бағыттайтын, заңның тегістей қоғамға (мемлекет пен халық мүддесіне) қызмет етуін қадағалауға бағытталған, қоғамдағы рухани құндылықтарды қорғайтын, мемлекет қызметіндегі әрбір маманның алдына ел алдындағы азаматтық парызын жүктейтін ұлттық идея бойында көптеген тәжірибелер жинақталған. Алаш зиялысы Жүсіпбек Аймауытов «Жан жүйесі» деген мақаласында былай деп жазады: «Өмір бойы еңбек еткен адамның қандай кемелділікке жеткенін сол адамның өмірінен көруге болады. Кемелділікке жету үшін ірі адамдарда келешектегі игілікке зор үміт, өзінің күшіне зор сенім болған. Бір нәрсені іздеп, зерттеп, соңына түскен адам, егер ынтасы, қабілеті, таланты болса, түптің түбінде мақсатына жетпей қоймайды. «Қуат» пен «ниет» серіктесіп, бір жүреді. Бірі болмады - ақ талап босқа кетеді». Шыныменде өркениет биігіне қол жеткізіп отырған мемлекеттер, сол мемлекеттің адамы үшін еңбек пен білімнің қатар қолданылып, қоғамында ғылымның, кәсіптің жоғары бағаланатындығын көреміз.

Мемлекеттің басты байлығы адам, мемлекет ісі адамның рухани байлығына тәуелді. Жастары уақыт талабына сай білім алатын, заманның талабын біліп, саяси деңгейде ойлай алатын мамандарды шығару мемлекеттің кәсібилігін арттырады. Мемлекеттің кәсібилігі заман талабына сай мемлекеттің даму бағытын ілгерілендіретін, мемлекеттің дамуына қызмет ететін билік ережелерін қалыптастыру. Жоғарыда айтып өткеніміздей мемлекетке қызмет ететін, мемлекет билігіндегі адам алдыменен мемлекеттің өмірін жетік білетін тәжірибесі мен білімі мемлекет мүддесінің талабына қызмет ететін деңгейге жеткен адам болуы тиіс. Ел жағдайын, ел тұрмысының негізі жер жағдайын, ел экономикасының өрісі әлем жағдайын зерделейтін, кәсіби білімі мен бейімділігі жетілген маман мемлекет билігінің кәсібилігін арттырады.

Қазіргі таңда қоғамның даму ерекшелігі саяси ойлаудың озық үлгілерімен көрінуде. Жаңа уақыттың қоғамды дамытатын жаңа құралдарын (технология түрлерін) ойлап табатын мемлекеттердің идеологиясы әлемдік экономикада өз билігін құру арқылы үстемдік етіп отырғандығы қазіргі уақыт жағдайынан белгілі болып отыр. Осыған байланысты, қазақша айтқанда өз ісіне берік, мүддесіне ие болатын мемлекеттің қызметі мемлекет өміріндегі елге қызмет ететін адамдардың іскерлік қасиеттерімен көрінуі тиіс. Тарихқа қарасақ дамыған елдердің өмірінде ел болашағын шешетін нәрсе

іскерлік. Іскерлік мемлекет өмірінде жеке адамның өмірлік ұғымына, ұстанымына айналуы тиіс.

Мемлекетті әлсіретіп, халық пен мемлекет арасындағы байланысты жоятын жемқорлық. Себебі жемқорлық жайлаған ортада адами қасиет, адам бойындағы қабілет, білім, тәжірибе бағаланбайды, мемлекетке адал қызмет ететін адамдардың қызмет ету аясы тарылады, іскерлік бағаланбайды. Мемлекет өмірінде тәжірибе, білім, қабілет, іскерлік, ел басқару ісіндегі адалдық қатар бағаланып, талап етіліп отыруы тиіс.

Әлемдегі дамыған мемлекеттердің дамудың биігіне қол жеткізудегі ел ұстанымын, ойлауын, тәсілдерін, кәсібін, ғылымын зерделеуіміз қажет. Тарихқа қарасақ Қытай, Германия, Франция, Жапония елдері мемлекеттің даму стратегиясын ұлттың тарихы мен мәдениетінің философиясын, ғылымын қалыптастырудан бастаған.

Қазақстанның да бұндай деңгейге қол жеткізуіне мүмкіндіктер мол.

Мемлекетіміздің ірге тасы тарихта қаланды, тарихымыз ертеден бастау алады.

Мемлекет тарихы, дәстүрі мен мәдениеті, құндылықтары ұрпақтың рухын сақтайтын дүние, сондықтан тарих пен ұрпақты жалғайтын идеология жүйелі қалыптасуы қажет. Бұл біздің мемлекетімізде жоқ емес, ұлт жоспарында да айтылған.

Сондықтан елбасы ұсынып отырған «Мәңгілік Ел» құндылықтарының тарихтан игеріліп, уақыт талабына сай өрісінің кеңеюіне және оның ел бойына тарап, ұлт болмысының рухани иммунитетіне айналуы ғалымдардан талап етілетін іс.

Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаев Қазақстан халқының біртұтастығына, қазақ елінің мәдениеті мен рухының өркендеуіне, халықтың елдік рухының нығаюына қатысты идеяларды аз ұсынып жатқан жоқ. Мәдени мұра бағдарламасы, Қазақстан халқының ұлттық идеясы «Мәңгілік Ел» идеясы, мемлекет пен ұрпақ игілігін көздейді.

Елбасының бұл идеяларды ел алдына ұсынуының, ғылыми ортаның алдына қоюының саяси мәні тереңде жатыр. Мемлекет басшысы айтқан ойлар ғылыми ортаның зердесіне айналып, идеяның тарихи феномені ғылым арқылы ашылуы қажет. Бұл қазақ мемлекетінің тарих философиясының қалыптасуына және оның ұлттық идеологиясының тарихпен жалғасуына негіз болатын мәселелер.

Әдебиеттер

1. Назарбаев Н.Ә. Ұлт жоспары – қазақстандық арманға бастайтын жол//Ақиқат №2, 2016 ж.

2. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан – 2050 стратегиясы: бір халық – бір ел – бір тағдыр»//Ақиқат №4, 2013 ж.

УДК 1(512.122)(091)

Құт негізі - білім философиясы

Ж.М. Жанабаев

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В представленной статье рассматривается понятие «құт» (благополучие) с точки зрения общечеловеческих познаний.

In the present article the concept of "kutt" (well-being) is considered from the point of view of human knowledge.

Ключевы слова: *благополучие, общечеловеческое познание, философия Жүсіп Баласағуни.*

Key words: *welfare, human cognition, philosophy of Zhusip Balasagun.*

Көне түркілік «құт» түсінігінің негізінде таным мен білім иірімдері бар екендігіне ешкім күмән келтірмес. Білім мен таным Жүсіп Баласағұнның «Құтты білік» дастанының атауында да, мазмұнында жеткілікті. Оның бірнеше себептері бар деп ұйғарамыз. Біріншіден «құт» табиғаты талдауға түскен еңбек. Екіншіден, «Құтты білік» дастанының негізінде үш ірі философияның көрінісі бар демекпіз. Мүмкін үшеуден артық болуын жоққа шығармаймыз. Себебі, "Құтты білік" әлі де болса

зерттеуде сұранысы бар еңбек. Ендеше, атап өтсек, біріншіден, адамшылық философиясы туралы метафора толық кездеседі. Яғни адам баласының жаратылысы, кісілік қадір-қасиеті, танымы мен іс-әрекеті, білімнің артықшылығы мен надандықтың жағымсыз тұстары баяндалса, екіншіден, саяси философияны аңғаруға болады. Саяси философия немесе ел басқарудың мызғымас қағидалары, ел билеу мен әділеттілік қағидалары қарастырылған, ал үшіншісі діни философия, дәлірек айтқанда мұсылмандық-сопылық бағыттағы философия. Бұл орайда дастан мазмұнында ізгілік, кісілік, игілік, нәпсі, жан, тән, көңіл, шаттық, бақ, бақыт, жалған, рахат, ырыс, несібе, ұят, ар-намыс, шындық, хақ, ақиқат, шындық, қайғы, шүкір, дәулет, әдеп, қайырымдылық т.т.сопылық бағыттағы категориялар кестеленген. Осы үш философияның негізінде ғана құт негізі - білім философиясы деп айта аламыз.

Білім философиясы - адам баласының бұл өмірдегі ең басты миссияларының бірі. Дүние есігін ашқан адамның басты міндеті де сол қараңғылыққа, надандылыққа бөгет болып, соңғы демі таусылғанша білсем, танысам дегені дұрыс жол. Біздің пікірімізше де, "Құтты білік" шығармасына да исламның, оның ішінде сопылық білімнің ықпалының болғанын теріске шығармаймыз. "Құтты білік" - түркілік сеніммен сопылық білімнің үйлесімділігін келтіре білген туынды. Академик Ғарифолла Есімнің мына бір ғылыми позициясын келтірсек: «Жүсіп Баласұғын, өзі түркі жұртының өкілі бола отырып, мұсылмандық идеологияның насихатшысына айналуы тегін емес. Жүсіптің осы кітапты жазудағы мақсаты дінді тарату емес, адамдардың қауымдасып, қоғам болып өмір сүре отырып, әділеттілікке, бақытқа қалай жетулерінің жолдары туралы ой толғамдары екенін түсінеді»[1,131б]. Діншілдікке, ұлтшылдыққа бөліну емес, басты сұрақ қауымдасып, қоғам болып өмір сүру, сол жолда бір жағынан адамшылық ұстанымның биіктігін, екіншіден, қалай бақытты ғұмыр кешу мәселесін айқындау маңыздырақ екенін түсіндіру болды.

Құт адам танымы мен білімінің діңгегі. Адам құтты тануы міндетті. Өз құтын өзі тануы сол адамның өзін-өзі тануы, өз бақытын табуы іспеттес. Өйткені, «құт» негізінде жай ғана қарапайым дүниелер туралы білім емес, мынау әлем, дүние, жер, аспан. Күн, Ай, жұлдыз, адамзат және оларды жаратушы ұлы Алла туралы білім жатыр. Өз кезегінде көне түркілік «құт» түсінігінің мазмұны өте тереңде, сонау адамзат жаратылысының бастауына жетелейтінін аңғартады. Ол жөнінде Әл Ғаззали былай дейді: «Білген жөн, хазіреті хақ тағаланы танымақтың кілті өз жан дүниенді тани білу». Өз жан дүниенді тану деген Алланы тану. Өйткені, адамды жаратқан Алла екендігіне ешқандай күмән жоқ. «Хақ тағаланы танығайсың. Оның көрікті жамалын танымаққа жол тапқайсың... жаман қасиеттерді жөнге салып, өзіңе тұтқын етіп бағындырып ала алсаң, ол дастархандай сенің алдында болар. Бұл сипаттарды өзіңе мойын ұсындырып пайдаланғайсың. Қанша күн бұл ғаламның қонақжайында болсаң, бұл сипаттарды қызметіңе жегіп, бұлардың жәрдемі арқылы алға қойған мұрат-мақсат, бақыт ұрығын қолыңа келтіре біл. Уақтылы сәтімен мақсатыңа жетіп, бақыт ұрығын қолыңа келтірсең, жаман қасиеттерді аяғыңның астына салып, ол бақытыңды баянды етпейсің... Міне, осылардың бәрінің мән-мағынасын толық білгенде ғана өзінді өзің таныған боларсың»[2,15б]. Құттың кілті - кісінің ділі, тілі, қылығын бірдей қамтыған жан - жақты жетілуі мен кемелденуі. Толық адам - өзінің қасиетіне, қалыбы мен негізіне мейлінше жақындаған асыл адам. Ол кісілікке жат қасиеттен әбден арылып, тазарған, ішкі рухани дүниесі, ділі, діни ағарып, періштелікке бет алған адам[3,16б]. Адамның жаратылысына сай кемелденуі екі бағытта көрінеді. Әл-Фараби оның алғашқысын таным, екіншісін ізгілік пен қайырымдылық деп, кісілік кемелділікті жан жетілуі түрінде танытады: "...дене жан үшін (өмір сүреді), ал жан мінсіз жетілгендік үшін, яғни қайырымдылық болып табылатын бақыт үшін өмір сүреді, демек, жан даналылық пен қайырымдылық үшін (өмір сүреді)" [4,28б]. Бұдан біздің түсініміз Әл -Фараби үшін бақыт, құт адам жанының жетілуі. Адамның жанының жетілуі процесі ізгілік пен қайырымдылық жолындағы таным түрінде танылатын кісілік, кемелділік.

Күлтегінің үлкен жазуында: «Биікте Көк тәңірі, төменде қара жер жаралғанда, екеуінің арасында адам баласы жаралған» - деген сөз жолдары кездеседі. Жаратылыстың негізгі заңдылығын баяндай отыра, адам баласының жаратылысына дейін аспанда Көк тәңірі, кейін жер - ана жаратылған. Содан кейін барып, адам баласы жаратылған. Көк аспан мен қара жер аралығы ғана адам баласының құтты мекені. Басқа бір жерде адам баласы мекен ете алмайды. Жүсіп Баласағұнның «Құтты

білігінде» мындай сөз жолдары кездеседі: «Әзірлеген жер, көк, жұрттың иесі» - деген. Иелік етуші бір Алла адам баласын жаратпас бұрын жерді, көкті адамзатқа дейін жаратып, алдын ала дайындап қойғандай. Көк аспан мен қара жер адам үшін ғана Алламен жаратылған дүние секілді. Бір ғана жаратушы Алла адамды көк аспан мен қара жердің құты етіп жаратқан. Адам баласыз көк пен жер қаңырадай бос қалған орта тәріздесе елестетуге болады. Көк аспан да, қара жерде мәңгі өмір сүреді. Бұл екі ортада адам ғана уақытша өмір кешеді. Адам бұл дүниеге қонақ. Қонақтықтың мерзімі бес-ақ күн. Сосын болар, дана қазақ бұл дүниеге адам баласын құтты қонақ деп таныған. Мынадай нақыл, тамаша сөз бар. «Құтты қонақ келсе, қой егіз табар, құтсыз қонақ келсе, қойға қасқыр шабар» деген. Құтты қонақ пен қойдың егіз табуын аллегориялық әдіс арқылы әлемдік өнімділік мен көбею заңдылығын меңзеп отырғандай. Адам ата мен Хауа ананың ұрпағы да осы бүгінгі адамзат емес пе? «Ниса» сүресінде «Әй адам баласы! Сендерді бір кісіден (Адам атадан) жаратқан және одан оның жұбайы (Хауа ананы) жаратып, ол екеуінен ер, әйелді таратқан» делінеді. Құран Кәрімде де «үйленіңдер, көбейіңдер, қиямет күні мен сендердің көптігіңмен мақтанайын» - деген асыл сөздер бар. Ері мен әйелі құтты сырттан емес, бір-бірінен іздеулері тиіс. Өйткені, әйелдің құты - ерінде. Екеуі екі жарты, бір бүтін болғанда ғана, толықтыққа, тұтастыққа ие болады.

Алла адамды жаратқанда бірдей тепе-тең етіп жаратқан. Бұл тепе-теңдік исламдағы мызғымас заңдылық. Барлық адамға бірдей етіп жан мен тән, ақыл мен жүрек берді. Ендігі кезекте көк пен жер арасындағы үдерістерге адамның өзі ғана жауапты. Ал сол ақыл мен жүректі тепе-тең ұстаған жан ғана осы екі ортада құтты қонақ бола алады. Дүние есігін ашқан әрбір адам баласы бұл дүниеге құтты қонақ болуы тиіс. Құтты қонақ болуды ойлайды, армандайды, іс-әрекет қылады. Дегенмен, сол құттылықтың құпиясы неде? Кілтті неде? Әрине, Түрік ойшылары (Әл-Ғазали, Ж.Баласұғын, М. Қашқари, Абай) құттың кілті- кісілікте, ізгілік пен әдептілікте, әділдік пен қайырымдылықта деп көрсетеді.

Жүсіп Баласұғынның «Құтадғу білігі» адамшылық, саяси, діни философиялық білімдерді тереңнен түсіндіргісі келеді. Кітаптың мазмұнын игерген адамға кітап ұлылық танытады. Надандар үшін бұл кітаптың мазмұны ауыр болуы мүмкін. Жазу тілі де ауыр. Дастанда ол жөнінде де атап өтеді. «Кітап сөзі қолдан демеп, көзді ашар, екі дүние ісін бірдей оңдасар...», «Білімсіздер қасиетін біле алмас, ақылдылар оқып, көз алмас», «Әзіз кітап-бұл ұлылықтың негізі». Хас Хажыб адам баласы көк аспан мен қара жер ортасына орналасқанданда нені білуі қажет, не істеуі керек, неге үміттенуі дұрыс? Мұндай идеялар кейін неміс философы И.Канттың антропологиясында да айтылады. Хас хажыб осы үш сұрақтың негізінде адам дегеніміз не?- деген сұраққа жетелейді. Антропоцентристік сұрақтар айқындалады. Жүсіп Баласағұн затың адам, атың адам болған соң, қасиетіне лайық бол, діліңе дақ түспесің, адал бол, адам бол деп жар салудан ақын жалыққан емес. Адамның өзі адамдық, кісілік қасиетінсіз қаңырап бол қалады. Оның адам атанып жүруі де қасиетін танытар адамгершілігінің бар кезінде ғана болатын жағдай. Әр нәрсеге де тірлігіне тірек, қасиетіне негіз болар мән қажет.

Алла адамға адамшылық қасиеттерді үйіп-төгіп бергендей. Дастанның мазмұнынан үзінді келтіре кетейік.

Адамды хақ жаратты да ескерді:
Оған ақыл, білім, өнер, ес берді.
Көңіл берді әрі тілін тербетті,
Ұят берді, берді құлық, келбетті.

Осы қасиеттер арқылы адам тіршілік иелерінің ішінде ерекше қадірге ие болып отыр. Адам ақылы бұл жаратылыстың көптеген түйіндерін шешеді. Бұл қадір-қасиеттер құттылыққа негіз болып отырған кісілікте. Түркі кісісі ақыл мен жүректі тең ұстап, біліммен өнерді игере білген, ұятына құлқы сай кісі болуы тиіс. Осы қасиеттер арқылы түркі кісісі өзінің бойындағы ақыл дегеніміз не? Көңіл дегеніміз не? Ұят дегеніміз не? Құлық дегеніміз не? деген алуан түрлі сұрақтарға білім арқылы жауап іздей алады. Сайып келгенде бұл сұрақтарға жүйелі жауап адам туралы білімді жетілдіруге себеп болатыны анық.

Жүсіп Баласұғынның «Құтадғу білік» дастанының алғашқы сөз әлібі Алладан басталады. Жаратылыс «әлди» Алладан басталғаны абзал.

Алла жаратқан адам қандай болмақ? Жақсылық бар, жамандық бар. Ізгілік бар, қателік бар. Қайсы жолмен жүрмек адам? Бұл жолды біліммен, ақылмен қаруланған адам ғана игермек.

Білік мәнін біл, не дейді білген ер:
Білім білсең, бәле жүрмес іргеден.
Білімсіздер бар кеселді көреді,
Емдемесе, тектен-текке өледі.

Жүсіптің бұл ойы білімнің мәнін біл! Білімді білсең ғана ізгілік жолын таңдайсың. Жақсылық жолын қуасың. Білімсіздер, яғни надандар қиыншылық, азаптың жолын көреді. Өйткені, олар үшін дүние азаптан ғана тұратын тәрізді болып көрінеді. Дегенмен Жүсіп Баласұғын білімсіз кісі өзінің надандығынан құтыла алады. Наданның емі-бұл білім.

Кел, ай, надан! Дертке дауа жасағын:
Надан білім алса, құты тасады.

Надан кісі де ол дерттен айыға алады. Айығу жолы - білімділік жолы. Надан кісі өзіне, менде неге құт жоқ, маған құт қашан келеді? деген сұрақ қоятын болса, жауабын білімнен ғана таба алады деп айтуға болады. Жүсіп Баласұғынның ғұламалық дастанының келбетіне үңілсек былай кестелген:

Білімді - аз, білімсіздер қаптаған,
Ақылсыз - көп, ақылдыны таптаған.
Білімсіздер білімдіге жау болды,
Надандардың аңсағаны дау болды.
Біліксіздер өзі нағыз басырдың,
Білім үйрен, надан, көзің ашылсын!

Құтты кісі несімен құтты? - деген сауалға қайта оралайық. Ол біріншіден, Хас Хажыб тілден деп көрсетеді. Адамды қадірлі ететін де, қор қылатын да, бағын жандандырып, қорлыққа күйдіретін де - тіл. Тілдің пайдасы да, зияны да жеткілікті. Пайдасын алып, зиянынан басын аулақ ұстайтын адам - білімді адам. Надан адам оның керісінше зиянына жақын болып, басына қауіп төндіреді. Ол жөнінде Хас Хажыб былай дейді:

«Тілімнен көп жафа шектім, есебім.
Бас кесілмес үшін тілді кесемін!
Сөзіңді бақ, басын кесіп алмасын,
Тіліңді бақ, тісің сынып қалмасын!»

Ақылды, білгір адам сөздің маржанын біліп, сөз балының дәмін біліп, түйіндеп сөйлейді. Надан адам мылжың сөзге, ұсақ-түйікке жақын болады. Білімділік неден көрініс табады десек, ол әрине, тіл мен тіл үндейтін сөзден көрініс табады. Ол жөнінде ғалымның көптеген асыл сөздерін атап өтсек, «Білімдінің сөзін жиған жөн болар», «Білімдінің сөзі жауған нұрмен тең», «Білімдінің нұрлы сөзі сарқылмас». Бұл арқылы ойшыл тіл мен сөз құдіретімен қасиетін алға жетелей отыра, сөйлеу мәдениетін қалыптастыруға орасан зор үлес қосты. Тіл қадірі жөнінде де Әл-Ғазали әдептіліктің басы - тіл деп бастады. Алла адамға сөз өрнектеуге, ішкі ой толғанысын білдіруге, ең бастысы қарым-қатынас жасап, адамнан адамзат деңгейіне жетуге осы тілді берді. Бірақ адам баласы осы тілдің жаманын, кесепатын тастап, жақсысын алғаны абзал. «Керісінше, тіл дұрыс сөйлесе діл тектеліп, ақиқатты айтса раушан болар; Егер жалған айтса, көңіл ділі көр болар. Білген жақсы, сөз апаты есепсіз көп, одан сақтана білу қажет». Пайғамбарымыздың өзі бірде «Бақытты деп сөздің сарасын сақтап, малдың сарасын беретін, яғни әмиянын ашып, аузын жауып, тілін байлай білетін адамды айтамыз» деген екен. [5, 86].

Екіншіден, құтты кісі білімі – ізгіліктігімен құтты. Алла адамды ізгілікпен жаратқан. Ізгілік Алланың адамға берген ең бір қайтарымыз сыйы. Ізгілік дегеніміз олжа. Әй, кісі тірлігіңді олжа қыл! - деген асыл сөз жолдары дастан мазмұнында кездеседі. Осы ізгілік идеясы білім философиясынан туындайды. Білімді ғана ізгіліктің мәнін түсіне алады, ізгілікті жасай алады. Шынымен де, ізгілікпен жаратылған адам үшін асыл қазына - білім. Білімнен артық ештеңе жоқ шығар. Адамға «надан» десе, ол адамның өлгені. «Білімнен әзіз не бар дейсің жаһанда», «Білімсіз, надан! десе, қорлық адамға» - деген тамаша сөз соның бір куәсі. Тағы бір тарауда «Білімсізге төрден орын болса, көр», «Төр-босаға, ал босаға болды төр!» деп көрсетеді. Адамға «сен надансың» деп айтудың өзі ізгілікті емес. Надан деп айтқан адамның өзінде адамшылықтың сәулесінің жоқтығын аңғартады.

Ел басқару тізгінін қолына ұстаған адам өзі төрде отырып, надан, білімсіз, құтсыз болса, әрине төр не, босаға не бірдей болғаны. Мұндай елдің халқы ізгіліктен жұрдай деуге болады. Ізгіліктің жауы адамның бойындағы ашу-ыза, қызбалық, нашақорлық, зымияндық. Бұл жаман қылықтарға бой алдыртқан адамды қалай білімді деп айта аламыз.

Адамды қор қылатын, құттылығының дұшпаны үш нәрсе. Біріншісі, өз тілі, екіншісі, тіл сөйлеген сөзі, және соңғысы - шарапқа деген жақындық. Осы үшеуіне бой алдыртпаған адам Алла берген ақыл мен білімнің арқасында өз бойын аулақ ұстап, ізгілік қылып, адамшылықтың шыңына жетеді. Дастанда Күнтуды Еліктің өзі былай дейді: «Ақыл қолдар, ал білімнен құт туар». Ақылды адам білімнің шыңына жетеді. Ақыл білімнің мүмкіншілігін артырады.

Күнтуды Елік – ақылды, білімді, жан-жағын көріп баққан, құт қонған, құттылыққа нағыз тән тұлға. Ол мінез-құлыққа бай, жан-дүниесі мәрт, көзі қарақты, сөзі шын, көңілі кең, бегі білікті, ойы ұшқыр, ғаділ, жаманға-өрт, жауына тәжал, мейірімі мол, асқан ер деп мінездеуге болады. Дастанда былай дейді:

«Бек қанша өссе, бас ауруы молаяр,
Бас қанша өссе, киер бөркі зораяр».

Көне түркілерде ер адамның басындағы бөркінің рөлі жоғары болған. Бөріктің аяқ асты қалуы ер адам үшін одан артық дәреженің төмендеуі жоқ. Ер адам киіп келген бөркін жоғарыға іліп қоятын болған. Ел басқарып, билік тізгінін қолына ұстаған патшалардың дәрежелері өскен сайын бөріктері де үлкейіп отырған. Бөрік биік патшалар, ел басқарушылар қызметтері ел мүддесіне сәйкес келулері тиіс. Елді басқарушыға бірден бір талап ол әділдік, білімділік пен белсенділік, сергектік пен сақтылық. Осы сапалар арқылы ел басқарушы елді, халықты тәртіпке шақырады. Ондай ел басқарушыға да, елге де, халыққа да құт қонады деп есептеген.

«Ел басқарсаң, сергек, сақ жүр түсініп:
Сақтық-ерлік, шариғатың ісі бұл.
Енжар болсаң-ұйқы басар, нас басар,
Ай, қадірлім, ғафыл болма, бақ қашар!»
Тәртіп орнап, жұрт байыды, білісті,
Бөрі мен қой бірге тұрып су ішті.

Білімді де білікті, құт қонған елбасысы бар елге де, жерге де құт құлықты болады. Бірліктің басы - білік болса, тәртіптің басы - әділдік. Әділдік бар жерде ғана халық өз ел басқарушысының айтқанын екі етпей орындап, оны үлгі-өнеге етеді. Ондай қоғамда жаманы мен жақсысы да, ізгілікті жан мен зұлым жан да бірге өмір кеше алады. Бөрі деп тұрғаны зұлымдық болса, қойдай жуасы ізгілікті меңзеп отырғаны да осы. Ізгілікпен қадам басқан адамда ғана құтқа бөленетін есіктің кілті болады. Сондай бір жан Жүсіп Баласұғынның «Құтты білігіндегі» Күнтуды Елік. Оның қасиеті әділеттілік. Дастанда Айтолдының да рөлі айрықша. Ол құт-дәулет. Патша үшін Айтолдының дәулеті қажет емес. Ол дәулеттілік патша қолында бар. Патшаға қажет Айтолдының құты. Айтолдының көргені де, білетіні зор. «Құт» туралы білімі де жеткілікті. Патша өз билігінің құтын толықтыра отыра, өз елін гүлденуге жетелеуде. Түркілер құт қонған ел билеушілерін жақсы көріп, құрметтеген. Оларды «Тәңірқұт», «Идікұт» деп атаған.

Құт, дәулет, сөз, су бір орнында тұрмайды. Олар үнемі қозғалыста. Дастанның бәйіттерінде мынадай бір сөз жолдары кездеседі. «Сенбе құтқа: келсе, кетіп қалады.», «Сенбе баққа: береді, хәм алады». Сондықтан да, түркі тілдес халықтар құт ұғымымен қатар, береке түсінігін де бір-бірімен, жұптастырып қолданған. Түркі кісісі үшін Алла су берсе де, сөз берсе де, құт-дәулет берсе де, тек берекесімен берсе екен деген тілекпен өмір кешкендей. Береке құтты бекітуші, жинақтаушы білімі.

Құт-дәулет келуі үшін адам қандай болуы керек? Дастанда нағыз ізгілікті жауап қайтарылады. Дұрыс мінез-құлықты, нұрлы жүзді, сабырлы, білімді, ақылды, келбеті ақжарқын жаннан құт ешқашанда жайдары жүзін жасырмайды. Ерте ме, кеш пе мұндай адам міндетті түрде құтпен жолығады. Дастан да «Қайда болсын, құтқа пейіл-бойды бер!» сөз кездеседі. Адам қай жерде болмасын ақжарқын, нұрлы келбетті болса, ашу-ызадан жанын аулақ болып, сабырлықты ту етсе, мұндай адам қандай іске кіріспесе де, қандай іс бастамаса да ол іс берекелі болады.

Сонымен, «құт» дүниетанымы бізді терең де, жүйелі идеяларға жетелейді. Ең бастысы қандай жағдай болса да, Алланды ұмытпа. Жүрегіңе иман үйір. Алла иман келтірген жанда ғана, бір дүниеде емес, екі дүниеде де бар тілегі оң болады. Өмір бір сәтте көрген түстей өте шығар. Алайда сол бір сәт үшін Алла алдында есеп бересің. Тірлігінде істеген қылығына Аллада, Күнде, Айда куә. Тірліктің ләззаты не? Ішіп жеу, қатын алу, тән құмарлығы ма? Жоқ. Ішіп-жеуде шамадан тыс тойынбау дұрыс. Шамадан тыс тойынғандық тозақтан да жаман. Қатын алу. Ал қатының жаман болса не болғаны. Сонда қандай қатын алмақ? Жүсіп Баласұғын әйелдің сұлулығы, байлығы үшін алма, ақылы мен иманы барын алғанын абзал. Ақыл мен иманы бар әйел ерінің басына құт әкеледі. Тәннің де сұрағанын беребермеу қажет. Тәнге тән қасиет - тойымсыздық. Тән нәпсіге тоймайды, онда нәпсіге қанағатсыз болып келеді. Нәпсі үшін қызмет етіп, нәпсімді қандырамын деп нәпсі үшін шашылғанды біліксіз, надан деп те айтуға болады. Біліксіз, надан өмірі ішіп-жеумен, тән құмарлығымен, дүние құмарлығымен өткізеді. Бұл дүние тұзды су секілді, ішсең шөлдеп, шөлің қанбайды!. «Тән тойынса, жойылар жан-жүрек, Бере-берме тәннің барлық тілегін». Ең дұрысы не? Алла берген тірлікке қанағат ету. Қанағат еткен ерге құт келеді.

Әдебиеттер

- 1.Есім Ғ. Тұлғалар мен қаламгерлер. эсселер жинағы. –Астана, 2013.-131 б.
- 2.Зайниддин Мұхаммад Имам Ғазали. Бақытқа жету әліппесі: Халықтық педагогикалық, арнаулы және мұсылман мектептеріне арналған ғибратнамалық ділтану сабақтары- Алматы: «Қасиет», 1998-120 б.
- 3.Зайниддин Мұхаммад Имам Ғазали. Бақытқа жету әліппесі: Халықтық педагогикалық, арнаулы және мұсылман мектептеріне арналған ғибратнамалық ділтану сабақтары- Алматы: «Қасиет», 1998-120 б.
- 4.Әл-Фараби. Әлеуметтік-этикалық трактаттар. –Алматы: Ғылым.- 1975.- 28 б.
- 5.Зайниддин Мұхаммад Имам Ғазали. Бақытқа жету әліппесі: Халықтық педагогикалық, арнаулы және мұсылман мектептеріне арналған ғибратнамалық ділтану сабақтары.- Алматы: «Қасиет».-1998-120 б.

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚ
ЭКОНОМИКА И ПРАВО
Economics and Law

УДК 332.365

**ПРОДОВОЛЬСТВЕННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ В КОНТЕКСТЕ ЗЕМЕЛЬНЫХ
ОТНОШЕНИЙ (УРОВНИ, ОЦЕНКА, КОНСТРУКТИВНАЯ ПОЗИЦИЯ)**

А.Н. Макаров

*Набережночелнинский институт Казанского федерального университета
г. Набережные Челны, Республика Татарстан*

Мақалада дүниежүзі және Ресей бойынша азық-түлік қауіпсіздігі мен оның жай-күйін бағалау мәселелері қарастырылған. 90-шы жылдардың жер меншігі реформаларынан бастап жүзеге асып келе жатқан реформалардың тұжырымдамалық негіздері мен салдары талданған. Азық-түлік қауіпсіздігі, Ресейдегі жер иелері қатынастарының көлеңкелендірілуі себепті әлеуметтік тұрақсыздық, көлеңкелендірудің азық-түлік қауіпсіздігіне әсері, өндірістің аздаған адамдардың қолында шоғырлануы, ауылшаруашылығы жер ресурстарындағы алыпсатарлық, жер пайдаланудың латифундизациясы, жерді және аграрлық азық-түлік компанияларын жекешелендіру шетелдік заңды және жеке тұлғалардың бақылауына өтуі анықталған, жерге жекеменшікті реформалау бойынша сындарлы тұжырымдамалар ұсынылған.

The article considers the problem of assessing the status and threats to food security in the world and Russia, analyzes the potential of Eurasian economic integration, a conceptual framework and implications initiated in the 90-ies of the reform of land ownership. The author identified the threats to food security, social instability associated with the shadowed relations of land ownership in the regions of Russia, estimated the impact on food security, the shadow, the excessive concentration of production in the hands of a small number of people, speculation of agricultural land resources, land use latifundization, the transition of land ownership and agri-food companies under the control of foreign natural and legal persons, proposed the structural concept for the reform of land ownership.

Кілт сөздер: *азық-түлік қауіпсіздігі, жаһандық сұраныс, қауіп-қатерлер, жер меншігі, алып-сатарлық, латифундия, көлеңкелеу, экономикалық іске асыру.*

Keywords: *food security, global demand, threats, land ownership, speculation, latifundias, shadowed, economic implementation.*

На выбор стратегии социально-экономического развития России сегодня влияет ряд разнонаправленных тенденций и факторов национального и глобального уровней: вступление в ВТО на фоне явных признаков стагнации национальной экономики; образование ЕАЭС; экономические санкции западных стран; перспективы расширения экономических отношений с Востоком. В сложившейся ситуации на передний план вновь выдвигается роль экономической науки, которая должна ответить на целый ряд вопросов, в том числе и практические: каковы приоритетные национальные интересы России и средства их достижения, как обеспечить продовольственную безопасность страны. Продовольственная безопасность государства является важнейшим элементом обеспечения его национальной безопасности. Будучи чрезвычайно важным показателем для каждой страны, тем не менее, продовольственная безопасность может трактоваться неоднозначно с точки зрения различных субъектов мировой экономики, а также в зависимости от того, на каком уровне рассматривать продовольственную безопасность: на глобальном, региональном или страновом. Для устранения угрозы перехода через «точку невозврата» в продовольственной проблеме глобальной экономике необходимо проведение комплекса мер (как на уровне отдельных государств, так и на глобальном уровне), направленных на повышение эффективности сельского хозяйства.

1. О глобальном продовольственном кризисе

По оценкам известного демографа, [Пола Эрлиха](#), 10 000 лет назад на планете жило около 5 млн. человек. По оценкам [фонда ООН в области народонаселения](#), население планеты превысило следующую численность: 1 миллиард — 1820 год; 2 миллиарда — 1927 год; 3 миллиарда — 1960 год; 4 миллиарда — 1974 год; 5 миллиардов — июль 1987 года; 6 миллиардов — октябрь 1999 года; 7 миллиардов — [31 октября 2011 года](#). Если динамика роста численности не претерпит разительных изменений, то рубеж в 8 миллиардов человек будет преодолен примерно в 2024 году [1]. Таким образом, понадобилось около 10 000 лет, чтобы число жителей планеты достигло 1 млрд. (в 1820 г.), и около 100 лет, чтобы удвоить это число (в 1927 г.). около 50 лет – для последующего удвоения (1974 г.) [2, С.5], что дало повод говорить о [демографическом взрыве](#). На начало 2016 года население Земли составляло приблизительно 7 373 101 010 чел. При этом естественный прирост будет продолжительным и составит 84 738 704 человека (скорость прироста населения в 2016 году составит 232 625 человек в день). По расчетам разработчика математической модели роста населения Земли, академика [С. П. Капицы](#), около 2135 г. наступит стабилизация населения мира при общей численности населения в 14 млрд человек [1]. При этом общая площадь нашей планеты составляет 136 070 697 кв.км. Более 70 т% поверхности земли занято водами мирового океана, поэтому для расчетов плотности населения Земли используют сумму площадей всех государств в пределах их государственных границ. Соответственно по расчетам на начало 2016 г. плотность населения Земли равна 54,2 чел на квадратный километр. [3]. К 2050 году население планеты, как прогнозируется, вырастет до 9,0 млрд. (Рис1), причем главный прирост приходится на бедные страны (Рис2) [4].

Растущее количество населения Земли требует производства все большего количества продовольствия. Как полагают эксперты, дефицит продовольствия не в меньшей степени, чем дефицит нефти может на десятки лет вперед предопределить политическую обстановку в глобальном масштабе, поскольку глобальный спрос на продовольствие наталкивается на ограниченность предложения. Высокие цены или дефицит могут дестабилизировать ситуацию в бедных странах и спровоцировать глобальную борьбу за дефицитные продукты питания. В то время как за последние годы мировое потребление пшеницы превышало ее производство. Резервы зерна уменьшаются, рынки продовольствия уязвимы перед стихийными бедствиями, дополнительный дефицит создает и тот факт, что американская кукуруза идет на производство биотоплива.

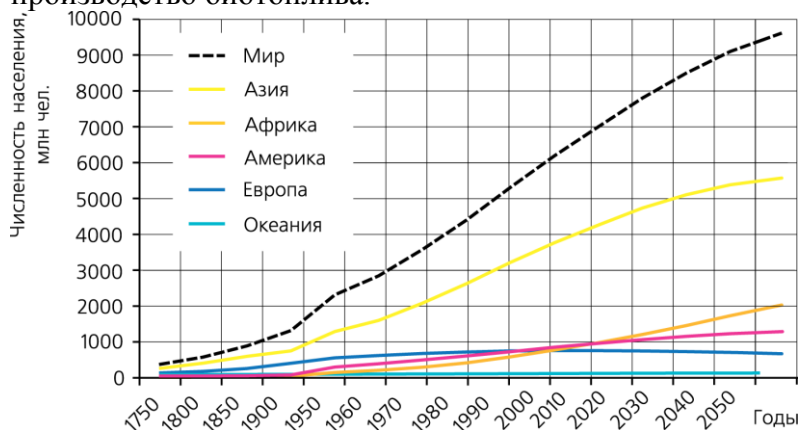

Рис. 1. Динамика численности населения с 1750 до 2050 годы

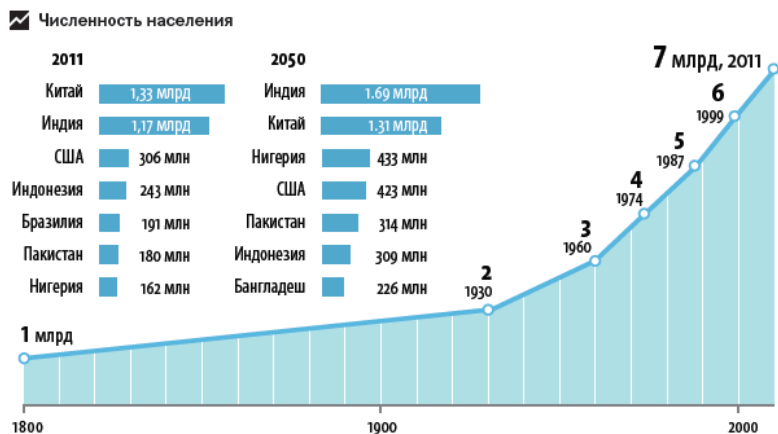

Рис 2. Прогноз динамики численности населения наиболее крупных стран

Увеличение населения Земли будет стимулировать дальнейший рост спроса на зерновые. Мировая потребность в зерновых демонстрирует постоянный рост за последние 10 лет, в среднем этот показатель составляет 2,3% в год. И если учесть все факторы, то к 2050 году, возможно, потребуется удвоить объемы мирового производства продовольствия [5]. Наибольший прирост ожидается со стороны Индонезии, США и Европейского Союза. Уровень производства зерновых культур, наоборот, сокращается, например, в Бразилии и Турции из-за засухи, а в Китае из-за сокращения государственных расходов на поддержку сельхозпроизводителей. Уже по итогам 2016 года ожидается превышение спроса на зерновые над производством на уровне 11,8 млн тонн, что будет стимулировать рост цен на зерновые и акции сельхозпроизводителей. При этом растениеводческая продукция в большей степени будет использоваться для производства биоэнергии и в других промышленных целях. Наибольшие различия между спросом и производством ожидаются для кормового зерна и риса.

Увеличивающийся спрос на сельскохозяйственную продукцию требует расширения площади пахотных земель, хотя пригодные для пашни земельные ресурсы мира весьма ограничены. Динамика пахотных земель в мире за последние 50 лет показана. На рис.3 [6] показана динамика пахотных земель в мире за последние 50 лет). Удельная площадь пашни на одного жителя постоянно сокращается (рис.4) [6,с.772].

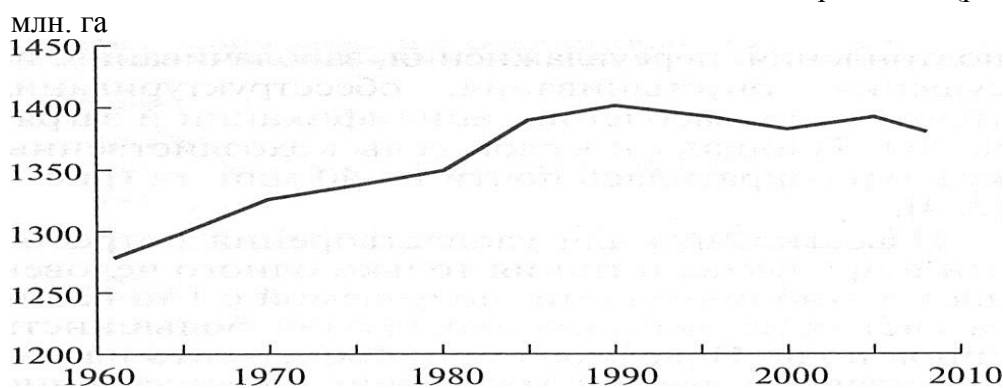

Рис.3. Изменение площади пахотных земель в мире за последние 50 лет, млн. га.

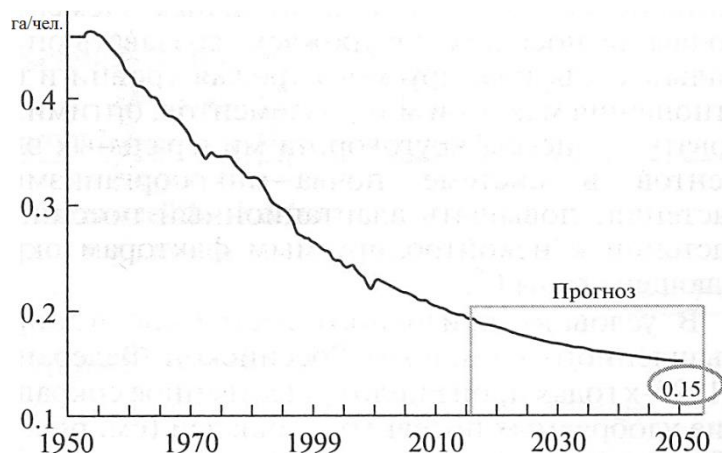

Рис. 4. Динамика площади пашни в мире в расчете на одного человека, га/чел.

Постоянный дефицит продовольствия будет порождать все новые несостоятельные государства, рассадники терроризма и эпидемий, предостерегают эксперты. Оптимисты надеются, что тенденция увеличения объема производства продолжится благодаря биотехнологиям. Так, в США с 1900 года по 2010-й урожайность кукурузы возросла в пять раз, а пшеницы - в четыре благодаря повышению качества семян, удобрениям, ирригации и прогрессивным методам производства. Как бы то ни было, если природа и техника не восстановят более благоприятный баланс спроса и предложения на рынках продовольствия, последствия могут быть разрушительными [4]. При этом следует отметить и такой аспект вопроса, что от продолжающегося роста населения Земли, наверняка стимулирующего спрос на зерновые, в выигрыше окажутся компании агропромышленного сектора, т.е. как следствие этих тенденций у инвесторов на сегодняшний день складываются благоприятные предпосылки для эффективного инвестирования в сельскохозяйственный сектор через инструмент глобального индекса компаний агросектора [7].

2.0 глобальном спросе на продовольствие и потенциале евразийской экономической интеграции

Ныне глобальный мир выдвигает новые правила и нормы поведения относительно повышения конкурентоспособности национальных экономик. В этой связи процветание государства, его место в глобальной экономике современных условиях в значительной мере зависит от способности эффективно функционировать в рамках интеграционных объединений [8], которые обеспечивают повышение конкурентоспособности национальных экономик [9]. Став реальностью, предложенная 29 марта 1994 года в Москве идея президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева о создании Евразийского союза на постсоветском пространстве, сегодня вступила в новый четвертый этап своего развития, проходя такие этапы, как 1) создание зоны свободной торговли- 1996 - 2011 гг.; 2) формирование Таможенного союза (ТС), в рамках которого с 1 июля 2011 года были упразднены таможенные границы между тремя государствами; 3) с 1 января 2012г - Единое экономическое пространство (ЕЭП); 4) с 1 января 2015 года- создание и функционирование Евразийского экономического союза.

Предварительные исследования экспертов указывают на значительный потенциал евразийской экономической интеграции наряду с такими секторами и сферами деятельности, как электроэнергетика, транспорт, телекоммуникации, также и в сельском хозяйстве и науке [8]. Так, из суммы мировых разведанных запасов на территорию Евразийского союза (ЕАЭС) приходится порядка 10–12% пахотных земель [10]. Как считают эксперты, аграрный потенциал стран СНГ не просто крайне значителен – он имеет глобальное значение. Только четыре страны (Беларусь, Россия, Казахстан, Украина) способны поставлять на мировой рынок продовольствие в объемах, достаточных для того, чтобы прокормить полмиллиарда жителей планеты. И, конечно, первым в списке этих продуктов питания значится хлеб. По существующим сегодня прогнозам, к 2016 году можно ожидать увеличения на 20% глобального спроса на зерно – мировое производство почти не успевает за растущим потреблением. При этом с 2000 по 2008 год Россия, Украина и Казахстан нарастили совместный экспортный потенциал зерна с 6 до 24% мирового рынка.

Именно поэтому высокие урожаи или, наоборот, низкие сборы урожая в этих странах вызывают соответствующие изменения котировок на международных биржах [11]. Как полагают специалисты Евразийского банка развития (ЕАБР), в таких условиях сельское хозяйство, всегда имевшее стратегически важное значение с точки зрения обеспечения продовольственной безопасности, приобретает для стран региона роль одной из основных экспортных отраслей. Подобная точка зрения на возможности сельского хозяйства, безусловно, важна, ибо диктует необходимость пересмотра отношения к отрасли и корректировки планов ее развития и реформы земельной собственности [12, с.31-37]. Известно, что АПК всего региона по-прежнему испытывает множество застарелых проблем. Помимо того, что подавляющая часть сельхозугодий этих стран находится в зоне рискованного земледелия, его специфика обусловлена недостаточной технической вооруженностью, слабостью инфраструктуры хранения, переработки и перевозки продукции, а главное, недофинансированием. Сельское хозяйство в абсолютном большинстве стран региона уступает по уровню инвестиционной привлекательности другим секторам экономики. Кроме того, в этих странах полностью отсутствует или находится в крайне неудовлетворительном состоянии система стимулирования иностранных инвестиций в АПК; сегодня сельское хозяйство стран региона остро нуждается в инвестициях, особенно в инвестициях, направленных на развитие инфраструктуры – создание каналов транспортировки продукции на внешние рынки и увеличение мощностей зерновых терминалов, формирование крупных зерновых и мясо-молочных активов, в том числе путем учреждения евразийских сельскохозяйственных транснациональных компаний, а также на поставку в АПК высокопроизводительной сельскохозяйственной техники. В этой связи, имея в виду решение именно этих задач, Евразийский банк развития, начиная с 2008 года, принял участие в финансировании 12 проектов, направленных на развитие сельского хозяйства, а также интеграционного взаимодействия в сфере АПК своих участников, выделив на их реализацию около 470 млн. долларов США. Причем не случайно, что десять из этих проектов пришлось на АПК Казахстана, поскольку на республику приходится 4% мирового экспорта зерна. Причем речь идет о самой востребованной в мире продовольственной пшенице твердых сортов, по производству которой страна наряду с Канадой является мировым лидером. Казахстан с учетом полного удовлетворения внутреннего спроса способен экспортировать ежегодно более трети производимого зерна. В этой связи научный и практический интерес представляет изучение и учет опыта Казахстана, имеющей положительные результаты по реформированию экономической реализации земельной собственности [13, с.123-131].

3. Продовольственная безопасность и теневое сопровождение земельной реформы

Определение, цели, задачи и критерии продовольственной безопасности приведены в Доктрине продовольственной безопасности Российской Федерации (далее — Доктрина), утвержденной Указом Президента РФ от 30.01.2010 № 120 [14]. Согласно Доктрине, критерием продовольственной безопасности РФ является удельный вес отечественной сельскохозяйственной, рыбной продукции и продовольствия в общем объеме товарных ресурсов (с учетом переходящих запасов) внутреннего рынка соответствующих продуктов. В соответствии с этим документом собственное производство основных пищевых продуктов имеет следующие пороговые значения: сахара — не менее 80%, растительного масла — не менее 80%, мяса и мясопродуктов (в пересчете на мясо) — не менее 85%, молока и молокопродуктов (в пересчете на молоко) — не менее 90%, рыбной продукции — не менее 80%, зерна и картофеля — не менее 95%, соли пищевой — не менее 85% и т.д. [14]. Таким образом, согласно Доктрине, продовольственная безопасность сводится к обеспечению населения страны сельскохозяйственной продукцией и продовольствием, при этом фактически отождествляются продовольственная безопасность и независимость, причем это осуществляется без учета источников продовольствия и покупательной способности населения. Концепция продовольственной безопасности, которой придерживается Продовольственная и сельскохозяйственная организация ООН (ФАО), также открыто устанавливает, что источник продовольствия для страны не важен, а важно обеспечение продовольствием, если имеются сравнительные преимущества в его

производстве. То есть самообеспечение продовольствием формально не является обязательным условием (критерием) безопасности, что открывает простор для импорта продовольствия, по существу, в любом объеме, лишь бы удовлетворить потребности граждан страны в пище. При этом в рамках концепции ФАО учитываются покупательная способность населения, климатические и технические условия, а собственно источник продовольствия не важен [15].

Следует согласиться с мнением о том, что самым адекватным подходом является определение продовольственной безопасности как объема производимого в стране продовольствия на основе отечественной ресурсной базы и с использованием имеющихся мощностей [16], поскольку источник продовольствия крайне важен при оценке продовольственной безопасности, кроме того, важны затраты на получение единицы продовольствия заданной «питательной силы» и те отечественные ресурсы, которые используются для этого производства.

Ценность сельскохозяйственных земель постоянно возрастает вследствие ограниченности земли, извлечения земель для развития градостроительства и строительства промышленных объектов. Помимо этого сельскохозяйственные земли сокращаются по причине естественных процессов деградации почв и их загрязнения. В контексте экспортоориентированного анализа реального сектора экономики России следует заметить, что в числе тех отраслей, которые придерживаются данной стратегии, сырьевые компании (нефтяники, газовики, угольщики), химики (удобрения, синтетический каучук), компании цветной металлургии (производители алюминия, меди, никеля), выделяется и бизнес по отдельным направлениям сельского хозяйства (зерновой и хлебопродуктовый, растительных масел и др.). Однако системные последствия перманентно продолжающейся с 1990-х годов земельной реформы могут свести на нет не только достигнутые на сегодняшний день рубежи, но наверняка станут угрозой для продовольственной и национальной безопасности страны [17, с. 29–34]. В этой связи постоянно увеличивается значимость такого особого, ограниченного, невозпроизводимого ресурса, и, соответственно, государственного регулирования земельных отношений и предотвращения теневых операций с землей, искажающих экономические отношения и процессы хозяйствования в аграрной сфере. Необходимо отметить, что теневые экономические процессы стали системным и, по существу, распространенным явлением. Без правильного понимания этого факта невозможно объективно оценить состояние ключевых сфер жизни страны: экономической, политической, социальной, общественной и культурной [18, с. 448]. Без решения проблемы теневиализации превратить земельную собственность в эффективный ресурс развития сельхозпроизводства, направленный на обеспечение продовольственной безопасности страны.

В российских теневых экономических процессах можно выделить ряд специфических черт, которые отличают их от зарубежных: существование теневых процессов внутри легальной экономики, их воспроизводство на основе командно-административного регулирования в новом виде; переплетение и взаимодействие теневых процессов посредством структур легальной экономики; существование в форме государственных спекулятивных сделок и государственного рэкета [19, с. 16–17]. Теневые процессы входят в сферу земельных взаимоотношений. При этом необходимо отметить, что теневые процессы на российском земельном рынке развиваются особенно быстрыми темпами. Хотя теневые операции с землей составляют только часть теневого бизнеса, но они оказывают значимое влияние на экономическую реализацию отношений собственности в сельском хозяйстве. При этом на протяжении последних 25 лет рост теневых процессов в сельском хозяйстве наблюдается почти в 30 раз, что усиливает конкуренцию в теневом земельном обороте и генерирует новые формы теневых экономических взаимоотношений [20, с. 355–356].

Основной специфической чертой теневого земельного рынка в России является то, что на нем формально действуют официальные правила, которые применяются при осуществлении теневых рыночных сделок. При этом на теневом рынке, по существу, перепродаются возможные выгоды и права, принадлежащие официальному статусу экономического агента. Другими словами, в теневую экономику вовлекаются как

частные экономические правомочия, приобретенные незаконно, так и методы и приемы применения законодательных норм [21, с.27-28].

Важно учитывать, что теневой земельный рынок стал следствием неоправданно быстрого реформирования земельных отношений, а не результатом естественного исторического развития. Он стал важнейшей частью всего криминального бизнеса и продолжает свое развитие, аккумулируя значительные финансовые ресурсы банков и инвесторов, нефтяного сектора. Следует отметить, что в условиях низкорентабельного сельскохозяйственного производства сельскохозяйственные земли приобретаются по очень низким ценам. Неизбежным следствием сосредоточения земельных ресурсов в руках крупных частных собственников становится падение жизненного уровня большинства населения, а также конкурентоспособности отечественного производства, связанных с ростом в народном хозяйстве производственных издержек и цен. При этом защитники земельного рынка не акцентируют внимание на том, что легализация подобных рыночных операций с землей влечет за собой вероятность аннексии земель и масштабной оккупации территорий России [22, с. 714–720]. В настоящее время имеют место достаточно отработанные способы приобретения земель финансовым капиталом. В случае обретения сельскохозяйственными землями статуса коммерческого актива, они превращаются в предмет спекулятивных операций и в результате попадают в собственность теневых приобретателей [23, с. 272]. По имеющейся информации, в теневых земельных операциях участвуют и зарубежные финансовые средства (прежде всего венчурные), в том числе ранее вывезенные из России [24, с.32-33]. Известно, что в настоящее время в России примерно в половине крупных сельхозпроизводителей от 35 до 99% акций принадлежат иностранным собственникам — напрямую или опосредованно. Этот факт определенно снижает продовольственную безопасность страны, но используемые количественные показатели ее оценки, особенно агрегированной, не позволяют учесть это институциональное обстоятельство [16, с.47]. В мире уже оценены последствия перехода собственности на сельскохозяйственную землю в руки иностранцев в развивающихся странах. Несмотря на то что землю покупают или арендуют вполне легально, международные организации, в частности, ФАО, с большой осторожностью относятся к такому способу инвестирования в сельское хозяйство. При этом в международной терминологии для перехода земли в руки иностранцев используется другой термин – «захват земли», под которым подразумевается такой смысл: при появлении богатого покупателя либо арендатора, как правило, местные производители будут не способны с ними конкурировать. Обобщен также негативный опыт влияния иностранных инвесторов на цену земли, на возможность доступа к земле сельских жителей; отмечены факты вымывания их из сельскохозяйственной занятости (при отсутствии других мест трудоустройства или самозанятости), сельской местности. В этих условиях в России полезно было бы понять масштабы явления, чтобы в дальнейшем выстраивать свою политику в отношении иностранных собственников сельскохозяйственных земель [25, с.198-199].

4.0 состоянии российской экономики в XXI веке

Последние 25 лет состояние российской экономики и связь между экономическими факторами и политическими решениями были предметом большого количества спекуляций и поверхностных суждений. Экономика страны послужила своего рода экспериментальной базой для «войны заблуждений», что стала одной из причин того, что Россия не только упустила 25 лет и несколько уникальных возможностей для экономического и технологического прорыва, но и по своему политическому и экономическому укладу вернулась на сто лет назад. Вал заблуждений и суеверий привел к предельному упрощению взгляда на российскую экономику, что особенно больно отразилось на аграрной экономике, пережившей кардинальные преобразования в связи с реформой отношений земельной собственности. Здесь реальная картина намного сложнее, и увидеть ее можно, только разобравшись в политэкономических аспектах российской аграрной реформы [26], создавшей и продолжающей создавать серьезную угрозу продовольственной безопасности страны, и конструктивный поиск путей решения сложившихся проблем возможен на основе воспроизводственного подхода [27].

Экономика России за последние 15—16 лет пережила классический ресурсный цикл и голландскую болезнь — явления банальные и хорошо изученные, имеют вполне типичные симптомы и последствия. Фактически к 2008 году бюджет России на 65—70% состоял (прямо или косвенно) из доходов от экспорта углеводородов, а корреляция темпов роста ВВП, доходов федерального бюджета и размеров резервов с изменениями цены на нефть достигла 90—95% [28]. Повышение цен на нефть в начале века создало эффект быстрого роста бюджетных доходов и позволило власти отказаться от стимулирования процесса расширения налоговой базы. Более того, благодаря возможности контролировать нефтяные потоки власть консолидировала непрямой контроль за углеводородной индустрией, банковским бизнесом и через них — за всей экономической и политической жизнью страны. Это оказало негативное влияние на развитие любого ненефтяного бизнеса и на эффективность экономических и бюджетных решений. На этом фоне рубль за счет массивного притока нефтедолларов оказался значительно переоценен — в 2006—2007 годах его рыночный курс превышал расчетный инфляционный на 35%. Таким образом, на экономическое развитие России оказывали влияние три негативных фактора: 1) Стремление власти к контролю за финансовыми потоками ухудшало инвестиционный климат, отказываясь при этом от защиты прав инвесторов и предпринимателей и даже дискриминируя их, что неизбежно привело к сокращению потока инвестиций, удорожанию денег, снижению предпринимательской активности и постоянно растущим потерям финансового и человеческого капитала — из России было выведено более \$1 трлн, лучшие бизнесмены и профессионалы уезжали из страны; 2) Стерилизация дополнительных прибылей в резервы увеличивала стоимость денег, как следствие — привлекательность инвестирования снижалась, а развитие капиталоемких или медленно развивающихся областей, в том числе и аграрного сектора, становилось невозможным. 3) Переоцененный рубль и популистские меры правительства, направленные на необоснованный рост зарплат, вместе с высокими налогами резко завышали себестоимость продукции, делая внутреннее производство нерентабельным.

Общий рост доходов за счет экспорта углеводородов и даже опережающий рост потребления способствовал деградированию практически во всех областях экономики, так и не создав конкурентной производственной сферы. В российском ВВП до 20% заняла добыча углеводородов, до 30% (в два раза больше, чем в среднем по развитым странам) — резко гипертрофированная из-за огромных потоков импорта (за счет нефтедолларов) торговля, около 15% — внутренний рынок энергии и инфраструктура, еще 15% пришлось на государственные проекты, 9% составила доля банковской сферы. И наконец, не более 10% ВВП относится к сфере независимых услуг и нересурсному производству [29].

Известно, что для удовлетворения потребности в продуктах питания только одного человека достаточно продукции, получаемой с 1 га пашни за счет естественного плодородия большинства типов почв. Невозможность прокормить население планеты, рассчитывая лишь на естественное плодородие, заставляет науку искать пути интенсификации земледелия, повышения урожайности культур, сохранения и воспроизводства почвенного плодородия. Основная роль в интенсификации земледелия отводится применению удобрений, с помощью которых стало возможно компенсировать расход питательных элементов почвы, выносящихся с урожаем, повышать адаптационный потенциал растений к неконтролируемым факторам окружающей среды. Однако в условиях кризисного состояния агропромышленного комплекса Российской Федерации в 1990-х годах произошло существенное сокращение удобряемых посевных площадей [6,771-772]. В 1992 г. в земледелии России применялось 37 кг действующего вещества минеральных удобрений (из расчёта на одного человека), что было в 2 раза меньше, чем в США и Канаде, но больше, чем в Китае и в среднем по миру. К середине 1990-х годов использование минеральных удобрений в нашей стране уменьшилось в 3,1-4,3 раза, став в 2 раза меньше среднемирового. Неблагополучная ситуация с применением минеральных удобрений сохраняется и сегодня. Их количество на одного человека в 2010—2011 гг. составило около 14 кг, тогда как в среднем в мире — 26, в Германии — 29, Китае — 44, США — 63, Канаде — 93. Парадокс наметившейся в последние годы тенденции увеличения доз удобрений по сравнению с серединой 1990-х годов объясняется его

обусловленностью не столько ростом объёмов поставок удобрений в сельскохозяйственные организации, сколько сокращением посевных площадей [6,771-772]. Тем самым, приведённые выше примеры свидетельствуют о том, что кризисное состояние химизации, характерное для земледелия России в 1990-х годах не преодолено и в первую декаду нового столетия [30]. В течение 2007—2011 гг. дефицит азота, фосфора и калия в почвах производственных посевов увеличился по сравнению с 1992—1996 гг. в 1.5, 1.8 и 1.7 раза соответственно. Урожай сельскохозяйственных культур в нашей стране на протяжении 20-летнего периода формируется благодаря естественному плодородию почвы и запасам питательных веществ, сформированных за счёт внесённых ранее удобрений. Недостаток элементов питания вследствие уменьшения объёмов применения минеральных удобрений лимитирует не только урожайность культур, но и устойчивость растений к неблагоприятным условиям окружающей среды, что приводит к вариабельности урожая по годам. Средняя урожайность, например, ячменя и пшеницы в России на протяжении 2003—2012 гг. в 1.3 и 1.4 раза ниже среднемировой.

Главные причины недостаточного использования минеральных удобрений и других средств химизации — низкая доходность основной массы сельскохозяйственных товаропроизводителей вследствие неблагоприятных экономических условий функционирования сельского хозяйства и неэквивалентности обмена сельского хозяйства со смежными отраслями национальной экономики [30]. В то время как очередной парадокс состоит в том, что Россия имеет развитую туковую индустрию. В 2009—2011 гг. в стране производилось больше азотных и калийных удобрений, чем в США, Германии и Китае. Отечественные производители, поддерживая достаточно высокий уровень производства минеральных удобрений, в основном экспортируют их. При этом российские сельхозпроизводители не могут покупать эти удобрения по причине дороговизны и отсутствия достаточных инвестиций для эффективной реализации земельной собственности. Страна теряет огромное количество столь дефицитных удобрений, обеспечивающих получение зарубежными производителями дополнительной продукции на многие миллионы долларов. Безоглядный экспорт минеральных удобрений, в особенности фосфорных, в отдалённой перспективе приведёт к невосполнимым потерям для производства продовольствия и сырья, поскольку разведанные запасы фосфатных руд у нас в стране практически не приращиваются [31]. С другой стороны, Россия тратит колоссальные средства на импорт продовольствия и сырья из этих же стран (причём затраты на импорт продовольствия гораздо выше, чем выручка от продажи за рубеж удобрений), оказываясь в итоге в продовольственной зависимости от ряда европейских стран и подрывая основы собственной продовольственной безопасности.

5. О результатах земельной реформы и конструктивной позиции

Несомненно, что преодоление кризисных процессов в аграрной сфере и улучшение земельных отношений возможны лишь на основе проведения эффективной национальной политики в реформировании собственности на землю сельскохозяйственного назначения с учетом обеспечения продовольственной безопасности и общенациональных интересов. При этом на роль самого слабого звена российской аграрной экономики в ближайшие годы претендуют отношения земельной собственности. Земля здесь является главным ресурсом, поэтому основная проблема сводится к эффективной экономической реализации собственности на земельные угодья, которые можно использовать в сельскохозяйственном производстве. В институциональном смысле важно то, кто владеет ресурсом, с помощью которого создается продовольствие, ибо эффективная реализация собственности на землю определяют уровень продовольственной безопасности. [32]. Остается открытым вопрос, почему же земельная и аграрная реформа в России не была проведена последовательно, как это было, например, в Китае, осуществившей экономически эффективный переход от плановой к рыночной экономике? Проведя оценку результатов земельной реформы, следует подчеркнуть, что ее последствия для сельского хозяйства стали, по существу, катастрофическими. В настоящее время в сельской местности наблюдается высокий уровень бедности и безработицы. Более чем у 70% населения располагаемый доход ниже допустимого уровня (прожиточного минимума). При этом значительные площади сельскохозяйственных земель не обрабатываются. В Российской Федерации в период с 1992 года по 2011 г. площадь

пахотных земель значительно сократилась. С начала века пахотные земли сократились на 10 млн. га, еще 30 млн. га были извлечены из сельскохозяйственного оборота. Основные причины выбывания их из оборота – произошедшие в 1990-е годы резкие структурно-организационные изменения в агропромышленном секторе страны, отсутствие собственных финансовых и технических возможностей для поддержания земель в надлежащем состоянии. По этой же причине возросла доля деградированных почв из-за захламливания, эрозии, подтопления, переувлажнения, заболачивания, иссушения, опустынивания, обесструктурирования, уплотнения, засоления, acidификации и загрязнения. Площадь посевов сельскохозяйственных культур сократилась почти на 40 млн.га. [6,с.771].

Проводимые с начала 1990-х годов земельные преобразования базируются на идее формирования новых собственников – крестьян, наделенных правом собственности на землю с условием закрепления за ними земельных участков в натуре [33,с.39-47]. Можно предположить, что, если земельные преобразования будут и далее проводиться в таком же направлении, это приведет к тому, что крестьяне потеряют право собственности, как это уже произошло ранее в результате «ваучеризации». В результате скупки земли финансовым у него будут сконцентрированы огромные массивы земель, а крестьяне будут отделены от главного сельскохозяйственного ресурса. При этом на земельном рынке сейчас сформировались достаточно благоприятные для развития теневых сделок, что обусловлено именно процессом дешевого приобретения земельных паев у сельского населения и организацией дальнейшей их перепродажи по более высоким рыночным ценам с возможностью и изменения категорий земель [34,с.105-113]. Конечно, при проведении реформы это можно было предусмотреть, тем более что результаты «ваучеризации» были показательным примером [35].

Полагая, что 1) в соответствии с теоретическими положениями и зарубежной практикой для организации доходного сельскохозяйственного производства титульная собственность вовсе не требуется; 2) владение землей представляет собой внутренний системообразующий фактор отношений собственности на землю, следует заключить, что этот институт является необходимым и достаточным условием стимулирования развития сельскохозяйственного производства и нормального проведения земельных преобразований в России. Напротив, сейчас сложившиеся нормы стимулируют формирование титульных собственников. Которые рассчитывают на получение паразитических доходов [36]. При государственной собственности также может обеспечиваться устойчивое развитие и эффективная реализация прав собственности, и для этого достаточно развивать институт аренды земли, при котором можно рационально осуществлять контроль производства продукции и движения финансовых средств. При таком развитии рыночных процессов приоритетное значение в земельных сделках будут иметь права пользования и владения, а не права титульной собственности. В результате многие сельхозпроизводители получают свободный доступ к основному сельскохозяйственному ресурсу, что будет способствовать их эффективному хозяйствованию на земле: приобретение права аренды требует меньших финансовых единовременных средств, нежели покупка земли.

В качестве аргумента против аренды земли приводится рассуждение о незаинтересованности арендаторов в долгосрочных инвестициях из-за незащищенности аренды [37]. Однако если арендодателем становится государство, оно оказывается в состоянии обеспечить защиту прав арендаторов. Более того, проведение конкурсов на аренду земли будет способствовать появлению настоящих эффективных сельхозпроизводителей, при этом они не будут привязаны к земле навечно и не будут замораживать свой капитал. В мировой практике имеется хороший опыт возврата вложенных долгосрочных инвестиций в случае переуступки аренды. Как правило, только временные арендаторы не заинтересованы в осуществлении долгосрочных инвестиций.

В настоящее время в России еще не произошла полная концентрация земли во власти ограниченного числа частных собственников. В стране сложилась уникальная ситуация, когда еще не состоялась полная экспроприация земли частными собственниками. Поэтому существует возможность благоприятного разрешения земельного вопроса в национальных интересах [38]. Ясно, что продолжать практику

долевого землепользования явно нецелесообразно и бесперспективно. Поэтому некоторые исследователи предлагают возвратиться к государственному землевладению на основе проведения национализации земель [39,с.32]. На наш взгляд, такой подход в настоящее время практически исключается, поскольку предполагает экспроприацию долей, полученных сельскохозяйственными работниками в процессе приватизации.

Проведение корректировки земельной реформы потребует выполнения определенных дополнительных условий в течение переходного периода.

Принципиально важно, что конкурсное предоставление земли претендентам должно осуществляться только в целях сельскохозяйственного производства, без права осуществления рыночных сделок и в условиях доступного уровня арендной платы. Такой подход позволит оживить сельскохозяйственное предпринимательство на основе расширения доступа к земле многих заинтересованных экономических агентов. В это случае государственные функции по регулированию земельных отношений будут ограничены контролем рационального использования земельных ресурсов в целях улучшения продовольственного обеспечения и социально-экономического развития аграрной сферы. Усилившаяся необходимость государственного вмешательства в земельные преобразования определена обострением проблем расслоения населения по уровню благосостояния, нарастанием социальных противоречий и других негативных социальных явлений.

Важно отметить, что в России существует опыт предоставления государственных земель в аренду, и он продемонстрировал эффективность такого подхода к рационализации использования земель. Практика показала, что для предпринимателей собственность не является ключевым условием эффективного хозяйствования: сельскохозяйственная деятельность осуществляется эффективно и на арендованной земле, поскольку предпринимателя интересует главным образом доход от деятельности [40,с.2-13], и это не имеет прямой связи с правами собственности. Поэтому наша принципиальная позиция сводится к тому, чтобы осуществить разворот земельной реформы от приватизации к организации рационального использования земли на основе аренды государственных земель в целях создания эффективного сельскохозяйственного предпринимательства. Данный подход принципиально отличается от официальной позиции в реализуемой модели земельной реформы. Нынешняя земельная официальная реформа создает угрозу для устойчивого развития сельскохозяйственного производства и обеспечении продовольственной безопасности страны [41]. Экономически необременительный доступ к земельному ресурсу снизит барьеры входа в эту отрасль производителей, не имеющих средств на покупку земельных участков, снизит предельные издержки, расширит предложение продукции и в итоге явится новым импульсом развития отрасли. Следующим шагом воспроизводственного сопровождения сельхозпроизводителя является улучшение доступа к источникам двигательных мощностей (горючее, смазочные материалы, электроэнергия и т.д.). Для этого часть вывозимых сырьевых ресурсов следует замкнуть на внутреннюю глубокую переработку и расширить их предложение на внутреннем рынке. Расширенное предложение на внутреннем рынке будет способствовать снижению цен, которое может быть поддержано государством. В итоге снижение издержек сельхозпроизводителя превратит ресурсные преимущества России в конкурентные преимущества отрасли. Для реализации данного направления можно использовать кооперационные возможности образования ЕАЭС. К глубокой переработке ресурсов (прежде всего углеводов) подталкивают и действия Запада, которые заставляют по-новому подойти к стратегии продовольственной и экономической безопасности. В краткосрочном периоде изъятие ресурсов из внешнеэкономического оборота сократит бюджетные поступления. Но в долгосрочном периоде эти потери будут компенсированы расширением внутренней налоговой базы через сокращение издержек (не только в области сельского хозяйства) и рост внутреннего производства с более высокой добавленной стоимостью. Для завершения воспроизводственного цикла следует обеспечить реализацию сельскохозяйственной продукции без давления многозвенной системы перекупщиков и монополизации рынков. Особой проблемой является обеспечение сельхозмашинами. Для России она является острой из-за изношенности основных фондов в отрасли сельхозмашиностроения и отсутствия

внутренних источников модернизации. Пути эффективного решения проблемы поддержки сельскохозяйственного машиностроения не найдены, то же самое можно сказать и о производстве удобрений. Представляется, что эти проблемы следует решать комплексно в рамках АПК. К сожалению, единой и эффективной программы развития АПК нет и не ставится задача ее разработки на уровне государства. Назрела необходимость выработки современной и перспективной программы развития АПК с учетом современных реалий продовольственной и национальной безопасности.

Литература

1. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
2. Paul Ehrlich [The Population Bomb \(revised\)](#) // Riversity Press, USA :pdf. — 1975. — Т. Ch. 1. — С. 5.
3. Счетчик населения Земли. Режим доступа: prostorost.com/lekcii/631-schetchik-naseleniya-zemli.
4. Режим доступа: <http://yandex.ru/images/search?text=динамика%20площади%20пашни%20в%20мире&cstype=image&noreask=1&source=wiz&redircnt=1437905977.1>
5. Самюэльсон Роберт Дж. Глобальный продовольственный кризис. Источник: [The Washington Post](#). <http://www.inopressa.ru/article/16mar2011/wp/crisis.html>
6. Кудеяров В.Н. Оценка питательной деградации пахотных почв России// Вестник Российской академии наук.- 2015.- Том.85, №9.- С.771-775.
7. Матвеев Л. Инвесторы имеют отличные шансы заработать на росте глобального индекса компаний агросектора. Режим доступа: <http://1prime.ru/experts/20160728/826308883.html>
8. Хусаинов Б. Евразийская интеграция – шаг к глобальному сотрудничеству // Казахстанская правда.-2014.- 13 июня.
9. Жунусов Б.А., Ниязбаева А. Евразийский экономический союз стратегический проект регионального масштаба// Региональный экономический журнал.- 2014.- №2(6).-С.53-56.
10. Валиев Х. ЕАЭС – глобальный инновационный проект современности // Казахстанская правда.- 2014.- 17 июня.
11. Гремичкая Н. Продовольствие: глобальный спрос растет. Режим доступа: <http://ng.sb.by/soyuznoe-veche/article/prodovolstvie-globalnyy-spros-rastet.html>
12. Макаров А.Н. О земельной собственности и экономической безопасности регионов// Землеустройство, кадастр и мониторинг земель.- 2012.- №10.- С.31-37.
13. Макаров А.Н. Реформа земельной собственности в России и в Казахстане (вопросы теории и практики)/ Социально – экономические и технические системы: исследование, проектирование, проектирование, оптимизация.- 2016.- № 2(69).- С.123-131.
14. Доктрина продовольственной безопасности Российской Федерации. URL: <http://kremlin.ru/news/6752>.
15. Шагайда, Н. И., Узун, В. Я. Продовольственная безопасность в России: мониторинг, тенденции и угрозы.— М. : Издательский дом .Дело. РАНХиГС, 2015. — 110 с.
16. Сухарев О.С. Институциональные проблемы обеспечения продовольственной безопасности России//Национальные интересы: приоритеты и безопасность России.- 2015.- №6 (291).- С.45.
17. Макаров А. Н., Хубиев К. А. Теневая экономика и реформа земельной собственности в современной России // Землеустройство, кадастр и мониторинг земель. — 2013. — № 6. - С. 29–34.
18. Барсукова С.Ю. Неформальная экономика: экономико-социологический анализ /С.Ю. Барсукова; Гос. ун-т - Высшая школа экономики. - М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. - 448с.
19. Авдийский В. И. Теневая экономика и экономическая безопасность государства: Учеб. пособие / В. И. Авдийский, В. А. Дадалко. — 2-е изд., доп. — М.: Альфа-М; ИНФРА-М, 2010. — С. 16–17.
20. Макаров А. Н. Земельная собственность и ее реализация. — М.: ТЕИС, 2007. — С. 369 с.

21. Тимофеев Л. М. Теневые экономические системы современной России: теория — анализ — модели: Учебник для вузов. — М.: Издат. центр РГГУ, 2008. — С. 27–28.
22. Экономический рост и вектор развития современной России / Под ред. К. А. Хубиева. — М.: МГУ, ТЕИС, 2004. — С. 714–720.
23. Гэффни М., Титова Г., Харрисон Ф. За кулисами становления экономических теорий. От теории — к коррупции. — СПб., 2000. — С. 272.
24. Архангельская Н., Матвеева А. Землю-матушку оптом и в розницу // Эксперт. — 2006. — № 6, 13–19 февраля. — С. 32–33.
25. Узун В.Я., Шагайда Н.И. Аграрная реформа в постсоветской России: механизмы и результаты/В.Я.Узун, Н.И.Шагайда.- М.: Издательский дом «Дело» РАНХиГС,2015.- С. 198- 199.
26. Макаров А.Н., Макаров Э.А. Политэкономические проблемы реформы земельной собственности в России/ Международная научная конференция «Экономическая система современной России: пути и цели развития». 19 ноября 2014 г.- М.: Экономический факультет МГУ имени М.В.Ломоносова,2014.- С.32-34.
27. Хубиев К.А., Макаров А.Н. Воспроизводственный подход к земельной реформе и поддержке аграрного сектора// Вопросы политической экономии.- 2016. -№2.- С.76-87.
28. Мовчан А. А. Из каких ожиданий рассчитывался российский бюджет-2016.— Carnegie.ru. — 2015. — 9 ноября // <http://carnegie.ru/commentary/2015/11/09/ru-61908/ilb1>
29. Источник данных: Росстат <http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat/main/rosstat/ru/statistics/accounts/>.
30. Сычев В.Г., Ефремов Е.Н., Романенков В.А. Итоги и перспективы развития агрохимии//Проблемы агрохимии и экологии.- 2013.-№4.
31. Режим доступа: <http://mineral.ru/Facts/stat/124/226/index.html>.
32. Макаров А.Н. Институциональное сопровождение формирования земельной собственности в России/ В монографии: Методология экономической науки и методика преподавания экономической теории: Часть 1. Монография/ Под редакцией К.В. Папенова, М.М. Крюкова, К.А.Хубиева. Раздел II.Глава 8. - М.: Грант Виктория ТК, 2006.- С.324 -349.
33. Макаров А.Н. Земельная собственность в России: проблемы реального и теневого оборота// Проблемы современной экономики.- 2007.-№3 (23).- С.39- 47.
34. Макаров А.Н. О земельном строе России и экономической безопасности регионов/ VI Фестиваль науки в городе Москве 7-9 октября 2011 г.: Сборник статей по материалам конференции / Под ред. В.П.Колесова, Р.П. Колосовой, Л.А.Тутова.- М.: МАКС Пресс,2012.- (292 с)- С.105- 113.
35. Макаров А.Н. Земельная собственность и парадоксальные последствия приватизации/ Теоретическое обоснование стратегии долгосрочного развития агропродовольственного комплекса как социо- эколого- экономической системы: Материалы научных чтений, посвященных первому директору ИАГП РАН В.Б.Островскому (Островские чтения 2007).- Саратов: ИАГП РАН, 2007.- С.35- 38.
36. Макаров А.Н. Вектор реформы земельной собственности: паразитические формы доходов или предпринимательское землевладение?// Региональный экономический журнал.- 2011.- №1.- С.42-50.
37. Макаров А.Н. Арендные отношения и реализация земельной собственности// Землеустройство, кадастр и мониторинг земель .- 2008.- №5.- С.82- 91.
38. Макаров А.Н. О земельной собственности и экономической безопасности регионов// Землеустройство, кадастр и мониторинг земель.- 2012.- №10.- С.31-37.
39. Крохта А. В., Габов В. М. Государственное регулирование земельных отношений // Землеустройство, кадастр и мониторинг земель. — 2010. — № 4. — С. 32.
40. Макаров А.Н. Реализация земельной собственности (проблемы теории и практики на примере Республики Татарстан)// Управление собственностью: теория и практика.- 2007.- №3.- С.2-13.
41. Хубиев К. А., Макаров А. Н. Реформа земельной собственности в контексте теневой экономики // Наука, технологии и коммуникации в современном обществе. Республиканская научно-практическая конф. с международным участием — Набережные Челны, 2013. — С. 42–47.

АГРАРЛЫҚ ӨНДІРІСТІҢ ТИІМДІ ДАМУ ШАРТТАРЫ

М.Ә. ТҮРҒАНБАЕВ, М. ТЛЕКҚАБУЛОВА

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ., Қазақстан*

*Қазақстандық инновациялық және телекоммуникациялық университет
Орал қ., Қазақстан*

В статье рассматриваются вопросы эффективного развития и регулирования аграрного производства.

The issues concerning development and regulation of the agrarian production are considered in the article.

Ключевые слова: *аграрное производство, государственные финансы, эффективность, совершенствование, рынок, кризис, государственное регулирование, финансовая поддержка.*

Key words: *agricultural production, public Finance, efficiency, improvement, market, crisis, state regulation, financial support.*

Аграрлық өндіріс кәсіпорындары дамуының маңызды шарты аграрлық өндірісті тиімді мемлекеттік реттеу мен қолдау болып табылады. Ал мемлекеттік реттеудің нәтижелілігі, көбіне, қолданылатын әдістерге байланысты болады. Нарықтық экономикада экономикалық әдістер басымдыққа ие – тікелей (бюджеттік) және жанама (ақша-несиелік). Аталған экономикалық реттеу әдістерін дұрыс қолдана білген жағдайда ауыл шаруашылық тауар өндірушілерінің кәсіпкерлік белсенділігін ынталандыруға, инфляцияға қарсы шараларды жүзеге асыруға, шаруашылық қызметінің экономикалық тиімділігін арттыруға болады.

Мемлекеттің ауыл шаруашылық өндірісін реттеу құралдары екі негізгі бағытта қолданылады: ауыл шаруашылық өндірісінің тиімділігін арттыру және ауыл халқының әлеуметтік қорғалуын қамтамасыз ету мен ауыл аумағының әлеуметтік-өндірістік инфрақұрылымын дамыту.

Аграрлық сектор, экономиканың басқа салаларына қарағанда, нарықтың классикалық механизмдеріне сай келе бермейді. Мұнда сұраныс пен ұсыныс, еркін бәсеке, ресурстарды үнемдеу заңдары тиісінше әрекет ете алмайды, өйткені ауыл шаруашылық өндірісінде топырақ құнарлылығына, ауа-райына, өндірістің мерзімділігіне, өндірілетін өнімнің биологиялық ерекшеліктеріне, өндірістің сатып өткізу нарықтарынан қашықтығына, азық-түлік тауарларына деген сұраныстың икемсіздігіне байланысты шектеулер бар. Сондықтан мемлекеттің ауыл шаруашылық өндірісін реттеуге қатысты басты міндеті нарық экономикасының принциптерін сақтай отырып, аграрлық секторды мемлекеттік қолдаудың қажетті көлемін анықтау және оны жүзеге асырудың ұтымды механизмдерін жасау болып табылады.

Қазақстанның аграрлық секторындағы жағдайды талдау барысы аграрлық реформаның тиісті нәтижелер бермегенін көрсетіп отыр. Инфляция, бюджеттік қаржылардың тапшылығы, несие ресурстарының қымбатшылығы, интенсивтендіру ісіндегі бұрыс үрдістер және өндірістік шығындардың өсуі ауыл шаруашылық тауар өндірушілері қызметінің қаржылық нәтижелерінің төмендеуіне әкелді. Сондай-ақ ауыл шаруашылығын мемлекеттік басқарудың нормативтік-құқықтық базасының тұрақсыздығы, бақарудың нақты бағыттарының көптігі, ауыл шаруашылығын мемлекеттік басқаруды жүзеге асыруға субъективті фактор ықпалының жоғары болуы, ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау шараларының жүйелі және біртұтас болмауы да ауыл шаруашылық өндірісінің дамуына кері ықпал етті.

Ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігі қадағаланбайтынын және нақты талданбайтынын, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерін несиелеудің тиімсіздігін, мемлекеттік қолдау шараларын қаржылық қамтамасыз етудің төмендеуін де атап өткен жөн.

Ауыл шаруашылық өндірісін реттеуді жетілдіру үшін мынадай шараларды жүзеге асырған орынды:

- ауыл шаруашылық өнімін сатып алу механизмдері мен оны ұйымдастыруды жақсарту, өнім номенклатурасын ұлғайту;
 - аграрлық нарық инфрақұрылымының дамуын мемлекеттік қолдау;
 - қатысушылар табысын арттыру мақсатында интеграция мен тікелей кооперацияны дамыту;
 - тауар өнімін арттыруды қолдау мақсатында субсидия механизмін дамыту.
- Аталған шараларды жүзеге асыру арқылы шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылық тұрақтылығы, табыстылығы, несие төлеу қабілеті артып, жаңа нарықтар игерілуге тиіс.

Қазақстан ауыл шаруашылығының даму ерекшеліктерін ескере отырып, мемлекеттік реттеу тиімділігін арттырудың мынадай бағыттарын атап өтуге болады:

- бағалар мен табыстарды қолдау, табиғи ресурстарды қорғау, ауылды әлеуметтік дамыту, ғылыми-техникалық және ақпараттық жүйе қалыптастыру үшін бюджеттен қаржы бөлу арқылы тікелей мемлекеттік қолдау;
- табиғи, әлеуметтік-экономикалық, аймақтық және басқа да жағдайларға байланысты мақсатты субсидиялар, дотациялар түрінде өтемақылық төлемдер;
- жер мен қозғалмайтын мүлікті кепілдікке алып берілетін несие түрінде ауыл шаруашылық кәсіпорындарын несиелеу;
- несиелік серіктестіктер мен кооперацияларды, ауыл шаруашылық өнімін мемлекеттік кепілдікке алуды және басқаларын дамыту арқылы қаржы-несие механизмін жетілдіру.

Аграрлық секторды қаржы құралдары арқылы басқару мақсатында аграрлық кәсіпкерлік субъектілерін мемлекеттік қорлар жүйесі арқылы қаржы-несиелік қолдау нысандарын ұлғайту, агробизнесінің перспективалы жобаларын қамтамасыз ету үшін республикалық және аймақтық қолдау қорларын жұмылдыру, аграрлық сектордың уақытша бос ақша қаржыларын жинақтап, фермерлік шаруашылықтардың, басқа да ауыл шаруашылық тауар өндірушілерінің бірін-бірі несиелеулері үшін несиелік ассоциациялар, кооперативтер, қоғамдар құру, несиелік ресурстарды бюджеттен тыс жұмылдыру үшін облигациялық займдар мен басқа да нысандар арқылы халықтың уақытша бос ақша қаржыларын тарту, ауыл шаруашылық тауар өндірушілерінің перспективалы жобаларын қаржыландыру үшін зейнетақы қорларының қаржыларын пайдалану, республикалық және аймақтық кепілдік қорлар есебінен қысқа мерзімде жүзеге асатын инвестициялық жобалар үшін ауыл шаруашылық кәсіпорындарына берілетін банктік несиелерді кепілдікке алу жүйесін жасау, лизингтік несиені дамыту, ауыл шаруашылық кәсіпкерлік құрылымдарды мемлекеттік сақтандыру жүйесін жетілдіру орынды болар еді.

Ауыл шаруашылық өндірісін мемлекеттік қолдау шараларының нәтижелілігін қадағалау мақсатында жүйелі мониторинг жүргізілгені дұрыс. Мониторинг мәліметтері мыналарды сипаттаулары тиіс:

- физиологиялық нормалармен салыстырғандағы республикадағы, аймақтардағы халықтың тұтыну деңгейін;
- агроөнеркәсіптік кешен салаларының ресурстармен өзін-өзі қамтамасыз етуі мен импорт арақатынасын;
- азық-түлікті тұтыну деңгейі бойынша халықтың әлеуметтік топтары мен аймақтардың жіктелу дәрежесін;
- агроөнеркәсіптік кешен мен ауыл шаруашылығының өндірістік әлеуетінің жағдайын (топырақ құнарлылығы, техника, жабдықтар, өндірістік ғимараттар, мал басы және басқалардың саны мен жағдайы);
- ауыл шаруашылық және өнеркәсіп өнімдері бағаларының ара қатысы мен ауыл шаруашылық тауар өндірушілерін мемлекеттік қолдау деңгейін;
- аграрлық нарықтың даму деңгейі мен оның халықты азық-түлікпен тұрақты қамтамасыз етуге ықпалын;
- азық-түлік пен ауыл шаруашылық шикізатының тауарлық қорларының, материалды-техникалық ресурстардың болуын.

Ауыл шаруашылық өндірісінің тиімділігін арттыру, халықты азық-түлікпен нақты қамтамасыз ету өзара байланысты ұйымдастыру-экономикалық, заңдық, әкімшілік, әлеуметтік шаралар кешенін республикалық және аймақтық деңгейде мемлекеттік

шаралар жүйесін агроөнеркәсіп кешені салаларының, кәсіпорындары мен шаруашылықтарының ішкі резервтерін пайдаланумен ұштастыру арқылы жүйелі жүзеге асырғанда ғана мүмкін болады.

Аграрлық өндірісті дамытуда мемлекет алдында тұрған басты мәселелердің бірі – агробизнестің шағын нысандарын дамыту. Шағын кәсіпкерлік шаруашылықты жүргізудің қазіргі нарық жүйесінің ажыратылмайтын бөлігі болып табылады. Ол ел экономикасында маңызды рөл атқара отырып, одан әрі дамуы үшін тиімді шаралар жүйесін қажет етеді. Бұл, ең алдымен, ұсақ тауар өндірушілердің өнімін нақты сатып өткізіп, өнеркәсіп тауарларын сатып алуды қамтамасыз ету үшін қажет нарықтық инфрақұрылым жасау, ауыл шаруашылық өнімін бастапқы өңдеу. Ауылда шағын бизнестің қалыптасып, дамуының күрделі кедергісі – қаржы-несие ресурстарына жету қиындығы, мемлекеттің салық, бағалау, сыртқы экономикалық қызмет салаларындағы саясатының жеткіліксіз тиімділігі. Бұрыс факторлардың шағын бизнестің дамуына ықпалын жою немесе шектеу үшін еліміздің әрбір аймағында шаруашылықты жүргізудің шағын нысандарын ынталандыру бойынша шаралар жүйесін қабылдау қажет. Осыған байланысты мемлекет кәсіпкерлікті ғылыми қамтамасыз етудің ұзақ мерзімге арналған стратегиясын жасауы қажет және оның негізінде инновациялық саясатты құруы, экономиканы модернизациялауды жүргізуі керек. Бұларсыз өндірістің бәсекелік қабілеттілігін көтеру мүмкін емес.

Елімізде шағын бизнестің белсенділігін арттыруға шағын бизнес субъектілері алатын несиелерді жеңілдіктермен қамтамасыз ету, пайыздық ставкаларды субсидиялау, жергілікті орындарда кәсіпкерлікті қолдау қорларын құру, шағын кәсіпорындар арасында конкурстар ұйымдастыру, шағын бизнестің дамуын ғылыми және ақпараттық қамтамасыз ететін тиімді жүйе жасау, шағын бизнес субъектілерінің өнімдері мен қызметтерін өткізу үшін аймақтық жәрмеңкелер ұйымдастыруға қолдау көрсету тиімді ықпал етеді. Аграрлық, сауда және халықаралық бизнестің әртүрлі салаларында жұмыс істеу үшін кадрлар даярлау мақсатында аймақтарда «бизнес мектептерін» ұйымдастырған да орынды.

Аграрлық бизнестің тиімділігін арттыру шараларының сәтті жүзеге асуына фермерлік, жеке қосалқы және шаруашылықты жүргізудің басқа да шағын нысандарының құқықтық статусын нығайту және шаруашылық қызметтерін реттеуді жетілдіру бойынша мемлекет тарапынан қабылданатын шаралардың ықпалы зор болады. Аграрлық бизнесті құқықтық реттеу жүйесін қалыптастырғанда республикалық және аймақтық деңгейдегі заң актілерінің жоғары сапасын қамтамасыз ету маңызды.

Экономиканы мемлекеттік реттеудің мақсатты құрамдас бөлігі – аграрлық бизнесті қалыптастыру мен дамыту процесінің әлеуметтік бағытталуын қамтамасыз ету. Бұл міндетті орындау бизнесті, кәсіпкерлік құрылымдарды тек экономикалық қана емес, сондай-ақ әлеуметтік нәтижеге де бағыттайды.

Әдебиеттер

1. Ушачев И.Г. Продовольственная безопасность стран: проблемы и решения// АПК: Экономика и управление.- 2006, № 10. -С. 5-9.
2. Бородин К.Г. Агропродовольственная торговля ЕС: текущее состояние, тенденции и перспективы//Международный сельскохозяйственный журнал. -2005, № 4.
3. Мамыров Н.К., Ихданов Ж. Государственное регулирование экономики в условиях Казахстана (теория, опыт и проблемы). -Алматы: Экономика.- 1998.
4. Байбараков Е.Б., Сигарев М.И. Государственная поддержка в повышении эффективности аграрного производства Казахстана//Проблемы агробизнеса. -2004, № 3.
5. Оспанов Б.С. О современных направлениях государственного регулирования развития АПК Республики Казахстан//Актуальные проблемы эффективного развития АПК и сельских территорий.- Алматы, 2004. -Ч.1.

УСЛОВИЯ ИНТЕГРАЦИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ

С.Е. Искаков, М.А. Мекин

*Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем
г. Уральск, Казахстан*

Қазақстан Республикасының әлемдік экономикаға интеграциялану мәселесі қарастырылған. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы экономикасының даму жағдайы сипатталды.

The article describes the integration of the Republic of Kazakhstan in the world economy, also characterizes the state of development of the Republic of Kazakhstan.

Кілт сөздер: *трансформация, интеграция, ұлттық шаруашылық, галамдану процестері, әлемдік экономика.*

Key words: *integration, agricultural production, the State, the world economy, efficiency, improvement, market, crisis, state regulation, the state of development.*

В последнее время в Республике Казахстан происходила полномасштабная трансформация общества и интеграция национального хозяйства в мировую экономику, происходило ее становление как суверенного государства, коренное изменение политической и экономической системы страны.

С 1991 года мы прошли большой путь от никому не известной союзной республики с командно-административным плановым управлением до независимого государства с рыночной экономикой, вовлеченной в мировые экономические и политические процессы. То есть, сегодня Казахстан стал частью мировой экономики, он уже участвует в глобализационных процессах [1].

На современном этапе, несмотря на высокие макроэкономические показатели [2], впечатляющий прогресс в рыночных и структурных реформах, экономика республики остается ориентированной на сырьевые отрасли. Высокие темпы экономического роста во многом обеспечены за счет высоких мировых цен на нефть и наращивания физических объемов экспорта сырья.

Одной из главных причин сырьевой направленности развития экономики республики является неэффективное использование доходов от экспорта минерально-сырьевых ресурсов для реконструкции и модернизации перерабатывающего промышленного сектора экономики.

Казахстан пока не в состоянии направить в значительном объеме свои внутренние финансовые ресурсы на диверсификацию отечественной экономики. Причина отсутствия инвестиций в обрабатывающий сектор казахстанской экономики со стороны иностранных инвесторов заключается в больших рисках при достаточно низкой рентабельности. Эксперты отмечают снижение производительности труда во многих секторах экономики, особенно в сельском хозяйстве, что является одной из основных преград для повышения ее конкурентоспособности.

Все еще низким в Казахстане остается уровень инвестиционной и инновационной активности в перерабатывающих отраслях промышленности. Действующая система технологических парков пока в недостаточной степени способствует формированию казахстанского рынка инноваций, не обеспечивает прохождение всех стадий инновационного процесса – от фундаментальных исследований до создания и реализации готовой продукции. Более предпочтительными в республике остаются зарубежные разработки, которые нередко используются отечественными предприятиями.

Перед страной стоит задача привлечения качественных инвестиций с прицелом на далекое будущее с точки зрения общей стратегии конкурентоспособности страны. В настоящее время нет ни одного убедительного примера конкурентоспособной страны с устойчивыми темпами роста, которая бы не развивала и не поддерживала частный сектор и предпринимательство. Поэтому важнейшая задача Казахстана

заключается в том, чтобы сформировать и поддерживать благоприятную среду для развития бизнеса.

В современных условиях упор делается не столько на материальные ресурсы и услуги, сколько на интеллектуальный потенциал. В этой связи важным аспектом для достижения конкурентоспособности страны становится вклад в человеческий капитал путем обеспечения современной и эффективной системы образования, повышения интеллектуального уровня трудовых ресурсов. Концепция конкурентоспособности должна стать для Казахстана мощной национальной идеологией, такой, как в Сингапуре, Малайзии, Эстонии, Великобритании или США.

Национальная конкурентоспособность оценивается Всемирным экономическим форумом по нескольким десяткам показателей, которые сводятся в «подиндексы», а из последних, в свою очередь, формируется итоговый индекс глобальной конкурентоспособности. Так, в ИГК последней версии включено 12 таких подиндексов, составленных из 110 показателей. По каждому из этих показателей и подиндексов специалисты Всемирного экономического форума оценивают каждую страну, в том числе и Казахстан.

М. Портер в своих трудах впервые поставил задачу нахождения причин и факторов страновой конкурентоспособности, которая разрешает данные противоречия и напрямую воздействует на эффективное макроэкономическое развитие национальной экономики [3].

Вместе с тем, Правительство считает, что целью экономической политики РК будет обеспечение сбалансированного и качественного экономического роста через эффективное использование инструментов монетарной, фискальной, а также структурной политик. Сбалансированный и качественный экономический рост возможен, по нашему мнению, за счет следующих основных направлений: диверсификация национальной экономики, государственный контроль и мониторинг над внешнеэкономическими связями, увеличение международных резервов Национального банка, увеличение накоплений Национального фонда, рациональное использование сырьевых и минеральных ресурсов. Отдельно можно выделить проблемы водоснабжения и снижение материало- и энергоемкости промышленной продукции.

Для реализации поставленной цели должны будут решаться следующие основные задачи:

- обеспечение макроэкономической стабильности (сдерживание инфляции, оптимизация валового внешнего долга, повышение качества платежного баланса, поддержание необходимого уровня международных резервов);
- государственный контроль и мониторинг над внешнеэкономическими связями;
- управление экономическим ростом через регулирование инвестиционной, деловой и потребительской активности;
- увеличение доли перерабатывающей промышленности (диверсификация национальной экономики);
- увеличение золотовалютных резервов;
- эффективное управление нефтегазовым и металлургическим секторами экономики;
- внедрение передовых технологий, снижение материало- и энергоемкости промышленной продукции;
- всемерное развитие агропромышленного комплекса.

Для выполнения поставленных задач необходимо формирование целостной системы реализации макроэкономической политики, включающей сбалансированное использование инструментов денежно-кредитной, фискальной, а также структурной политик.

Денежно-кредитная политика будет направлена на обеспечение стабильности цен и финансовой системы. Национальный Банк будет формировать денежно-кредитную политику в зависимости от изменения ситуации в мировой и отечественной экономиках. Фискальная политика будет направлена на стимулирование развития экономики не в ущерб макроэкономической стабильности. Будет сохранен оптимальный баланс между приоритетами государственной инвестиционной политики, обеспечивающей рост занятости, производства и доходов, и задачей по ограничению государственных расходов, порождающих значительный рост потребительского спроса и усиление инфляционного давления.

Структурная политика будет направлена на обеспечение качественного экономического роста через поддержание высокой доли валового накопления основного капитала и осуществление прогрессивных структурных сдвигов, предусматривающих увеличение доли несырьевых «торгуемых» отраслей экономики за счет диверсификации потоков капитала и структурного регулирования отраслей экономики.

Трудоемкие и несложные в техническом плане потребительские товары и переработанные продукты питания могут производиться на территории РК, при этом можно широко использовать формы совместных предприятий.

Основным направлением эффективного использования сырья является увеличение технологической степени передела экспортируемой продукции [4]. Переход от экспорта сырья к экспорту полуфабрикатов позволит увеличить поступления в бюджет за счет прироста добавленной стоимости, что также имеет не только прямое значение для экономики республики, но и косвенное, увеличивая собственное промышленное производство, производя синергетический эффект в других отраслях и расширяя занятость населения. Для этого необходимо выбрать основных так называемых точек роста, где инвестирование, в том числе и государственное, должно дать наивысший эффект, который в положительной мере будет воздействовать на национальную экономику с помощью рычага ключевого звена.

Важнейшим направлением улучшения макроэкономических показателей является эффективная организация производства, что включает в себя современный менеджмент, внедрение передовых технологий и внедрение широкой специализации и кооперации в промышленном секторе. Основные направления изменения в организации производства должны привести к расширению выпуска промышленной продукции, снижению себестоимости, энергоемкости и материалоемкости и как следствие улучшение финансовых показателей промышленного производства.

Следующим направлением является расширение возможностей отечественного инвестирования за счет высоких поступлений от сырьевого экспорта. Здесь в качестве ключевых факторов можно выделить следующие:

1. Доступ к новым рынкам сбыта. Некоторые рынки без приобретения зарубежных активов оставались бы закрытыми или труднодоступными для казахстанских компаний.
2. Расширение ассортимента производства, получение современных технологий и передового управленческого опыта, обретение налаженных связей по линии сбыта продукции и поставок комплектующих и сырья.
3. Приобретение компанией транснационального статуса повышает ее престиж, что способствует развитию партнерских отношений и привлечению инвесторов.
4. Приобретение активов за рубежом способствует уменьшению издержек производства и получению дополнительных конкурентных преимуществ как на внутреннем рынке, так и при экспорте. Оно дает возможность обезопасить собственные инвестиции, более эффективно защититься от недружественных поглощений. Кроме того, внешние поступления от экспорта сырой нефти позволяют финансовым институтам иметь внутренний источник заимствования. На сегодняшний день отечественные банки лишены всех источников заимствования, что порождает кризисные явления в финансовой сфере.

При реализации политики обеспечения сбалансированного и качественного экономического роста возможно наступление определенных макроэкономических рисков, которые, в зависимости от степени изменения ситуации, предусматривают различные механизмы реагирования. Реагирование на них как указывалось выше должно строиться с учетом западного антикризисного опыта. В основе преодоления рисков должен лежать строгий государственный контроль над внешнеэкономическими связями, использование монетарных методов, внешнее государственное управление, национализация, государственная помощь.

Эффективное макроэкономическое развитие РК напрямую зависит от ПИИ, проводниками которых являются ТНК. Процессы глобализации экономики стремительно развиваются благодаря мощному динамическому расширению зон присутствия транснациональных корпораций (ТНК), что обуславливает саму сущность экономической категории «транснационализация». ТНК вступают в прямую конкурентную борьбу с национальными инвесторами за самые

привлекательные отрасли экономики. При этом основным преимуществом ТНК служит финансовая мощь, хотя часто применяются методы лоббирования и нечестной конкуренции.

Необходимо отметить, что особенностью транснационального капитала в Казахстане служит его концентрация в сырьевом секторе экономики. В отраслевом разрезе большая часть иностранных компаний работает в нефтегазовом секторе и в цветной металлургии. Концентрация транснационального капитала в сырьевом комплексе обусловлена тем, что в условиях глобализации фактически сложилось новое международное разделение труда, согласно которому Казахстан рассматривается как крупный поставщик сырья, в частности углеводородного [5]. Казахстан заинтересован в сотрудничестве с ТНК, которые обеспечивают ПИИ, привносят новые передовые технологии, что благоприятно отражается на макроэкономическом развитии государства. В этой связи основными направлениями политики РК в отношении ТНК должны стать следующие:

- создание благоприятного инвестиционного климата для привлечения ПИИ (особенно в перерабатывающие отрасли);
- защита национальных интересов (в частности, национального производителя);
- участие в акционерном капитале и менеджменте ТНК;
- выработка и реализация государственной политики в отношении международных инвестиционных проектов, направленной на повышение их бюджетной эффективности.

Следует учитывать, что на современном этапе транснационализация затрагивает не только экономику, но и оказывает все возрастающее влияние на политическую, социальную и культурную среды развивающегося государства. Это обусловлено, в первую очередь тем, что деятельность ТНК в определенной степени осуществляется посредством вложения прямых иностранных инвестиций в организации и предприятия различных отраслей экономики. Именно посредством прямых иностранных инвестиций ТНК осуществляют эффективный контроль над отечественными предприятиями, который невозможен без гибкого выгодного ТНК инвестиционного климата, который включает в себя все стороны жизни государства. Рассмотрение тенденций развития экономики и интеграции Казахстана в мировое хозяйство в условиях глобализации показывают очевидность достижения значительного прогресса в преобразовании централизованно планируемой экономики в открытую демократическую рыночную систему [6]. Вместе с тем, как отметил Президент Республики Казахстан Н.А. Назарбаев в послании народу Казахстана 2007 г. «Новый Казахстан в новом мире» «„Конкурентоспособность — ключ к успешной интеграции Казахстана в мировую экономику и сообщество. И необходимое условие для этого — выход казахстанских товаров и услуг на качественный уровень передовых международных стандартов» [7].

Таким образом, можно заключить, что РК обладает достаточным потенциалом, проводимая экономическая политика будет способствовать более эффективному развитию процессов экономической интеграции, которые будут оказывать положительное влияние на экономику Казахстана и других стран, вступивших в экономическое объединение.

Литература

1. Назарбаев Н.А. К конкурентоспособному Казахстану, конкурентоспособной экономике, конкурентоспособной нации. Послание Президента страны народу Казахстана // <http://www.akorda.kz>. — Март, 2004.
2. Статистический сборник: Социально-экономическое развитие Республики Казахстан. Агентство Республики Казахстан по статистке. 2008.
3. Майкл Портер. Конкуренция = Michael E. Porter on Competition. — М.: 2006. — С. 608.
4. Карибджанов Э.С. Повышение уровня эффективности и экономической отдачи топливно-энергетического комплекса Республики Казахстан. В кн.: Послание Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Стратегия вхождения Казахстана в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира»: приоритеты и

пути их реализации. - Алматы: КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2006. - С. 85-93.

5. Алшанов Р.А. Казахстан на мировом минерально-сырьевом рынке: проблемы и их решение. — Алматы, 2004.

6. Баймуратов У.Б. Национальная экономическая система. Алматы: Гылым, 2000. - С. 104-1057.

7. Назарбаев Н.А. «Новый Казахстан в новом мире». Послание Президента страны народу Казахстана // <http://www.akorda.kz>. — Март, 2007.

УДК 347

ОБ ИЗМЕНЕНИЯХ В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН ПО ВОПРОСАМ РЕГИСТРАЦИИ ЮРИДИЧЕСКИХ ЛИЦ

С.Б. Жаркенова, А.Т. Саханова

*Казахско-Русский Международный университет
г. Актобе, Казахстан*

Мақала авторлары Қазақстан Республикасында заңды тұлғаларды тіркеу мәселелері бойынша заңнамадағы өзгерістерге талдау жасаған.

In the article authors analyzed changes in the legislation of the Republic of Kazakhstan on registration of legal entities.

Кілт сөздер: *субъектілер, азаматтық құқық, заңды тұлға, тіркеу, филиал, өкілдік, жарғы, құрылтай құжаттары, мерзім.*

Key words: *subjects, civil law, legal person, registration, branch office, representation, statute, founding documents, terms.*

Традиционно выделяются три вида субъектов гражданского права (физические лица, юридические лица, государство). Исторически все субъекты гражданского права вышли из такого вида, как «физические лица». Юридические лица традиционно называли коллективные субъекты как объединения граждан. Так их называют в теории права до сих пор [1, 395], что считаю неверным. Юридическое лицо – это индивидуальный субъект. Оно выступает от своего имени и отделено от граждан, его образовавших. Тем более что нередко юридическое лицо образуется не гражданами, а другими юридическими лицами.

Среди юридических лиц выделяются юридические лица, занимающиеся и не занимающиеся предпринимательской деятельностью. Причем это деление не совпадает с делением на коммерческие и некоммерческие организации, так как последние также имеют право заниматься предпринимательской деятельностью. На этой основе формируется предпринимательское право (или в рамках гражданского права, или с выходом за пределы этого права, как комплексное образование). В Гражданском кодексе Республики Казахстан эти различия не так четко прописаны, делается упор на общие положения [2]. Между тем особенностям правового статуса лиц, занимающихся предпринимательской деятельностью, надо уделять особое внимание, так как в результате такой недооценки произрастают различные теории хозяйственного, предпринимательского, торгового права, отрицающие роль гражданского права в регулировании предпринимательской деятельности. В январе 2013 г. вступил в силу Закон № 60-V ЗРК «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств». Данным законом вносятся изменения в ряд законодательных актов, регулирующих вопросы регистрации юридических лиц, филиалов и представительств. Принятые изменения направлены на упрощение процедуры регистрации юридических лиц, филиалов и представительств, создаваемых в Республике Казахстан [3].

Для [государственной регистрации](#) юридического лица в регистрирующий орган подается заявление по форме, [установленной](#) Министерством юстиции Республики

Казахстан, и прилагаются учредительные документы, составленные на казахском и русском языках и представляемые в трех экземплярах.

Уставы (положения) юридических лиц, относящихся к субъектам среднего и крупного предпринимательства, их филиалов и представительств, за исключением уставов (положений) акционерных обществ, их филиалов и представительств, при государственной регистрации не представляются.

Юридические лица, относящиеся к субъектам малого предпринимательства, регистрируются в уведомительном порядке путем подачи электронного заявления. На такие юридические лица не распространяются основания отказа в государственной регистрации (перерегистрации).

Для государственной регистрации юридического лица - участника регионального финансового центра города Алматы в регистрирующий орган подается заявление по форме, [установленной](#) Национальным Банком Республики Казахстан (далее - Национальный Банк). Сведения о юридических лицах - участниках регионального финансового центра города Алматы вносятся в Национальный реестр бизнес-идентификационных номеров органами юстиции на основе уведомлений, направленных Национальным Банком.

В случаях, предусмотренных [законодательством](#) Республики Казахстан, для государственной регистрации юридического лица, предметом деятельности которого является оказание финансовых услуг, дополнительно требуется разрешение Национального Банка.

Государственная регистрация субъектов рынка, занимающих [доминирующее или монопольное положение](#) на соответствующем товарном рынке, а также государственных предприятий, юридических лиц, более пятидесяти процентов акций (долей участия в уставном капитале) которых принадлежат государству, и аффилированных с ними лиц, которые будут осуществлять свою деятельность на территории Республики Казахстан, за исключением случаев, когда такое создание прямо предусмотрено законами Республики Казахстан, осуществляется регистрирующим органом с предварительного согласия [антимонопольного органа](#). Антимонопольный орган представляет в регистрирующие органы реестр субъектов рынка, занимающих доминирующее или монопольное положение на соответствующем товарном рынке, и перечень государственных предприятий, юридических лиц, более пятидесяти процентов акций (долей участия в уставном капитале) которых принадлежат государству, и аффилированных с ними лиц, созданных с согласия антимонопольного органа.

При государственной регистрации юридического лица, относящегося к субъекту среднего и крупного предпринимательства, заявление подписывается и подается в регистрирующий орган учредителем или одним из учредителей либо уполномоченным учредителем лицом в случаях, когда единственным учредителем либо одним из учредителей являются иностранец или иностранное юридическое лицо, Правительство Республики Казахстан или государственные органы либо Национальный Банк, с приложением учредительных документов, удостоверенных в нотариальном порядке в случаях, предусмотренных [законодательными актами](#) Республики Казахстан.

При государственной регистрации юридического лица, не относящегося к субъекту частного предпринимательства, заявление подписывается и подается в регистрирующий орган учредителем (учредителями) либо уполномоченным на то лицом с приложением учредительных документов, удостоверенных в нотариальном порядке в случаях, предусмотренных законодательными актами Республики Казахстан.

Государственная регистрация юридических лиц, относящихся к субъектам среднего и крупного предпринимательства с иностранным участием, производится в порядке, установленном для государственной регистрации юридических лиц Республики Казахстан, относящихся к субъектам среднего и крупного предпринимательства. Если иное не установлено международными договорами, ратифицированными Республикой Казахстан, дополнительно должны быть представлены: легализованная выписка из торгового реестра или другой легализованный документ, удостоверяющий, что учредитель - иностранное юридическое лицо является

юридическим лицом по законодательству иностранного государства, с нотариально засвидетельствованным переводом на казахский и русский языки;
копия паспорта или другой документ, удостоверяющий личность
учредителя-иностранца, с нотариально засвидетельствованным переводом на казахский и русский языки.

Изменены требования относительно лица, подписывающего и подающего Заявление о государственной регистрации субъекта предпринимательства. При регистрации субъектов частного предпринимательства с иностранным участием заявление может быть подписано и подано либо самим учредителем, либо уполномоченным им лицом по доверенности.

При регистрации филиала и представительства заявление, предоставляемое в государственный орган, должно быть скреплено печатью головного юридического лица.

Государственная регистрация общественных и религиозных объединений осуществляется в установленном законом порядке с учетом особенностей, предусмотренных законами Республики Казахстан «[Об общественных объединениях](#)», «[О политических партиях](#)», «[О религиозной деятельности и религиозных объединениях](#)».

Одновременно в регистрирующий орган представляются квитанция или иной документ, подтверждающие уплату в бюджет регистрационного сбора за государственную регистрацию юридического лица.

Отменена выдача бумажной формы. Свидетельства о государственной (учетной) регистрации юридических лиц, филиалов и представительств.

Регистрация (перерегистрация) юридического лица, филиала, представительства подтверждается соответствующей Справкой о регистрации.

Ранее выданные Свидетельства о регистрации (перерегистрации) являются действительными до прекращения деятельности юридического лица, филиала, представительства.

В отношении субъектов частного предпринимательства, кроме некоммерческих организаций и акционерных обществ, отменены требования:

- извещать государственные органы о внесении изменений в учредительные документы, не влекущих перерегистрацию. Однако лицо обязано известить регистрирующий орган по новому фактическому адресу при перемене места нахождения;
- при регистрации (перерегистрации) предоставлять в регистрирующий орган Уставы (Положения);
- нотариально удостоверить Уставы хозяйственных товариществ, субъектов среднего и крупного предпринимательства.

Сокращен перечень документов, предоставляемых при регистрации юридических лиц, филиалов и представительств, являющихся субъектами частного предпринимательства, например:

- не требуется предоставлять при регистрации юридических лиц, филиалов и представительств документы, подтверждающие местонахождение;
- не требуется предоставлять справку налогового органа об отсутствии у учредителя налоговой задолженности в бюджет при регистрации юридического лица, учредителем которого является другое юридическое лицо.

Значительно сокращены сроки регистрации юридических лиц, филиалов и представительств, а также сроки выдачи документов:

- регистрация, перерегистрация субъектов частного предпринимательства, их филиалов и представительств - не позднее 1 (одного) рабочего дня, следующего за днем подачи заявления;
- регистрация, перерегистрация, регистрация изменений в учредительные документы некоммерческих организаций и акционерных обществ, регистрация (перерегистрация) их филиалов и представительств - не позднее 10 (десяти) рабочих дней, следующих за днем подачи заявления;
- выдача Справки о регистрации, перерегистрации, а также возврат устава (положения):
- субъектов частного предпринимательства, их филиалов и представительств - на следующий рабочий день после подачи заявления;

- некоммерческих организаций и акционерных обществ, их филиалов и представительств - не позднее 14 (четырнадцати) рабочих дней со дня подачи заявления.

Требование каких-либо документов и сведений, кроме предусмотренных законом и иными законодательными актами Республики Казахстан, запрещается.

Государственная регистрация юридического лица может быть произведена на основании электронного заявления, поданного посредством сети Интернет, в порядке, [определяемом](#) Министерством юстиции Республики Казахстан.

Литература

1. Венгеров А.Б. Теория государства и права. Учебник для юрид. вузов. 3-е изд. М.: Юриспруденция.- 1999.- С. 395.
2. Гражданский кодекс Республики Казахстан (общая часть) от 27 декабря 1994 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 26.07.2016 г.)
3. Закон Республики Казахстан 23 января 2013 года № 60-V «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств».
4. Климкин С.И. Юридические лица по законодательству Республики Казахстан. Общие положения. - Алматы: ТОО «Баспа», 2001.

УДК 347

ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ ДАУЛАРДЫ ШЕШУ БАРЫСЫНДА ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҒАРҒЫ СОТЫНЫҢ МАМАНДАНДЫРЫЛҒАН СОТ АЛҚАСЫНЫҢ (ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ АЛҚАСЫНЫҢ) ҚЫЗМЕТІ

А.К. Курманова, Қ.А. Қуаныш

*Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье рассмотрена деятельность специализированной судебной коллегии (инвестиционной коллегии) Верховного суда Республики Казахстан в ходе разрешения инвестиционных споров.

The article describes the activities of a specialized judicial Board (Investing Board) of the Supreme court of the Republic of Kazakhstan in the resolution of investment disputes.

Ключевые слова: *инвестиция, инвестиционные споры, инвестор, инвестиционный омбудсмен, коллегия.*

Key words: *investment, investment disputes, investor, investment ombudsman, board.*

Салық жеңілдіктері, субсидиялар, «бір терезе» қағидасы, заңнама беріктігі - әрине бұлардың бәрі инвесторлар үшін жасалып отырған қолайлы жағдай, алайда оларды ынталандырып қана қоймай, сенімге кіре білу керек. Ең әуелі инвестор өзінің құқықтық тұрғыдан қорғалғанына көз жеткізуі тиіс. Қазақстан Республикасының Азаматтық процестік кодексіне сәйкес инвестициялық дауларды қарау регламентінің ерекше тәртібі енгізілді. Ұлт жоспары «100 нақты қадам» мемлекеттік бағдарламасының 23-қадамына сәйкес мақсаттар: Инвестициялық даулар бойынша жеке сот істерін жүргізуді құру, Жоғарғы сотта ірі инвесторлар қатысатын дауларды қарау үшін инвестициялық алқаны ұйымдастыру. Бұл тұрғыдан алғанда биыл қаңтардың 1-нен бастап қызметіне кіріскен мамандандырылған сот алқасы сол сенімді нығайтудың бір жолы болмақ. Инвестициялық алқа, дұрысы Жоғарғы соттың мамандандырылған сот алқасы тек ірі инвесторлардың қатысуымен өтетін дауларды қарайды. Қазақстан Республикасы Кәсіпкерлік кодексінің 274-бабына сәйкес - ірі инвестор санатына белгілі бір жобаға 2 000000 АЕК-тен кем емес қаржы құйған тұлға жатады [1]. Бір АЕК биыл – 2121 теңге екенін ескерсек, есептей берініз! 2016 жылғы АЕК бойынша 4 млрд 242 млн теңгеге тең. Осынша инвестиция салып Қазақстанда жұмыс бастасаңыз, сіз ірі инвестор болып саналасыз. Сосын инвестор тек шетелдік

болуы керек деген түсінік жоқ, қалтасында қомақты ақшасы бар кез-келген Қазақстандық азамат ірі инвестор бола алады. Ірі инвесторға келетін болсақ, олардың «инвестициялық даулары» тікелей Жоғарғы сотта мамандандырылған сот алқасында қаралады және де осы алқаның шешімдері, сот актілері Жоғарғы сотта кассациялық тәртіппен қайта қаралады. Яғни, бұл жүйе инвестициялық дауларды ең жоғарғы деңгейде, биік кәсіби деңгейде, қысқа мерзімде қарауға арналған. Ал 2 000 000 АЕК-ке дейін қаржы жұмсап мемлекетпен келісім-шартқа отырған инвесторлардың ісі қай жерде қаралады деген заңды сұрақ туындауы мүмкін? Осы қаржы көлеміне дейін инвестиция салып, жұмыс істегендер жай инвестор болып саналады, олар ірі инвестор санатына жатпайды. Сондықтан олардың арасындағы даулар Астана қалалық сотындағы мамандандырылған сотта қаралады. Егер де соттың шешіміне наразы тарап болатын болса, олар Жоғарғы сотқа шағымдануға мүмкіндігі бар.

Инвестициялық даулар әртүрлі: салық, кеден, лизинг. Осы секілді көптеген мәселелер төңірегінде тараптар ортақ ұйғарым таба алмаған жағдайда сотқа жүгінеді. Нақты мысал: Инвестор мен мемлекеттік мекеме 10 млрд теңгенің зауытын саламыз деп келісті, құжатқа қол қойды. Бірақ жеме-жемге келген кезде инвестор жобаны жүзеге асыруға тек 7 млрд ақша жұмсайтынын айтып, уәдесінен тайқып шығады. Содан барып дау туындайды, ал істің ақ-қарасын сот айтады. Бұл жерде бір жайттың басын ашып алуымыз керек. Мамандандырылған сот алқасы тек инвестор мен мемлекеттік мекеме арасындағы келісім-шарт айналасындағы дауларды қарайды. Ал, мәселен жұмысшылар еңбекақыны өндіру туралы талап арыз берсе, осы дау бойынша инвестор жауапкер болса, онда өз тәртібімен бірінші сатыдағы соттарда қаралады. Ірі инвестициялық дауларды Жоғарғы соттың 7 судьясы қарайды. Олар осы салада ұзақ жылдар бойы жұмыс істеген, халықаралық тәжірибеге ие білікті мамандар. Инвестициялық алқа әлемде бар тәжірибе. Сол әлемдік тәжірибенің озығы енді отандық жүйеге енгізілді. Инвестор қай жерге барса да, қай елге келсе де, ол біріншіден салған инвестиция қаражатының қауіпсіздігін, екіншіден одан түсетін пайданы ойлайды. Тек қана мемлекеттік жеңілдіктер ғана емес, сонымен қатар «Сот жүйесі қалай жұмыс істейді? Сот жүйесі әділ ме? Сот жүйесінде судьялар біліктілігі қандай? Қандай тәжірибені қолданады?» деген сұрақтар инвесторларды көп толғандырады. Осының барлығын есепке алып барып, инвесторлар өз инвестицияларын салады, өйткені бұл өте күрделі мәселе.

2016 жылдың 10 айының қорытындысына сәйкес – ҚР Жоғарғы сотының мамандандырылған сот алқасы және Астана қаласы мамандандырылған сотымен 14 шешім қабылданып, оның 8-і (60%) инвесторлардың пайдасына шешілді. Еліміз тәуелсіздік алғалы бері экономикаға қомақты қаржы тартты, демек әлемнің маңдайалды трансұлттық корпорацияларының Қазақстанға деген көңілі ерек, себебі Республика қолайлы жағдай көрсеткіштері бойынша аймақта көш бастайды. Биылдың өзінде инвестициялық омбудсмен институты құрылды. «Бір терезе» қағидасы бойынша қызмет көрсету басталды. Инвесторлар тартумен үкіметтік және өңірлік кеңестер айналысады. Алдағы 5 жылдың ішінде елімізге 9 млрд долларға жуық инвестиция келеді, бұл қаражат кәсіпкерлікті, инфрақұрылымды дамытуға жұмсалмақ. Индустриаландыру бағдарламасына да 10 млрд доллар шетелдік инвестиция тартылмақ. Түптеп келгенде бұның бәрі Қазақстандағы сәтті жүзеге асып жатқан реформалардың жемісі. ЮНКТАД мәліметі бойынша соңғы 10 жылдың ішінде Қазақстанға 222 млрд доллардан астам инвестиция тартылды. Соңғы жылдың өзінде ғана 14,8 млрд доллардан астам инвестиция тартылып, Қазақстан әлемнің өз инвестициялық ахуалын жақсартуға бағытталған елдердің 25-тігінің қатарына кірді. Бұл өте жақсы көрсеткіш деп есептейміз. Жұмысәрине, осымен тоқтатамайды, әрі қарай өсіп, жалғасын табатын болады. Енді былтырғы жылды айта кетсек, өкінішке орай жалпы экономикамызға салынған инвестициялар төмендеуін көрсетіп отыр, бұл әлемдік экономикалық дағдарыстың зардабы деп айтуға болады. Бірақ, соған қарамастан өңдеу өнеркәсібіне салынған инвестициялардың көлемі, жалпы инвестициялар көлеміне қарағанда 4%-ға өсіп отыр, 14%-дан-18%-ға дейін. Бұл жақсы көрсеткіш, бұл тенденция биыл да жалғасын тауып келеді.

2014 жылы құрылған инвестициялық омбудсмен институты өзінің қажеттілігін нәтижесімен дәлелдеді. Мәселен, даулардың негізгі бөлігі инвестор мен мемлекеттік орган арасында көбінесе салық,

кеден, виза, миграция, еңбек, жер заңнамаларын қолдану бойынша сотқа дейін немесе соттан тыс шешіліп отыр. 2016 жылдың басынан инвестициялық омбудсменге 30-ға жуық өтініш түсіп, оның 15-і (50%) инвесторлардың пайдасына шешілді. Яғни, инвесторлардың құқықтары өз уақытында қалпына келтіріліп, соттардың жүктемесін жеңілдетті.

Баршамызға белгілі, бұрын инвесторларға қатысты даулар экономикалық және аудандық соттарда қаралып, ұзақ сот өндірісінен өтетін. Сот актілеріне бірнеше инстанцияда шағымдану керек болатын. Сотта істі қарау мерзімі 6 айға дейін созылатын еді: 1-3 ай – бірінші сатыда, 2 ай - апелляциялық сатыда, 1 ай – кассациялық сатыда және 1 жыл ішінде қадағалау сатысында шағымдануға немесе наразылық келтіруге болатын. Ұлт жоспарына сәйкес биылдан бастап сот сатыларының саны 3-ке қысқарғанын білеміз, бірақ инвесторлардың ісі Жоғарғы сотта тек екі сатыда қаралады [2]. Енді ірі инвесторлар үшін сотта істі қараудың мерзімі қысқарды: 1-2 ай – бірінші саты сотында және 6 ай ішінде кассациялық тәртіпте шағымдануға мүмкіндік бар. Шешім апелляциялық тәртіпте қайта қаралмайды және заңды күшіне бірден енеді. Қалған инвестициялық даулар Астана қалалық сотында қаралады, ал апелляциялық және кассациялық шағымдар Жоғарғы сотқа жолданады. Мамандандырылған сот алқасына жүктелген тағы бір міндет Жоғарғы сот жанынан беделді шетелдік судьялар мен заңгерлер қатысатын Халықаралық Кеңестің қызметін ұйымдастыру [2]. Ұлт жоспарының 25-қадамы бойынша кеңес биыл өз жұмысын бастады. Бұл Халықаралық Кеңестің негізгі құрылу мақсаты ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың тапсырмасына сәйкес, Қазақстан сот жүйесіне халықаралық және шетелдік озат тәжірибелерді енгізу, сонымен бірге сот жүйесінің ары қарай дамуына қажетті кеңес беру. Халықаралық Кеңестің құрамы 12 мүшеден тұрады. Жыл басынан бері Халықаралық Кеңес 5 азаматтық іс бойынша барлығы 6 құқықтық қорытынды берді. Қазіргі уақытта, инвесторлар үшін қолайлы жағдайларды жасау Қазақстан Республикасының инвестициялық саясатының негізгі мақсаттарының бірі болып табылады. Еліміз инвестициялық ахуалын жақсарту және инвесторлар үшін қолайлы жағдайлар жасау бойынша нысаналы жұмыс жүргізуде. Атап айтқанда, инвесторлар инвестицияларының қауіпсіздігі мен сақталуы Қазақстан Республикасында инвестицияларды жүзеге асыру кезінде инвесторлардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету, кірістерді пайдалану, инвестициялық дауларды шешу және инвестициялық преференциялар ұсыну арқылы инвесторлардың инвестициялық қызметтеріне мемлекеттік қолдау көрсету мемлекеттің міндеттемелерімен білдіріледі. Қалай дегенмен де Жоғарғы соттың мамандандырылған сот алқасының құрылуы, Халықаралық кеңестің жұмысқа кірісуі инвесторларға деген ерекше қамқорлық, әрі құрмет қана емес, мұның бәрі Қазақстан үшін тың тәсіл. Қазақстанда құрылған баламасы тіпті ТМД елдерінде жоқ инвестициялық даулар бойынша жеке сот істерін жүргізу жоғарғы нәтижелер көрсетіп, еліміздің инвестициялық климатын одан әрі дамытады деп сенеміз.

Әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 29 қазандағы № 375-V ҚРЗ Кәсіпкерлік Кодексі
2. «Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы» Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы N 132 Конституциялық заңы.
3. Қазақстан Республикасының 1994 жылғы 27 желтоқсандағы Азаматтық кодексі (жалпы бөлім).
4. Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі N 409 Азаматтық кодексі (ерекше бөлім).

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ ПСИХОЛОГИЯ
ПЕДАГОГИКА И ПСИХОЛОГИЯ
Pedagogics and Psychology

УДК 378.2

Процесс управления инновационной деятельностью

К.О. Умербаева, М. Ешпанова

*Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова.
г. Актобе, Казахстан*

Мақала білім беру жүйесіндегі инновациялық қызметті басқару процесіне арналған.
The article is devoted to the process of innovative activity management in the education system.

Кілт сөздер: инновация, инновациялық қызмет, білім жүйесі.

Key words: innovation, innovation activity, education system.

Объективными предпосылками к рассмотрению процесса управления инновационной деятельностью стали происходящие в стране преобразования, требующие модернизации системы образования. Под управлением инновационной деятельности следует понимать определенным образом организованное взаимодействие управляющих и управляемых систем, направленное на оптимизацию и гуманизацию образовательного процесса, на повышение результата образования, воспитания и развития учащихся путем введения нового в цели, содержание и организацию осуществляемой школой работы [1.15].

Термин «менеджмент» произошло от латинского слова «ману» - рука. По этому поводу американцы довольно часто говорят: «Управлять значит делать работу чужими руками». Перевод управления с монологического на диалогическое общение. Иными словами - переход от коммуникации, передачи информации к общению. Управленческий процесс эффективен, когда он соответствует логике реального процесса развития, когда решения субъекта управления оперативны и адекватны решаемой проблеме, когда руководители образовательного учреждения, принимая решения, обладают способностями оценить ситуацию, прогнозировать, управлять рисками. Если попытаться установить соотношение понятий «управление» и «менеджмент», становится очевидным, что первое шире второго, что менеджмент выступает одной из моделей управления.

Это методологически существенный факт, так как в большинстве справочных источников менеджмент зачастую отождествляют с управлением. В теории «научного управления» Ф. Тейлора утверждалось, что эффективность его зависит от опоры на определенные законы, правила, четыре «великих основных принципа»: Выработка истинных научных основ производства (анализ трудового коллектива, расчленение на отдельные операции, выбор лучшего способа для выполнения этой операции, оплата по результатам труда, штраф за непродуктивный труд).

1. Научный подбор исполнителей. 2. Научное обучение и тренировка. 3. Связь между исполнителями и администрацией.

Основоположник менеджмента Анри Файоль считал: «Управлять - значит, вести предприятие к цели, извлекая максимум возможности из имеющихся ресурсов». При введении менеджмента как метода управления в школе должен быть реализован комплекс соответствующих принципов управления:

1. Уважение к человеку и доверие к нему.

2. Принцип целостного взгляда на человека (в первую очередь, на ученика) как на личность.

3. Принцип сотрудничества, т.е. перевод управления с монологического на диалогическое общение.

4. Принцип социальной справедливости.

5. Принцип индивидуального подхода к учителю.
6. Принцип обогащения работы учителя
7. Принцип личного стимулирования.
8. Принцип перманентного повышения квалификации.
9. Принцип коллективного принятия решения на основе консенсуса.
10. Принцип участия учителей в управлении школой.
11. Принцип целевой гармонизации.
12. Принцип реализации горизонтальных связей.
13. Принцип обновления и развития.

Принципы управления - это значит, что менеджер обязан учитывать индивидуальные особенности каждого учителя, уровень его подготовки, социальную среду его проживания и т.п. Здесь уже проявляется конкретизация управления. Менеджер видит в этой ситуации предел возможностей конкретного учителя, а значит предел требовательности к нему. Ведь нельзя от человека требовать того, чего он не в состоянии сделать. Может возникнуть вопрос: «А где же тогда равенство в коллективе?» Равенство, в данном случае заключается в учете неравенства. Без этого не может быть и демократии. суть этого принципа заключается в стремлении разнообразить работу учителя, пробудить и поддерживать в нем профессиональный интерес к своему труду, вселить уверенность в действиях. Для этого следует определять перспективу профессионального роста каждого учителя, дать возможность посещать уроки в других школах, участвовать в семинарах, круглых столах, симпозиумах, конференциях[2.68].

Золотые правила менеджера (Д.Карнеги):

Начинайте с похвалы и искреннего признания достоинства собеседника.

Указывайте на ошибки других не прямо, а косвенно. Прямая критика бесполезна, т.к. она заставляет обороняться.

Сначала говорите о собственных ошибках, а потом критикуйте собеседника.

Задавайте собеседнику вопросы вместо того, чтобы ему что-то приказывать

Давайте людям возможность спасти свой престиж.

Будьте щедры на похвалы.

Создавайте людям хорошую репутацию, которую они будут стремиться сохранить и оправдать.

Поощряйте. Создавайте впечатление, что ошибки легко исправить, делайте так, чтобы все, на что вы побуждаете людей, казалось им нетрудным.

Добивайтесь, чтобы людям приятно было делать то, что вы хотите поручить.

Давайте людям возможность сохранять свое лицо.

Обязательным условием менеджмента является успех. Надежда на успех - самая большая движущая сила развития при применении менеджмента как метода управления. Успех неизбежно приводит к новому успеху. Но не сам по себе. Главное здесь - умение менеджера создать для каждого работника ситуацию успеха. Заметим, что и ребенку нужно создавать ситуации, условия для успеха. Иными словами, сам успех - это результат создания определенной ситуации для успеха[2.95].

Управление в инновационном менеджменте осуществляется с помощью различных методов. Наиболее эффективными, на наш взгляд, являются следующие: методы создания(формирования) эффективно работающих, творческих, исследовательских групп, эффективной системы коммуникаций; методы мотивации (стимулирование, создание креативного поля, мотивирующий контроль); методы созидания условий для профессионального роста членов педколлектива; методы регулирования социально-психологического климата в коллективе, формирование готовности к инновационной деятельности в процессе внутришкольного обучения, интегрирующие усилия субъектов инновационного процесса в достижении целей развития школы[3.106].

Таким образом можно сделать вывод, что эффективно организационное управление инновационной деятельностью ведет не только к позитивным изменениям образовательного учреждения, но и к реформированию системы образования в современных инновационных условиях.

Литература

- 1.Сидоров В.С. Инновация в сельской школе:теория и практика управления. Монография /В.С.Сидоров.- Шадринск, 2014

2. Шамова Т.И., Третьяков П.И., Капустин Н.П. Управления образовательными системами: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.-М.: Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС».- 2008.

3. Трещев А.М., Расторгуева И.М. Процесс управления инновационной деятельностью.- Астархань, 2011.

ӘОЖ 57:378.147

БИОЛОГИЯ САБАҒЫНДА ДИАЛОГТЫҚ ОҚЫТУ ТӘСІЛІНІҢ МАҢЫЗЫ

З.У. Адильшинова, Ф.М. Ибраева

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Шалқар қаласы, №8 жалпы орта білім беретін мектеп

Ақтөбе облысы, Қазақстан

В статье авторы рассматривают важность диалогового обучения на уроках биологии. In the article the authors consider the importance of dialog learning in biology lessons.

Ключевые слова: *биология, уроки биологии, диалоговое обучение.*

Keywords: *biology, biology lesson, interactive learning.*

"Мұғалім - рухани дамыған әрі әлеуметтік тұрғыдан есейген, педогогикалық құралдардың барлық түрлерін шебер меңгерген білікті маман, өзін - өзі әрдайым жетілдіруге ұмтылатын шығармашыл тұлға. Ол жоғары білімді шығармашыл тұлғаны қалыптастырып дамыту үшін жауапты " - деді елбасымыз Н.Ә. Назарбаев. Сонымен қатар елбасымыз өзінің Қазақстан халқына жолдауында дамыған 30 елдің қатарына қосылу үшін, білім сапасы жоғары болуы керек екендігін атап айтты. Ал оқушыларға сапалы білім беру үшін мектептердің материалдық техникалық базасының толық қамтылуымен қатар, ұстаздардың да біліктілігі жоғары деңгейде болуы керек [1, 41]. Қазіргі таңда елімізде оқушыларға сапалы білім беру мақсатында бір қатар ауқымды іш-шаралар ұйымдастырылуда. Әрине ауыл мектептерінде оқытылатын оқушылармен салыстырғанда, қала мектептерінде оқитын оқушылардың мүмкіндіктері өте көп. Көптеген ауыл мектептерінде арнайы жабдықталған пән кабинеттерінің (физика, химия, биология, информатика) болмауы, жоғары жылдамдықтағы ғаламтор желілердің болмауы көп жағдайда ұстаздар үшін де, оқушылар үшін де оқу үрдісінде кері әсерін тигізіп жатады. Бірақ біз мұғалімдер мұндай кедергілерге қарамастан, оқушыларға жан - жақты білім беруге, үнемі жаңашыл ұстаз болуға бар күшімізді салудамыз. Бұл орайда ұстаздарға біліктілік арттыру курстары көп көмегін тигізуде. Үш айлық деңгейлік курстардан өткен ұстаздар оқытудың жаңа тәсілдерін меңгеріп, білім беруде жаңа әдіс-тәсілдер қолданып, оқу үрдісіне жаңа серпін әкелгендей. Оқыту - оқу үрдісіндегі оқушылардың қабілетін жақсартуға мүмкіндік беретін педагогикалық тетіктердің біртұтас кешені деп айтылған.

Деңгейлік курс нәтижесінде оқу үрдісінде оқушыларға қалай оқу керектігін үйретудің маңызды екенін түсіндік. Бұл үрдісте мұғалім оқушыларға білім міндетін қоятын талаптарды түсінуге, стратегияларды ойластыруға, нақты міндеттер үшін сәйкес келетін стратегияларды таңдауға көмектеседі. Оқытудағы Кембридж тәсілі сындарлы оқытуға негізделген [2, 29].

Сындарлы оқыту - оқушылардың пәнді терең түсіну қабілетін дамытуға, алған білімдерін сыныптан тыс жерде тиімді қолдана білуге негізделген. Осы курсты меңгеру барысында берілген жеті модульдің барлығының оқу үрдісі үшін өзіндік маңызы бар екеніне көз жеткізген болатынымын.

Ақпараттық - коммуникативтік технологияларды тиімді қолдану - оқушылардың білім алуында аудио - визуалды, көрсетілім арқылы ғылыми ұғымдарды жеңіл түсініп, қабылдауға мүмкіндік береді.

Сыни тұрғыдан ойлау арқылы оқушылардың сыни көзқарастары қалыптасады. Сын тұрғыдан ойлау – өз алдына сұрақтарға жауап іздеп, жан-жақты пікірлесу, талдау жасап отыру, яғни оқушы санасын сол тақырыпқа байланысты ояту, ой шақыру, ойын жеткізу оны дәлелдей алу [3, 52].

Сонымен қатар қасындағы оқушының пікірін тыңдау, сол пікірлерді салыстыру.

Бұл модуль оқушылардың да, мұғалімдердің де сыни тұрғыдан ойлауды дамытуды саналы және оймен қабылдауын көздейді. Сабақтарымнан бір мысал келтіргенді жөн көріп отырмын. 6 сыныптың оқулығында "Тіршіліктің жасушасыз құрылымы - вирустар" тақырыбына "ассосацио" әдісін қолдана отырып, оқушыларды сыни ойлатуға болады.

- Оқушылар вирус дегеніміз не?
- вирус қандай мағынаны білдіреді?
- вирус сөзі айтылғанда ойымызға бірінші не елестейді?
- неге жасушасыз құрылым болып табылады вирус?

Осы секілді сұрақтарды қою арқылы оқушыларды сыни ойлатуға болады. Сонымен бірге деңгейлік бағдарламаның келесі модулі - бағалау. Бағалауды меңгеру арқылы оқушылар өзінің және сыныптасын әділ бағалай білуге үйренеді. Кембриджтік тәсілді өз тәжірибемде қолдану барысында сыныптаға диалогтық тәсілді түрлі тапсырмалар түрінде (атап айтқанда топтық жұмыстар, жұптық талқылаулар, "Жуан және жіңішке сұрақтар", "Біреуі үйде, үшеуі қонақта", "Биологиялық домино", "Лездемелік сұрақтар" т.б.) ұйымдастыру арқылы, оқушыларды оқыту үшін маңызы зор екеніне көз жеткіздім.

Диалог барысында оқушылар (сонымен қатар олардың мұғалімдері де) келісілген нәтижеге жету үшін күш - жігерін жұмсайтын және сипаттағандай, білімді бірлесіп алуға немесе "пікір алмасу" барысында тең құқылы серіктестер болып табылады. Пікір алмасу оқушылармен диалог құру арқылы іске асады, дегенмен оны оқушылар бірлескен зерттеу барысында да анықтай алады. Мысалы, биология сабағында "Ауру туғызатын бактериялардың түрлері және олармен күресу шаралары" тақырыбы барысында оқушылар бір - бірімен зерттеушілік әңгіме, әңгіме -дебат, таптық әңгіме арқылы диалогқа түседі. Сонымен бірге, туберкулез ауруы қалай жұғады?

туберкулезбен күресу шаралары қандай? Оқушылар қандай гигиеналық талаптарды орындау қажет? осы секілді сұрақтарға жауап іздеу арқылы зерттеушілік әңгіме жүзеге асырады. 7сыныпқа "Бауыраяқты ұлулар" тақырыбын өту барысында үй тапсырмасы негізінде "Ыстық орындық" әдісін қолдандым. Бұл әдіс барысында сыныпта сұрақ қоюдың үлгісі ретінде "бастама -жауап- кейінгі әрекет" нысаны бойынша оқушылар бір -бірімен диалогқа түсті. Мысалға:

Бастама (мұғалім): Бауыраяқты ұлуларға ұндай ұлулар жатады?

Жауап (оқушы): жүзім ұлуы, жалаңаш шырыш, тоған ұлуы және т.б.

Кейінгі әрекет (мұғалім): дұрыс. осы секілді сұрақтар беріледі.Сұрақ қою маңызды дағдылардың бірі болып табылады, себебі сұрақ дұрыс қойылған жағдайда сабақ берудің тиімді құралына айналады және де оқушылардың оқуына қолдау көрсетіп, оны жақсарта және кеңейте алады. Биология сабақтарында "биологиялық диктант", "графикалық диктант", "семантикалық карта", "мені табыңыз", тест тарсырмалары арқылы оқушылар жұптық, топтық талқыға түсе отырып орындай алады.

Қазірдің өзінде сыныптағы оқушылардың бірлескен сұхбаты үлкен пайда келтіретіндігін көрсететін жеткілікті дәлелдер бар. Олар:

- оқушылардың тақырып бойынша өз ойларын білдіруіне мүмкіндік береді;
- басқа адамдарда түрлі идеялардың болатындығын оқушылардың түсінулеріне көмектеседі;
- оқушылардың өз идеяларын дәлелдеуіне көмектеседі;
- мұғалімдерге оқушыларды оқыту барысында олардың оқушылары қандай деңгейде екендігін түсінуге көмектеседі.

Биология пәні ауызша сабақ болғандықтан, "сұрақ -жауап" әдісі, "джигсо", үш қадам сұхбат" т.б. әдістер кеңінен қолданылады. Өз сабағымның барысында оқушылармен диалогқа көбірек түсуге тырысамын. Себебі оқушылар өз ойын ашық айтуға, бір - бірлеріне сұрақ қоя білуге, тақырып мазмұнын еркін түрде басқаларға жеткізуіне жағдай жасаймын. Көп жағдайда сыныптағы талқылау мұғалімнің басқаруымен тақырып төңірегінде, оқушының дұрыстап және орнымен нені, қашан және қалай айту қажеттігі сипатында болады.

Көптеген сыныптарда оқушылардың әңгімеге қатысуға құқықтары шамалы.

Мәселен, мұғалімге: "Бұл көзқарас қызықты екен" деп айтуға көптеген оқушылардың

дәттері бармайды. Зерттеуде тоқталғандай, мұғалім сұқбаты бақылап, маңызды сұрақтар қойып, оқушылардың жауаптарын қайталап және мадақтап отыратын сыныптағы қалыпты әңгіме стилі оқушылардың ойлау деңгейлерін де, сөйлеу дағдыларын да дамытпайды.

Сондықтанда мұғалім мүмкіндігінше оқушы мен көбірек диалогқа түсе отырып, биологиялық түрлі тапсырмаларды беру арқылы тапсырмалар беру арқылы біріншіден, сынып оқушыларының барлығы сабаққа қатысуға мүмкіндік алады. Екіншіден, үлгерімі нашар оқушыларды оқуға тартуға мүмкіндік көп. Үшіншіден, түрлі топтық жұмыстар арқылы оқушылар топта өзара ой бөлісуге, пікір алмасуға, тақырыпты өз беттерінше иеңгеруге мүмкіндік алады.

Қорыта келе, оқушылардың білетіндігін және білмейтіндігін анықтау үшін жақсы дамыған коммуникативтік дағдылар және түсіністікпен қарау талап етіледі.

Оқушылар қысқа ғана жауап беретін мұғалімнің сұрағымен салыстырғанда диалогтік сұхбаттасу мұғалімдер де, оқушыларда білім алуға қомақты үлес қосатын өзара іс-қимылдың шын мәнінде тиімді түрі болып табылады. Оқыту - баланың психикасының дамуы мен ойлау, есте сақтау, зейін қою мен және басқа да қабілеттерінің дамуының қозғаушы күші [4]. Оқыту - баланы дамуға жетелейді, әрі үздіксіз жетілдіреді. Мұны іске асыратын тұлға - мұғалім. "Мұғалім өзінің білімін үздіксіз көтеріп отырса ғана мұғалім, ал оқуды, ізденуді тоқтатысымен оның мұғалімдігі жойылады." - деп К.Ушинский айтқандай [5,31] ұстаздар үнемі білімі мен біліктілігін әрдайым жетілдіріп отыруға міндетті.

Әдебиеттер

1. Мұғалімге арналған нұсқаулық. - Алматы, 2013 жыл
2. Кембридж бағдарламасын оқыту негізіндегі біліктілікті арттыру курсының үлестірме материалдары. - Астана, 2015 ж.
3. Имжарова У. «Сын тұрғысынан ойлау білім үрдісінде». - Алматы, 2010 ж.
4. Биология анықтамалығы. Бас редакторы: Отарғалиева Назгүл Оралғалиқызы. - Алматы, 2015 ж.
5. Биология және салауаттылық негізі. - Алматы, 2016 ж.

UDC 372.854:372.881.1

NEW APPROACHES TO TEACHING CHEMISTRY CONTENT THROUGH ENGLISH

**A.K. AIZHARIKOVA, A.A. AGISHEVA,
K.K. ALMURATOVA, B.K. ZHAPPAROVA**

*Aktobe Regional State University named by K. Zhubanov
Aktobe, Kazakhstan*

Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды мемлекеттік университетінде химия және информатика оқытушыларына арналған «Ағылшын тілін оқытушыларға жеделдетіп оқыту» біліктілікті арттыру курсы Қазақстан Республикасы білім және ғылым министрлігі ұйымдастырды. Ағылшын тілі оқытушылары CLIL (пән-тілді интеграциялап оқыту) әдістемесі мен практикалық оқыту стратегиясын пайдаланды. Курсы повышения квалификации для преподавателей химии и информатики «Интенсивное обучение английскому языку преподавателей» в Карагандинском государственном университете имени Е.А. Букетова были организованы министерством образования и науки Республики Казахстан. Преподаватели английского языка использовали методологию и практические стратегии обучения CLIL (предметно-языкового интегрированного обучения).

Кілт сөздер: *CLIL технологиясы, екі тілде (үш тілде) оқыту, 4С-құрамдас.*

Ключевые слова: *технология CLIL, двуязычное (трехязычное) образование, компоненты 4С.*

From the 2nd November till the 20th December 2016 the Training course for teachers of Chemistry and Informatics "Intensive English training of teachers" was held at the

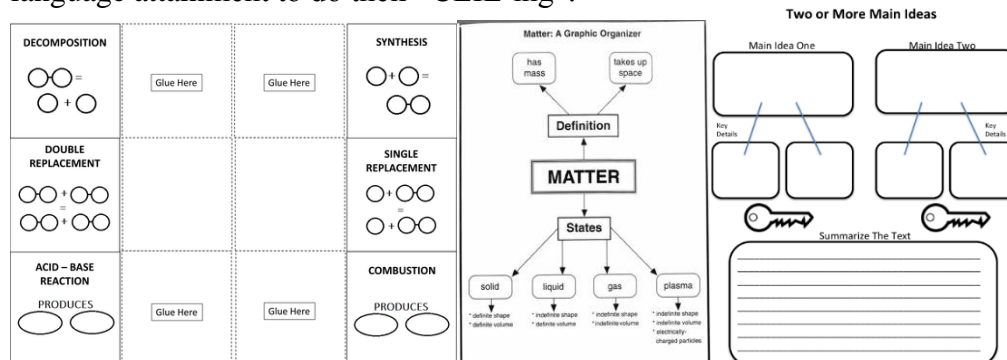
Karaganda State University named by E. A. Buketov. The course was organized by the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan. The main purpose was the arranging deep learning of the English language of teachers using English as the language of instruction, and this course became a platform for mutual exchange of ideas between university teachers, which have already used English for teaching. The English language teachers made use of various methodologies and practical teaching strategies through which subject teachers can achieve understanding of the subject when teaching in English (picture 1). As subject teachers we have learnt more about the benefits of CLIL methodology and its role in professional development.

CLIL is an acronym. Each of us work within the area of Content and Language Integrated Learning (CLIL), if

- we teach English as a Medium of Instruction;
- we teach Language Across the Curriculum;
- we teach Content-based Instruction;
- we work in Bilingual (Trilingual) Education;
- we are a subject teacher working through the medium of a foreign language.

CLIL has a dual focus. The next one offers a more detailed description: “CLIL refers to situations where subjects, or parts of subjects, are taught through a foreign language with dual-focused aims, namely the learning of content, and the simultaneous learning of a foreign language” [1]. This quote is useful because it highlights some of the educational intention inherent to the CLIL paradigm. Through CLIL-type practice, one learns (subject) content whilst at the same time learning a foreign language (picture 2).

The RK pupils, by the time they leave compulsory schooling, should be able to speak two languages other than the mother tongue. According this view CLIL is “an approach to bilingual education in which both curriculum content (such as science) and English are taught together. It differs from simple English-medium education in that the learner is not necessarily expected to have the English proficiency required to cope with the subject before beginning study” [2]. A powerful element of CLIL is its role in the improvement of language skills (picture 3), and that pupils do not necessarily need a particularly high level of foreign language attainment to do their “CLIL-ing”.

Picture 1. Design of Graphic Organizers is used to systematize concepts

The teachers would have to adjust their methodology to ensure that the students understood the content.

- Teachers would not be able to simply “transmit” the content, assuming that their audience understood. They would have to think of other means (group work, tasks, etc) which would result in an increase of the skill-based focus of the learning (picture 4).
- The educational materials (textbooks) would also have to reflect this approach.
- The pupils would be learning language that was more clearly focused on, and related to, the subject matter that they needed to learn.
- CLIL is not confined to higher-achieving students. It is not an approach for the elite. It fits in perfectly with a mixed-ability philosophy.

Plan of presentation

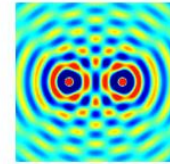
- **Introduction.** General characteristics of the lithium-ion cells
- **Content.**
- 1. Comparison of different types of rechargeable batteries
- 2. Worldwide sales of lithium-ion batteries
- 3. Structure of LIBs
- 4. Disadvantages of LIBs
- 5. Lithium-polymer batteries - the new kind of LIBs
- **Conclusion.**
- Development prospects of LIBs

2 Classical Waves

2.2 Wave Phenomena

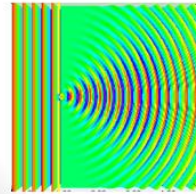
Interference: The superposition ('adding up') of two wave that spatially coincide.

Waves pass through each other unchanged but affect each other at the point where they meet.

Diffraction: The bending, spreading and interference of waves when they pass an obstacle or move through a gap.

The 'shape' of the resulting wave can tell us a lot about the shape and size of the obstacle or gap.

Picture 2. The simultaneous learning of foreign language and subject content

Ensuring that students understand the content, reducing teacher-talk, increasing the focus on skills, influencing publishers to do likewise and getting students to learn language items that are always contextualised, always functionally necessary in the classroom - sound good at any level of curricular discourse. CLIL requires students to speak and write, regarding concepts that are often beyond their linguistic range. It is this attempt to express oneself that is the key to language development in CLIL (picture 5).

Picture 3. The improvement of language skills

In CLIL, there appear to be four basic types of activity that can help students to prosper, despite their relative lack of linguistic resources. These types are applicable to primary, secondary and post-compulsory education.

1. Activities to enhance peer communication (assimilate conceptual content + communicative competence).
2. Activities to help develop reading strategies (where texts, often authentic, are conceptually and linguistically dense).
3. Activities to guide student production (oral and written) (focus on the planning of production).
4. Activities to engage higher cognitive skills (make students think - offer more opportunities for employing a range of operations).

Two approaches are often referred to as "strong" (content-driven) and "weak" (language-driven). No qualitative distinction is intended, and the two approaches are also sometimes labelled under "hard" and "soft". The content-driven approach means that the subject content is given primary focus. A language-driven approach would envisage foreign language classes (for example) using more content than is typical of such programmes, or using didactic units, which made greater use of subject-based content. Nevertheless, the language-driven approach has as its basic objective *language learning*, whereas the former has *subject* concepts and skills as its learning objective (picture 6).

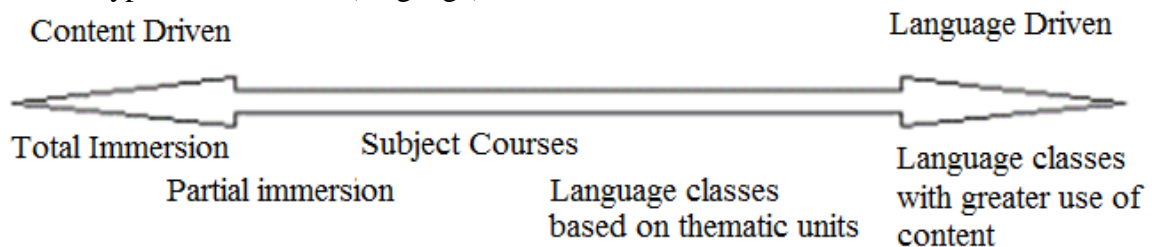
Picture 4. Different means result in an increase of the skill-based focus of the learning

The teachers would have to adjust their methodology to ensure that the students understood the content. That adjustment almost always entails a reduction in teacher-talk. A reduction in teacher-talk often produces an increase in student talk. These adjustments gradually find their way into the materials. These materials are by default more task-based, and therefore more learner-centred. These materials focus more clearly on the role that language plays in the students' assimilation of the concepts. If the above things happen, content teachers begin to think about language, and language teachers begin to think about content. It's what the famous CLIL slogan means: Using languages to learn, and learning to use languages (picture 7). It's a powerful equation, because it also brings school departments together, and it often results in a potent exchange of skills.

Picture 5. Attempts to express oneself are the key to language development in CLIL

Let's conclude by looking at the really powerful three-way combination of elements that CLIL enables. This "trinity" is based on three classroom considerations: Concepts - Procedures (skills) – Language. All the three crucial elements of education are working in harmony. The content (conceptual) is learned through a procedure (skills) which requires a certain type of framework (language).

Picture 6. Relation of the content-driven approach and the language-driven approach

We are constantly being told that the future of education resides in a new emphasis on skills. Subject teachers, on the other hand, are trained to do exactly the opposite. For them, no part of their syllabus content is either throwaway or disposable. A teacher of Chemistry will teach the concept of oxidation - reduction using all the content and procedure that is required

to make that concept understood. What this teacher might not have considered are the language elements.

Let's consider the following task. Fill 2 large beakers with hot tap water. Fill the beakers to half full. Place them on a flat surface a few cm apart. Handle the thermometers carefully. Read the temperatures then _____ them on a chart like this.

Conclusion

- reactions: galvanic and electrolytic
- reversible cell - rechargeable battery
- cell: separation of half-cells
- cell: salt bridge
- the negative anode, the positive cathode
- cell diagrams
- standard electrode potential
- standard hydrogen electrode

Respondents geography

Respondents are from 6 cities of Kazakhstan
Respondents came at the courses from 6 cities of Kazakhstan

Picture 7. Using languages to learn, and learning to use languages

Students do not simply “pick up” this type of language, to then use it immediately and correctly. By reading and working with the examples, they are being inducted into the world of subject-specific discourse, but the question of whether they learn to understand and then to use this type of language depends on many factors. Subject teachers need to be trained in order to make this language salient, to make it stand out and to help it do its conceptual work. By fusing the worlds of language and subject teaching, CLIL is helping everyone to focus on the importance of language as the key not just to academic success but as the key to normal educational practice. The Language Across the Curriculum movement in the 1980s in both the UK and the USA recognised the importance of language in the subject world, but again, in a CLIL context that works, this approach occurs almost by default. When you are not teaching native speakers, you tend to focus more on how you are going to get the concepts across, which brings us back to procedures.

We are constantly being told that the future of education resides in a new emphasis on skills and competences. The European Commission has published a list of “key competences” for what it calls “lifelong learning”, and curriculum planners are now expected to incorporate these ideas across subject areas. CLIL is already functioning along these lines. There is no separation, in CLIL, of the worlds of concepts, procedures and language.

References

1. Marsh, D. Content and Language Integrated Learning (CLIL). A Development Trajectory// Cyrdoba, Spain, (2002): University of Cyrdoba, 552 p.
2. Graddol, D. English Next //Bristol, United Kingdom, (2006): British Council Publications, 132 p.

УДК 371.31:54

Орта мектептегі химиядан өткізілетін факультатив сабақтарын ұйымдастыру жолдары

Б.Б. Досанова, Ж.Б. Алпамысова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье приведены особенности проведения факультативных занятий, методика решения химических задач и лабораторных работ. В процессе проведения факультативных занятий по химии появляется интерес к предмету, расширяется кругозор, способствует углубленному пониманию изучаемой темы.

The article describes the features of the optional lessons, the method of solving chemical problems and laboratory works. In the process of conducting optional courses in chemistry one becomes interested in the subject, expands horizons, promotes in-depth understanding of the subject.

Ключевые слова: *факультативные занятия, химия в школе, процесс проведения факультативных занятий.*

Key words: *optional lessons, chemistry at school, process of conducting optional lessons.*

XXI-ші ғасырдағы алдыңғы қатарлы бәсекеге талас, өркениетті елдер қатарына қосылу мақсатында Қазақстан ғылым мен білімді әлемдік деңгейге, ұлттық ерекшелікке сай үйлесімді дамыту жолдарын қарастыруда. Қазақстанның болашақ дамуына арналған «Қазақстан – 2030» бағдарламасында тәуелсіз мемлекет құруда еліміздің әрбір азаматы өзінің қоғамдағы алатын орнын саналы түсінуі және ел экономикасының бүгінгі сұранысына жауап бере алатын тәрбие, білім алуы қажеттігіне баса назар аударылған.

«Қазақстан-2030» бағдарламасы ұзақ мерзімді мақсаттарды атап, нақтылы нәтижелерге жету үшін мектеп алдына күрделі міндеттер қойды. Осыған орай мектептердегі білім сапасын және тәрбиені жақсартып, оқушылардың дүниетанымы мен өмірлік көзқарасын барынша шыңдаудың қажеттігі атап көрсетілген. Бұл міндет әрбір сабақтың білімділік, тәрбиелік, дамытушылық мүмкіндігін жеткілікті ойластырып, жете пайдаланған жағдайда ғана іске асады [1].

Орта мектепте оқу пәндерінің қазіргі өзгерісті кезеңінде жүзеге асыруға тиісті негізгі мәселенің бірі өзіндік жұмыстарды ұйымдастыру арқылы - оқушылардың дұрыс ойлау дағдыларын, ізденімпаздығын, пәнге деген қызығушылығын қалыптастыру.

Оқушылардың дұрыс ойлау дағдылары олардың таным белсенділігімен тығыз ұштасып жатады. Тез өзгеріп отырған экономикалық жағдайда іргелі пәндік білім жеткілікті деңгейде оқытуды талап етеді. Оқушылардың өзін барынша көрсете білу және қоғам өміріне пайдалы түрде араласу үшін білімді өз бетінше іздену, талдау және тиімді пайдалану дағдысын бойына сіңіру маңызды да күрделі.

Орта мектептердегі факультативті сабақтар барысында химияны оқытудың дәстүрлі әдістемесі, өзіндік жұмыстары мен сабақтар барысында инновациялық мазмұн мен дәстүрлі емес әдістер формасын жүзеге асыру қажеттілігінің арасындағы қарама-қайшылықтарды шешу химияны оқушылардың білімін жоғарылату әдістемесін ұсынуға мүмкіндік береді.

Химия пәнінен жүргізілетін факультативтерді негізінен үш топқа бөлуге болады. *Жоғарыдеңгейдегі факультативтердің* мақсаты ол негізгі және міндетті курстардың мазмұнын тереңдету бағытында жүргізіледі, сондықтан да жеке сыныптар көсетіліп, белгілі сағаттар бөлінді. *Қолданбалы курс факультативтер* ауыл шаруашылығы мен химия өндірісінің негіздерін үйретуді көздейді. Химиялық талдау негіздерінен мағлұматтар береді. *Арнаулықурс факультативті* химия ғылымының негіздеріне сәйкес кейбір бағыттарды, бөлімдерді тереңдетіп қарастырады [2,3].

Сәйкесінше, 8-сынып оқушыларының факультатив сабағына дайындалған «Еріген заттың массалық үлесін табу» атты тақырыбын төмендегідей әдістемесін ұсындық.

Сабақтың мақсаты: Оқушыларға еріген заттың массалық үлесі және ерітіндінің концентрациясы туралы түсінік қалыптастырып, оны есептеуге және іс жүзінде қолдана білуге үйрету.

Сабақтың міндеті:

Білімділік: зат мөлшері, мольдік масса, элементтің күрделі заттағы массалық үлесін есептеу білігі.

Тәрбиелік: білім деңгейін жетілдіру, алғырлыққа тәрбиелеу.

Дамытушылық: оқушылардың дұрыс шешім қабылдай білуін жетілдіру, белсенділік, икем дағдысын қалыптастыру.

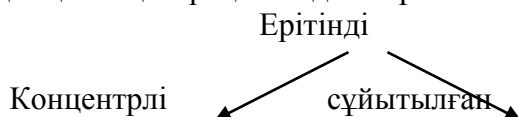
Сабақтың түрі: факультатив сабақ

Сабақтың барысы:

Ұйымдастыру бөлімі: Оқушылармен амандасып, жоқ оқушыларды тексеру.

Жаңа сабақ:

Химияда суда еріген зат пен еріткіштің арасындағы сандық қатынасты анықтау үшін ерітіндінің концентрациясы деген ұғым енгізілген.

Ерітіндінің концентрациясы ерітін зат шамасының жалпы ерітінді шамасына қатынасымен анықталады.

Егер ерітіндінің ішінде еріген зат мөлшері аз болса сұйытылған, көп болса концентрлі ерітінді деп аталады. Мысалы, күміс хлоридінің қаныққан ерітіндісі $1,5 \cdot 10^{-3} \text{ г/л}$ өте сұйытылған ерітінді болып табылады, ал ас тұзының қанықпаған ерітіндісі (100г/л) концентрлі деп есептеледі.

Ерітіндідегі еріген заттың массалық үлесі дегеніміз – еріген зат массасының ерітінді массасына қатынасы болып табылады.

Белгілі массалық үлесті ерітінді даярлау үшін төмендегі формулаларды пайдаланады: [5]

$$\omega = m_{1(\text{еріген зат})} / m_{(\text{ерітінді})} * 100\%$$

Мысалдар:

1-есеп. Тұздың 100г 20%-тік ерітіндісімен 50г 32%-тік ерітіндісі араластырылды.

Алынған ерітіндідегі заттың массалық үлесі қандай?

Алдымен әр ерітіндідегі тұздың массалық үлесін табайық:

$$m_{1(\text{ер.з.})} = 100 * 20\% / 100\% = 20 \text{ г тұз,}$$

$$m_{1(\text{е.з.})} = 50 * 32\% / 100\% = 16 \text{ г тұз.}$$

Ерітіндінің жалпы массасы: $m(\text{ер-ді}) = 100 + 50 = 150 \text{ г.}$

Енді араластырылған ерітіндінің жалпы массалық үлесін табамыз:

$$\omega = 20 + 16 / 150 = 36 / 150 = 0,24 \text{ немесе } 24\% \text{ ерітінді.}$$

Жауабы: 0,24 немесе 24%.

Тәжірибелік бөлімі.

1-тәжірибе. 200 г 5 проценттік натрий хлоридінің ерітіндісін дайындау керек.

Қажетті құралдар мен реактивтер: 200 мл өлшеуіш цилиндр, 300 мл колба, натрий хлориді, дистилденген су.

Жұмыстың барысы: Жұмыс келесі тәртіппен орындалады:

Ерітінді дайындаудың тәжірибелік бөлімін жүргізу үшін төмендегідей есептеулер қажет. Мысалы:

200г 5 проценттік ерітінді дайындау үшін қажетті натрий хлоридінің анықтау керек.

100г 5%-тік ерітіндіде 5г натрий хлориді бар, ал 200г 100г 5%-тік ерітіндіде X г натрий хлориді бар.

$$1) \quad 100 \text{ г ер-де} \quad \text{----} \quad 5 \text{ г NaCl}$$

$$200 \text{ г ер-де} \quad \text{----} \quad X \text{ г NaCl}$$

$$X = 10 \text{ г NaCl}$$

2) 200 г ерітінді дайындауға қажетті судың мөлшерін есептеу

$$200 \text{ г} - 10 \text{ г} = 190 \text{ г су}$$

3) Өлшеуіш цилиндрмен 190 мл суды өлшеп аламыз.

4) 190 мл суды колбаға құйып оған 10 г өлшеніп алынған тұзды қосамыз.

Осындай ерітінді дайындау есептеулерін мүмкіндігінше көп шығарып машықтанса, іс жүзінде жүргізу қиыншылық тудырмайды. («Крест», «Интерполяция» әдістерін қолданылады).

Факультатив сабақты өткізу арқылы оқушылардың химия пәнінен алған теориялық білімдерін бекітіп, есеп шығаруға деген икем мен бейімділіктерін, қызығушылықтарын және шығармашылық қабілеттерін дамытады. Сондай-ақ, оқушылар бір-бірімен қарым-қатынас орната отырып, өз пікірлерін қорғай білуге үйренеді.

Ал, лабораториялық жұмыста теориялық білімдерін практикада ұштастырып, оқушылардың пәнге деген тиянақтылығы мен жауапкершілігі артады. Сонымен қатар, оқушылардың химиялық қисынды ойлауын өрістеу, білімдерін іс жүзінде қолдануға мүмкіндік жасайды, табандылық, іскерлік, ізденгіштік, еңбексүйгіштік қасиеттерін қалыптастырады, оқушылардың танымдық және интеллектуалдық қабілеттерін дамытады.

Қорыта келгенде, факультативтік сабақтар оқушылардың ғылыми-теориялық білімін, танымдық ынтасын, шығармалық қабілеттерін шыңдайды.

Әдебиеттер

1. <https://www.topreferat.com>
2. Мырзабайұлы А. «Химияны оқыту әдістемесінің педагогикалық негіздері». - Алматы, 2004 ж.
3. Мырзабаев А., Турбекова Н. «Химиядан кластан тыс жұмыстар және танымдық ойындар».- Алматы: «Рауан»,1993ж
4. Көгісов С.М. «Химиядан сыныптан тыс жұмыстар». - Ақтөбе,2001ж.
5. Нұрахметов Н., Сарманова К., Жексенбина К. «Химия» оқулығы, 8-сынып, 2012ж.

ӨНЕР, МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ
ИСКУССТВО, КУЛЬТУРА И СПОРТ
Art, Culture and Sport

ӘОЖ: 78.01.1

Қ.ЖҰБАНОВ - ҚАЗАҚ МУЗЫКАЛЫҚ ТЕРМИНДЕРІНІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ
НЕГІЗІН ҚАЛАУШЫ

А.А. Жартыбаева, А.Қ. Алиева

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан

В статье рассматриваются вопросы формирования творческих способностей учащихся на уроках казахской народной музыки. Казахская народная музыка уходит своими корнями в глубь веков. Далекие предки казахов, многочисленные простые племена, обитавшие на степных просторах создали богатый инструментарий, музыку, песни, самобытные музыкально-поэтические традиции, которые и были унаследованы современным казахским народом.

This article considers the issues of formation of pupils' creative abilities at the Kazakh folk music lessons. Kazakh folk music rooted deep into centuries. Ancestors of the Kazakhs, numerous pastoral tribes living on the steppes of Central Asia, created a rich toolkit, music, songs, original music and poetry traditions, which were inherited by modern Kazakh people.

Ключевые слова: *музыка, народная музыка, творчество, педагогика, урок, процесс.*
Keywords: *music, national, folk music, creativity, pedagogy, lesson, process.*

Қазақ музыка шығармаларының ішіндегі ең ірі жанрдың бірі - күйлер. Профессор Қ.Жұбанов қазақ музыка шығармаларының ішіндегі ең ірі жанрларының бірі ретінде күйлерді айрықша атап алады да: «Композиция жағынан, музыка мәдениетінің басқа өлшеулері жағынан қарағанда да, күйлер халық музыкасының жетіскен ірі тарауы екендігіне дау болмауы керек», - деп астын сызып көрсетеді. Осы тұста қазақтың ұлттық ерекшелігіне ерекше тоқталады: «Қазақтың өзі де күйді артықша бағалайды: онда айтып тұрған әңгіме, сөйлеп тұрған сөз болмаса да, күйлердің өзінің музыка тілі халыққа сондай жақын, сондай түсінікті, оны тілсіз түрінің өзінде жақсы таниды». Күйдің өзінің музыка жанрының бір түрі болушылығы жағынан қарағанда бұл жөніндегі ең алғашқы мағлұмат XIV ғасырда жазылған кітаптардан табылады. Сол кезде болған иран музыканты Әбдіқадыр Мурағи деген кісі өзінің «Зубдәтел әдуар» деген кітабында күй жайында бірқатар мәліметтер береді. Әбдіқадыр кітабынан біздің көретініміз: күй жалғыз қазақта ғана болмаған, ерте кезде де біздің қазақ - қазақ болып құралмай тұрған кезде, XIV ғасырларда да болғандығын, оның үстіне хан сарайында, жоғарғы таптың қолында болған музыка түрі екенін көреміз. Енді, қазақ тіліндегі музыка терминдерін қарасақ, олар шығыстың тіл мамандарының ойлағанындай бергі жерде түрлі халықтан жұққан сөздер емес. Өте әріде пайда болған, өте алыстағы елдердің сөздерімен, ұғымдарымен байланысып жатқанын көреміз. Оның үстіне, бір термин әр халықта әр түрлі инструменттің (аспаптың) аты болып жүргенін көреміз. Бұдан алғашқы әзірде бір инструменттің (аспаптың) аты бүгінгідей болып бірнеше айырылып, бір сөздің өзінен әр алуан атаулар шыққанын байқаймыз.

Қазақтың қобызы, скрипка сияқты смычекпен тартылатын инструмент. Татарда, башқұртта «қобыз» деп аталатын құрал бар, бірақ олардың қобыз дейтіні - темірден жасаған, атқамыт сияқты, бір жағын ауызға салып қойып, үнін аузымен ретке келтіріп отыратын бір нәрсені атайды. Қырғыздарда «қомұс» деп біздің домбыра тәрізді, бұдан айырмашылығы тек пернесі жоқ бір инструментті атайды. Қобыз дейтін инструмент Украина елінде де бар. Олар мұны «қобза» дейді. Украина қобзасын ескі оқымыстылар Күншығыстан келген, түрік, монғол елінен үйреніп алған, содан жұққан нәрсе деп есептейді. Бұл пікірдің қате екенін көреміз.

«Қобыз» сөзінің басқы «к» дыбысы түсіп қалғанда, «о»-ның орнына «а» дыбысын қолданғанда «абыз» болады. Қазақта ескі кездегі шамандарды «абыз» деп атаған. Ру құрылысы дәуірінде олар ру бастықтары болғандықтан, рудың ақсақалы, үлкені болғандықтан «абыз» сөзі барлық үлкендердің аты болып кеткен. Әйелдің үлкенін де қазақтар - абысын, татарлар - абыстай, ағаны - абзи дейтіндері сол «абыз» ұғымынан шыққан сөздер.

«Қ» дыбысы, «и» дыбысына айналған уақытта «иомыз» болар еді. Шуаш тілінде бақсы, сикыршы ертеде «иомыз» деп аталды. Академик Маар бұл сөзді ескі гректің легендарлы ақынды Гомер сөзінің бір тарауы деп біледі. Музыка - дыбыс өнері. Ол дыбысты ерте кезде алдымен осындай еңбек магии ретінде қолданылғандықтан, бүкіл дыбысқа байланысты ұғымдар, бері келе сөзге, тілге байланысты ұғымдар, сол магиялы еңбек деген ұғыммен байланыстырып жатады.

Қазақтың инструментінің біреуі - «сыбызғы». Негізгі түбір болатын «сыбыз» сөзі ұяң дыбысқа аяқталып тұр. Мұндағы ұяң «з» дыбысын қатаң «с» дыбысына айналдырсақ, «сыбыс» болады. «Сыбыс» қазақша дыбыс дегеннің бір тарауы, сонымен қатар бұл сыбызғы қамыстан, қурайдан жасалатын болғандықтан қамыс та алғашқы әзірде осы сөзбен аталып кеткен. Қазақша қамыстың бір аты - сыбыс. Көп жерде бұл сөз сақталмаған. Бірақ ұзын бойлы, жіңішке нәрсені таныту үшін сын есім етіп «сидиған» түрінде пайдалану әр жерде де бар. Сүйтіп «сыбыз» деген сөз бірінші жағынан - дыбыс, екінші жағынан - сол дыбысты шығаратын құралдың аты болса, үшіншіден: сол құрал болатын заттың аты - қамыстың аты болады.

«Қамыс» сөзіндегі «а» дыбысын «о» дыбысына айналдырсақ, қырғызша «қомыс», біздің «қобыз» болып шығады.

Ал «Домбыра» сөзінің қайдан шығып, қайдан қойғаны туралы тіл мамандары осы күнге дейін бір пікірге келе алған жоқ. Бұл туралы түрліше жорамалдар бар. Жорамал болғанда да барып тұрған тұзсыз жорамал. Өйткені үнді - европашыл оқымыстылардың ұстаған методологиясымен зерттеп, бұл сөзді көп жерге жайылып кетті деу үйлесімсіз. Біздегі «домбыра» сөзін олар араптың «тамбұр» дегенінен алынған дейді. Араптар өзінің «тамбұр» деген сөзін парсыдан келген деп есеп қылады. Парсы жұрты бұл сөзді ежелгі үнді жұртынан алынды деп есептейді. Ежелгі үнді тілінде ондай сөз болмағандықтан, тіл мамандары мұны парсыдан алынған дейді. Парсы тілінде де мұндай сөз жоқ.

Орыстарда да «домра» дейтін инструмент бар. Бұл сөзді де, инструментті де оқымыстылар орыстың өзінікі емес, орыстарға монғолдан келген, XIII ғасырларда Шыңғыс жорығында орыс арасына монғол әкеліп тастаған дейді. Ол - сонымен, монғол сөзі деп есеп қылады. Орыстарға ол монғолдан келген болсын, ол монғолдардың өзіне қайдан, қалай келгендігін ашып беру оңай емес. Оның үстіне, алыстан Үнді теңізінің аржағындағы бенгал елінің тілінде де осындай музыка инструменттерінің «тамыр», «дабыр» аталатындығын ескі буржуазияшыл тіл ғылымы ашып бере алмас еді.

Ежелгі грек легендасындағы музыканың иесі болған Темерис деген соқыр адамның аты жайында «Яфетический сборник» деп аталатын жинақта ескі көп деректер келтірілген. Бұл жинақтың 6 - кітабында «Соқыр темір» жайында бір зерттеу басылған. Біздің қарауымызша, орыстың «домрасы», қазақтың «домбырасы», араптың «тамбұры», бенгал елінің «тамыры», гректің «тамирі» - бәрі бір нәрсе. Мұның бәрі де ерте кезде музыканың иесі, мұнарасы болған бір ұғымның аты. Сол «тамыр», «дамыр» сөзінен бір жағынан «тәмир», екінші жағынан «йамыз» сөздері бошақтап шыққан болуы керек. Сонымен «домбыра» сөзі бір елден ауып келген сөз емес. Бұл инструмент те бір елден ауып, жылысып келген емес. Евразия елдерінің бәріне де тегіс тараған, соның бәрінде де музыка иесі болып саналған, бір тотемнің аты болуы керек.

Бұлай дегенде біз бір халық пен екінші халықтың арасында мәдениет байланыстары тіпті болмайтын нәрсе дегіміз келмейді. Бірі мен бірінің мәдениеті жөнінде де халықтар аралас - құралас болып, бірінен-бірі үйреніп жатады.

Бірақ, соның бәрі де бола тұра, сонымен қатар, әр халықта ешбір мәдениет ықпалы, мәдениеттің жұғуы деген ұғымдармен өлшеуге болмайтын нәрселер бола береді. Ал қазақтың «ән» деген сөзі - қазақтың өз сөзі емес. Парсының «оһәник» деген сөзінен өзгертіліп жасалғандығы анық болуы керек. Өйткені, қазақ тілінде «ә» дыбысы өте әріде болған нәрсе емес. Көбінесе бұл араб, парсыдан келген сөздердің дыбыстары

өзгеруімен қатар пайда болған. Ал, «күй», «жыр», «толғау» деген сөздер бөтен жақтан келген емес, өзінің төл сөзі. «Толғау» сөзінің түбірі «толға». Мұндағы «ға» жұрнақ таза түбірі «тол». Осы түбірден барып «толқын» сөзі жасалған. Түрікпендерде толқынды «толға» дейді. Бұл сөз әрі толқынның ырғағымен байланысты болса, екінші жағынан сумен байланысты екенін көреміз.

«Күй» деген сөздің арғы тегі «көк пен» байланысты болғанын біз баста айтып едік. Ендеше күйдің де көкпен, аспанмен байланысты болғанын көреміз. Көк пен су екеуі бір кезде бір ұғым болған. Бірі - жоғары аспан, бірі - төменгі аспан болып саналған. Алғашқы адам ұғымында екеуі де космос. Бізде барлық табиғат адамнан сыртқы күш болып саналған. Музыканың алғашқы шығатын жері адамның сыртқы табиғатпен арпалысуы, сонымен байланысуы, астарласып, араласуы болса, мына сөздің өзінің аспан мағынасында болушылығы осы пікірді тағы да дәлелдеп өтеді. Алғашқы искусство (өнер) орындарының бәрі де синкретизм түрінде бірімен бірі қабаттасып жүретін. Марр айтқандай, ерте кезде эпос, музыка, би бір-бірінен айрылмай қабатталып жүргендігін қарасақ, әңгімелеп отырған мәселені бөліп алуға тура келеді. Бүгіндегі күйлер әнсіз тартылады. Оларға бөтен өлең де, ешнәрсе де қосылмайды. Бұл - әннен, дауыс қосып айтатын сөзден бөлініп шыққан бір жанр. Бірақ алғашқы әзірде бұлайша бөлектелмей, жыр мен екеуінің бір жүрген болуының жөні бар. Осы күнгі қазақтың күйлеріне ұқсас иран, азербайжан күйлеріне дауыс қосып, ән шырқайды. Алғашқы әзірде сөйлеп отыратын ерте, арасында дауыс қосып салатын ән - бәрі аралас болып, бері келе бұлардың бет-бетімен айрылып, бөлініп кетуі қиын емес. Домбырада тартылатын күйлердің ішінде әңгіме қосып тартып отыратын, біз білетінде бір-екі-ақ күй бар, - дейді ол өз ойын одан әрі жалғастырып, - Оның да әңгімемен біте қайнағаны- «Ақсақ құлан-Жошы хан» «Ақсақ құланның» Ермекұлы, Медетұлы және Бөкейханұлы берген үш нұсқасы бар екендігі, бұлардың үшеуі де бір-біріне ұқсайтындығы сөз болады. Қамбар тартатын варианттың авторы Үсен төре екендігі де қамтылған. Содан да оның «Бері келе әдебиет жанрлары жетісіп, бірінен бірі бөлініп, қара сөз-әңгіме, өлеңді әңгіме, содан кейін өлең бөлек-бөлек жанр болып шыққаны сияқты күйде де жаңағы сюжетті *әңгіме мен күйдің* ішінен қара сөз бөлініп, әдебиетке кетіп, сөз құралып, дауыс қосылып айтылатындар ән болып шығып, түрлі дыбысты, түрлі қозғалысты суреттейтін жерлері бөлініп, күй болып кетсе керек. Сонда күйлердің бірқатары сол бүтін сюжетті әңгіменің ішіндегі барлық музыкалы моменттерден құралып, құрастырылған құрама, біреулері музыкалы әңгіме болса, қайсыбіреулері соның ішіндегі тек бір музыкалы моментті айырып алып, ұлғайтып, жетістіріп, гармониялық бір күйге айналдырып жіберген кездері болса керек», - деген тұжырымын қаперге алған жөн.

Біздің батырлық эпостарымыздың бәрінде де қара сөзге *өлең* аралас келеді. Таза өлеңмен айтылатын жалғыз «Қобыланды», «Қозы Көрпеш», «Шора», «Алпамыс» т.б. бәрінде де қара сөзбен әңгімелеп айтып келеді де, ара арасындағы лирикалық моменттерді өлеңдетіп жібереді. Біз мұны ескі парсы әдебиетінде де, оның ішінде парсының классикалық әдебиетінде де көреміз. Сағдидың «Гүлстаны», Фирдоусидің «Шаһ-намасы» - бәрінде де осылай қара сөзбен айтып келіп, ара-арасында өлеңдетіп жіберген. Домбыра, қобыз немесе басқа инструменттермен (аспаптармен) жыршы жырлай отырып, әңгімесін айта, инструментте оңай әнді шырқай орырып айтылатын нәрселер осылар сияқты сюжетті поэзия. Мұның да шыққан жері осындай әңгімелеп, күйлеп айтылған эпос болу керек.

Сол кездегі әдебиеттер қара сөзбен айтылатын, немесе речитативпен айтылатын күйлердің де, қара сөзбен айтылатын эпос әңгімелердің де өңделіп музыкаланатын жерлері - анау «Ақку» күйіндегі, болмаса «Ақсақ құландағы» аттың аяндағанын, құстың ұшқанын, құланның ақсаңдағанын, мылтықтың атылғанын суреттеймін деген оймен лирикалық моменттерді музыкамен бергені болса керек. Қазақ тіліндегі музыкалық аспаптар мен атаулардың этимологиялық тегін зерттей келіп, профессор Жұбанов олардың тілдік қорымызда ерте заманнан келе жатқанын дәйекті дәлелдейді. Сонымен, Қ.Жұбановтың өнер тақырыбындағы зерттеулерінде қазіргі қазақ музыкасының халықтық саз өнері негізінде туып өркендегені, соның дәстүрін дамытып қана биік деңгейде жеткендігін айқындайды.

Әдебиеттер

1. Жұбанов Қ. Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер. - Алматы: Ғылым, 1999. -581 б. - Б.273
2. Кенжебаев К., Оралбай Ә. Құдайберген Жұбанов. - Алматы: «Ана тілі», 2000. -280 б. - Б.153
3. Айталы А.А. Ұлттанушы ғұлама /Жұбанов тағылымы VI Республикалық ғылыми-теориялық конференция материалдары. -Ақтөбе, 2005.
4. Қаратаев М. Профессор-патриот /Жұбановтану жылнамасынан (профессор Қ.Жұбановтың туғанына 105 жыл толу мерейтойына орай жинақталған дерек көздері). - Ақтөбе, 2004

ӘОЖ 233-535:37

Студенттерді халық әндері арқылы адамгершілікке тәрбиелеудің зерттелуі

А.Ж. Байшукурова

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В данной статье рассматриваются современные тенденции музыкального образования и воспитания, поиск новых средств для развития музыкальных способностей начинающего музыканта, приобщение студента к эстетическому опыту человечества, а также практика преподавания музыки и проблемы музыкального образования на современном этапе.

This article discusses contemporary trends in music education, the search for new tools for the development of musical abilities of young musicians, introducing the student to the aesthetic experience of mankind, and the practice of teaching music and problems of music education at the present stage.

Ключевые слова: *музыкальное образование, музыкальное воспитание, музыкальные способности, преподавание музыки.*

Keywords: *music education, music education, musical abilities, teaching music.*

Ғаламдық жаһандану жағдайындағы жаңа қоғамда орын алған ірі экономикалық өзгерістер мен технологиялық жетістіктер – қоғам дамуының қозғаушы күші болып табылатын білім жүйесіне орасан ықпалын тигізіп отыр. Әлемдік қауымдастықтың біртұтас білім кеңістігін қалыптастыруға бағытталған ортақ мүддеге барынша әрекеттенуі – жалпыадамзаттық және ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген саналы да парасатты тұлғаны тәрбиелеу қажеттігін алға тартып отыр.

Егеменді елімізде соңғы жылдар тізбегінде жүргізіліп келе жатқан білім реформасына қатысты түбегейлі бетбұрыстар, атап айтқанда әлемде дамыған мемлекеттердегі білім саясатының негізгі көрсеткіші болып саналатын 12 жылдық білім беру жүйесіне ену қарқыны – қоғамдық ортадағы адамдардың ерекше пікірлері мен көзқарастарын қалыптастыруға негіз болды. Көптеген өнеркәсіп орындарының жаңа технологиялық қондырғылармен қайта жабдықталуы - білім сапасының жаңа деңгейге көтерілуіне өзгеше талап қойды. Аса қарқынды белең ала бастаған аталмыш құбылыстарға мемлекет тарапынан терең талдаунамалар жасалып, ортақ проблеманы бұқара халықпен бірлесе отырып атқару мәселелері жолға қойылуда.

«Қазақстан – 2030» Жолдауында Республика Президенті еліміздің ұлттық қауіпсіздігін, тәуелсіздік пен егемендігін танытатын мемлекетіміздің ұзақ уақытты дамуын анықтады. Білім беру мен тәрбиенің негізгі міндеті - өз елінің азаматы, патриотын тәрбиелеу болса, осыған сәйкес «қазақстандық патриотизм мен ұлттық патриотизм» студенттердің тәрбиелік деңгейін бағалудағы көрсеткіш болып қарастырылады [1].

Жеке тұлғаны рухани-адамгершілік тәрбиелеу мәселесі әрдайым өзекті мәселелердің бірі болды, ал қазіргі кезеңде ерекше маңызға ие болды.

Педагогикалық-психологиялық әдебиеттерді талдау нәтижесі руханилықты

тәрбиелеуге жеткілікті көңіл бөлінбегендігін айғақтайды. Бұл мәселе қоғамның дамуының барлық сатысында өзектілігін жоғалтқан жоқ.

Замана жетістіктері негізінде жас ұрпаққа сапалы білім беруді мақсат еткен көпшілік қауым, халық шығармашылығын асыл мұралары негізінде саналы тәрбие беруді әрқашан жадынан тыс қалдырған емес. Соңғы жылдары өткізіліп жатқан ғылыми-практикалық конференциялар мен зерттеуші ғалымдардың нәтижелерінде халық шығармашылығы мұралары назарға ілініп, оны ұрпақ тәрбиесінде пайдаланудың қажеттілігі ұсынылуда.

«Адамға ең бірінші білім емес, рухани тәрбие берілуі керек, тәрбиесіз берілген білім-адамзаттың қас жауы, ол келешекте оның барлық өмірінде апат әкеледі»- деп ғұлама ғалым Әл-Фараби айтқандай еліміздің болашағы – ұрпақ тәрбиесіндегі өркениетті қоғам мен құқылы мемлекеттің қалыптасуы өскелең ұрпақтың рухани байлығы мен мәдениеттілігін, еркін ойлау қабілеті мен шығармашылығын, кәсіби біліктілігі мен білімділігін талап етеді [2, 112 б.].

Философия бойынша қысқаша сөздікте адамгершілік ұғымы мораль ұғымына телінген. «Мораль - адамдардың мінез-құлық нормалары, қағидалары мен ережелері, сонымен бірге адами мінез-құлық (іс-әрекет түрткілері, қызмет нәтижелері), адамдардың бір-бірімен және қоғамдық тұтастылықпен (ұжыммен, таптармен, халықтармен, қоғаммен) қарым-қатынастары, сезімдері, толғанымдары».

Макаренко И. С. мораль сөзін адамгершілік ғылым, адамның ерік-жігері мен санасы үшін ережелер деп түсіндірген. Оның ойынша: «Адамгершілік - тәндікке, нәпсілікке қарама-қарсы рухани жан дүние. Адамның адамгершілік тұрмысы, рухани тұрмыстың бір бөлігіне жататын, ақыл-ойлылыққа қарама-қарсы заттық тұрмысынан маңыздырақ, бірақ онымен бірге рухани бастапқыны құрайды, ақыл-ойлылыққа ақиқат пен жалған, ал адамгершілікке қайырымдылық пен зұлымдық жатады.

Қайырымды, ниеті түзу, шыншыл, жүрегі таза азамат - адамгершілігі жоғары, ізгілікті адам. Кез-келген қайырымды іс адамгершілік, ізгілік іс-әрекет болып саналады. Заман өзгерістеріне сай адамгершілік ұғымы да өзгерді» [3, 25 б.]. С.И.Ожегов:

«Адамгершілік - адамның басшылыққа алатын ішкі, рухани қасиеті, осы қасиетімен айқындалатын этикалық нормалар, мінез-құлық ережелері», - дейді [4, 114 б.].

Қай заманда болсын, жас ұрпақтың өнеге тұтар өзіндік ұлттық тәлім-тәрбиесі болатындығы белгілі. Егемен Қазақстан Республикасының болашақ ұрпақтарының сана сезімін, ұлттық психологиясын, оның ерте замандағы ата-бабалар салт-дәстүрімен сабақтастыра тәрбиелеу қазіргі ең өзекті мәселесі екендігін өмірдің өзі көрсетіп отыр.

Халық шығармашылық арқылы тәрбие берудің мақсаты: «Сегіз қырлы, бір сырлы», жан-жақты жетілген азамат тәрбиелеу. Тәрбие салаларының маңызды бөлігі адамгершілік тәрбиесі болғандықтан, оның өзекті мәселесі - қайырымдылық, достық, кішіпейілділік, ізеттілік, имандылық, инабаттылық. Халықтық адамгершілік қасиеттері негізінде адамның мінез-құлқын қалыптастыруға болады.

Халқымыздың ғасырлар тереңінен жеткен саз өнері үлкен екі арнада көрінеді. Олар: ән және аспаптық дәстүр. Зерттеушілердің анықтауынша, бұл екеуінің ерте туғаны — ән.

Ән — халық мұрасы. Халық әндері — сарқылмас қазына. Оны жай ғана ән салу, көңіл көтеру деп түсінуге болмайды. Себебі әннің толып жатқан өзге қасиеттері де бар. Ең алдымен, ән — өнер. Ән — адамның көңіл-күйі, тебіренісі мен толғанысы, қуанышы мен жұбанышы. Ән — табиғат сүреттемесі. Ән – халықтың өмір айнасы. Олай болса, бізге әсер еткен өмір құбылыстарының барлығы дерлік ән арқауына айналып отырған.

Сабақ - оқыту процесін ұйымдастыруың негізгі формасы. Оқытуды ұйымдастырудың формасы дегеніміз мұғалім мен оқушылардың оқуәрекетіне қолайлы жағдай жасау үшін арнайы ұйымдастырылған, белгілі тәртіппен өтілетін жұмыс. «Сабақ беру - үйреншікті жай шеберлік емес, ол үнемі жаңадан жананы табатын өнер», - деп жазған Ж.Аймауытов [5, 87 б.]. В.А.Сухомлинский сабақтың атқаратын ролін жоғары бағалаған. «Сабақ - мұғалім күнбе-күн оқушыларға білім, тәрбие беретін және жан жақты дамытатын оқу-тәрбие процесінің негізгі саласы», - деді [6, 41 б.]. Сабақ мұғалімнің жалпы және педагогикалық мәдениетінің бет-бейнесі, оның интеллектілік байлығының өлшемі, оның ой - өрісінің, эрудициясының көрсеткіші. Өнер адамының рухани өміріне тұтастай әсер етіп, оқушының музыкалық шығармаларды еске сақтай

білуге және шығармаларды түсініп тыңдауға қалыптастыруда, білім-тәрбие сапасын арттыруда мәні зор.

Жас ұрпақты тәрбиелеуде халқымыздың сан ғасырлық тәжірибесі бар. Сол тәжірибені пайдалану арқылы жаны таза, адамгершілігі мол, парасатты, халқына пайдасын тигізетін адам тәрбиелеуді мақсат етіп қойып отыр. Ең алдымен, жаны таза арлы, намысты, ұлты мен ұлттық құндылықтарын сүйетін тұлға тәрбиелеу қазіргі таңда педагог мамандардың алдында тұрған негізгі міндет. Білім берудің жүйесінде жалпы азаматтық және ұлттық негізде жеке тұлғаның көркемдік талғамын қалыптастыру үшін қажетті жағдайлар жасалуда.

Ж.Аймауытов: «Адам баласының мәдениет тарихынан өнердің көрнекті орын алып келгенін, өнерсіз қоғамның дамуы, рухани байлықтың молаюы мүмкін емес екендігіне тоқталып, ұлт мектептеріне әуелі кескін өнері мен әуез өнерін яғни сурет салу, ән-күй өнерін үйретуге негіз салу керектігін, әрбір баланың өнерге деген ынтасын қозғап, еске сақтай білу қабілетін жетілдірудің қажеттігін баса айтады [7, 58 б.].

Шығарманың тақырыбы мен идеясы, сюжеті мен композициясы, тілі мен әдісі - осының бәрі көркем заңына бағынады. Олар жеке алғанда ойға орамды, оны тартымды етеді, көркем дүниеге айналдырады. Шығарманың мазмұны мен түрі бірлестікте болуы - көркем заңы. Өнер түрлерінің форма мен жанрларының көркем ерекшеліктері болады. Қашан да көркем - эстетикалық мөлшерді сақтау.

Көркемдік - ой мен сезім бірлігі арқылы әлемнің тұтастай көрінісін жасайтын адам әрекетінің бір түрі, өнер және оның түрлері өзінің жақсы үлгілері арқылы адамның рухани мәдениетін байытып, кеңейтеді. Музыкалық түрі болмасын ең алдымен түйсік, қабылдауға баса көңіл аудару қажет. Н.А.Терентьеваның пікірінше, қабылдау-тыңдаушының сезімінің оянуы, эмоциясы, ойы, дүниеге деген көзқарас жиынтығына негізделуі [8, 36 б.].

Музыкалық шығармалар арқылы жеке тұлғаның рухани әлеміне мақсатты түрде әсер ету үшін, алдымен студенттердің өнер шығармасына деген қызығушылығын оятып, оны көре, әсерлі тыңдай қабылдай білуге көркемдікті, әдемілікті сезіне білуге баулу қажет. Бұл қасиеттер жеке тұлғаның бойында жыр туындыларымен жүйелі қатынаста болып, музыка туралы білім алған кезде көрінеді, қалыптасады және дамиды.

Елбасымыз Н. Ә. Назарбаев: «Болашақ ұрпағымызды тәрбиелегенде, оларға жастайынан имандылық пен ұлттық қасиеттерді сіңіре білсек, сонда ғана біз ұлттық рухы дамыған, Отанының гүлденуіне өз үлесін қоса алатын азамат өсіре аламыз», деген болатын. Ол үшін ең әуелі ұрпақтарымызды бала кезінен ұлттық тәлім-тәрбиеге баулып, халқының салт-дәстүрін, шығарашылығын жақсы біліетін саналы азамат тәрбиесіне көңіл бөлуіміз керек [1].

Сондықтан қатардағы пендені нағыз толыққанды тұлғаға айналдыру үшін халық шығармашылығы арқылы тәрбие берудің маңызы зор.

Еліміздің болашағы - ұрпақ тәрбиесінде. Жас ұрпақтың әлеуметтік ортадағы сан салалы қарым-қатынасы мен іс-әрекетін ұйымдастыру барысында халықтық тәжірибе мен ізгі қасиеттерді оның бойына дарыту қашаннан игі мақсат болып келеді. Оқу үрдісінде студенттердің музыкалық білімі кеңейіп, өнерге деген көзқарасы, қатынасы өзгеріп, оқуға деген қызығушылығы артып, берген тапсырманы жауапкершілікпен орындайды.

Халық әндерінің мазмұнымен, шығу тарихымен, авторларының өмірімен таныстыру арқылы студенттердің санасына туған халқына деген құрмет пен мақтаныш сезімін ұялату, ұлттық рухты сіңіру, ұлттық өнер саласының мәдени деңгейін көтеру мақсаты орындалып зерттеу болжамның дұрыстығы дәлелденді. Әйтсе де музыкалық білім беруде осы уақытқа дейін жарық көрген әрбір бағдарламаның ең тиімді жақтарын пайдалана отырып, әлі де музыкалық білім беру мен тәрбиелеу ісін жетілдіре түсу қажеттігін көрсетті. Ұлттық өнерлер: ән, күй, жырдың арасындағы өзара үндестікті, байланысты, ұқсастықты көре білуге, олардың өзіндік тілін түсініп, көркемдік тұрғыда қабылдай білуге үйрету керек.

Әдебиеттер

- 1.Қазақстан Республикасының 2030 жылғы стратегиясы.
- 2.Қазақ әдебиеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd.»- ЖШС, 2010.- 223 б.
- 3.Рубинштейн С.Л., «Жалпы психология мәселелері».-Москва: «Педагогика», 1976.- 198 б.
4. Леонтьев В.А. «Жеке тұлға тәрбиелеу теориясы».- Москва: «Педагогика», 1998.- 169 б.
- 5.Ұзақбаева С.А.«Қазақ халық шығармашылығының балалар мен жастарға тәрбие берудегі мүмкіндіктері».- Алматы: РБК, 1994.- 104 б.
- 6.Сухомлинский В.А. «Ұжымның құдіретті күші».- Москва, 1995.- 159 б.
- 7.Қоңыратбай Т.Ә. «Қазақ музыкасының тарихы», ҚР БҒМ бекіткен оқулық. – Алматы: «Дәуір», 2011. - Б. 164 б.
- 8.Қазақстан жазушылары: Анықтамалық/Құрастырушы: Қамшыгер Саят, Жұмашева Қайырниса — Алматы: «Аң арыс» баспасы, 2009 жыл.- 426 б.

ӘОЖ 796.011.1

Білім беру мекемелерінде дене шынықтыруды ұйымдастыру

Р.У. Уахитов, А.С. Курмашев, Г.Ж. Курпишева

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье рассматриваются особенности организации физического воспитания детей, влияние дифференцированной программы на состояние здоровья, проблема сохранения и укрепления физического здоровья обучающихся в образовательных учреждениях.

In the article the features of organization of physical education of children, influence of the differentiated program on a state of health, the problem of preservation and strengthening of physical health of students in educational institutions are considered.

Ключевые слова: *сохранение и укрепление физического здоровья, физическая культура, физическое воспитание.*

Key words: *preservation and strengthening of physical health, physical culture, physical education.*

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев «Қазақстанның егемен мемлекет ретінде қалыптасуы мен дамуының стратегиясы» деген еңбегінде соның төрт негізгі күшін атап көрсетті. Оның бірі – жер үстіндегі байлық деп отырғанымыз - адам, оның білімі мен іскерлігі, таланты мен мәдениеті, денсаулығы деген еді. Адамның денсаулығы – қоғам байлығы. Әрбір адам өз денсаулығының мықты болу жолдарын қарастыру керек. Дені сау адамның көңіл-күйі көтеріңкі болып, еңбекке әрқашан құлшына кіріседі. Халқымыз «Дені саудың – жаны сау» деп орынды айтқан. Отанымыздың келешегі, көркеюі – салауатты өмір салтын сақтау қолдауда. Денсаулық – бұл адамның еңбекке белсенді болуы, әрі ұзақ өмір сүруі, тәннің саулығын және рухани саулығын сезіну.

«Қазақстан-2030» мемлекеттік даму стратегиясында дене тәрбиесі туралы, салауатты өмір салтын ынталандыру әрқайсымыздың дене тәрбиесімен айналысуымызға, дұрыс тамақтануымызға, есірткілерді, темекі мен ішімдікті тұтынуды қойып, тазалық пен санитария шараларын сақтауға бағытталған [1].

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың халыққа жолдаған «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздік және әл-ауқатының артуы» атты «Қазақстан-2030» даму стратегиясын жүзеге асыру барысында ҚР Үкіметінің №1678 бұйрығымен 1997 жылдың 3 желтоқсанында салауатты өмір салтын қалыптастыру қызметі құрылды. Сол уақыттан бері салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесі бойынша аурудың алдын алу мен халықтың денсаулығын нығайтуда айтарлықтай жетістіктерге қол

жеткіздік. Әрі денсаулық сақтау министрлігінің қолдауымен салауатты өмір салтын қалыптастыру қызметі төмендегідей мәселелердің шешімін тапты:

- Салауатты өмір салтын қалыптастыру қызметінің құрылымымен байланыстары жасалып, материалдық-техникалық ресурстары қамтамасыз етіледі;
- Гигиеналық тәрбие процесіне жаңа технологиялар енгізілді;
- Денсаулықты сақтау мен білім беруді ұйымдастыру үшін СӨС қалыптастыратын мамандар даярлау қолға алынуда;
- Салауатты өмір салтын қалыптастырудың ұлттық саясаты анықталды, оның тұжырымдамалық негізі ретінде «Салауатты өмір салты» атты кешенді бағдарлама жасалған.

Оқушылардың дене бітімінің дұрыс дамуы, денсаулығының нығаюы, жұмыс қабілетінің артуы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұруға ықпал етеді. Денсаулық – адамның еңбекке және қоғамның іс-әрекетке жемісті қатысуының маңызды кепілі. Оқушылардың денсаулығына қамқорлық жасауға біздің қоғамымыз мейлінше мүдделі. Сабақтарда, сабақтан тыс уақытта, спорт секцияларында дене тәрбиесін күн сайын ұйымдастырып, қолайлы жағдайлар жасау қажет. Табиғи қозғалыстың түрлері жүгіру, қарғу, жүзу, лақтыру, шаңғы, коньки, велосипед тебу, акробатика өмірге қажетті дағды және іскерлікті қалыптастырады. Жас адамдардың денесі түрлі жаттығулар көмегімен дамиды.

Дене тәрбиесі саласында ырғақ, жеке гигиена, дене шынықтыру мәдениеті, туризм, спорт ерекше орын алады. Дене тәрбиесі ең басты күн тәртібін, яғни, еңбек, демалыс, тамақтану, ұйқы, бос уақыт ырғақтарын дұрыс ұйымдастыруда талап етеді. Күн тәртібін тиімді пайдалану балалардың ақыл-ойы мен дене құрылысының дұрыс дамуына, денсаулығын сақтауға көмектеседі. Күн тәртібін бұзбау міндет. Тәртіп дегеніміз – демалыс, тамақтану, жеке гигиена және күн мен түннің пайдалы сәттерін маңызды, мазмұнды қолдану.

Мектепке дене тәрбиесін мұғалім, сынып жетекшісі, тәрбиеші басқарады. Олардың жұмысының мазмұны:

- шәкірттерге оқу, еңбек және демалыс ырғағын ұтымды пайдалануды үйрету, оқушылардың денсаулығын үнемі бақылау, жұмыс қабілетін жақсарту, оларға жағдай туғызып, қамқорлық жасау.
- оқу күні және оқу жылы бойында қозғалыс жасау, қозғалтқыш әрекетке үйрету және қозғалтқыш сапаларын дамыту, дене шынықтыру және сауықтыру жұмысын тиімді өткізу.

Дене тәрбиесін мектепте және мектептен тыс оқу орындарында спорттық базаларда іске асыру үшін төмендегі талаптарды еске алған жөн:

- оқушылардың бойында жоғары адамгершілік сапаларын тәрбиелеу.
- шәкірттің денсаулығын нығайту, жұмыс қабілетін көтеру.
- спортпен шұғылдануға оқушылардың тұрақты қызығуын және қабілетін дамыту.
- негізгі қозғалтқыш сапаларын дамыту.

Білім беру мекемелерінде жүргізілетін дене тәрбиесінің маңызды мақсаттарының бірі – балалар мен ересек адамдарды дене шынықтыру ісіне жұмылдыру. Дене тәрбиесінің міндеттері:

- денсаулықты нығайту және шынықтыру, дененің дұрыс өсіп-жетілуіне және ағзаның жұмыс қабілетін арттыруына әсер ету;
- қимылдың жаңа түрлеріне баулу және оны теориялық білімдерімен байланыстыру;
- негізгі қимыл-қасиеттерін күшті, төзімділікті, шапшаңдықты және ептілікті дамыту;
- еріктілікке, батылдыққа, табандылыққа, тәртіптілікке, ұйымшылдыққа, достық пен жолдастық сезімге, мәдениет мінез-құлық дағдысына еңбек пен қоғамдық меншікке саналы көзқарасын тәрбиелеу;
- әдеттерді қалыптастыру және дене жаттығуларымен үнемі шұғылдануға тәрбиелеу [2,77].

Дене шынықтыру - адамның жан-жақты дамуына елеуді үлес қосады. Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымының мәліметі бойынша, ғылыми-техникалық прогресс интеллектуалды еңбектің үлес салмағын едәуір өсіріп жіберді. Сондықтан дене

еңбегінен қол үзген мамандық иелері арасында жүйке аурулары 24 есе, жүрек ауруларынан болатын өлім ер адамдар ортасында 30 пайызға өскен. Сол себептен бүгінгі таңдағы негізгі мәселелердің бірі - көпшілік бұқара арасына дене шынықтыру, спорт секілді маңызды істерді көбірек таратып, халық денсаулығын жақсарту. Соны мақсат еткен мемлекеттерде бұл іске ерекше мән беріліп, көпшіліктің қолдауын табуда. Ол үшін спорт кешендері, стадиондар, туристік базалар, денсаулықты жетілдіретін спорт лагерьлері салынуда.

Дене шынықтыру бұлшық етті нығайтады, буындардың созылғыштығы мен сіңірлердің беріктігін сақтайды. Дене шынықтырумен айналысқан адамның бойында қан айналымы жақсарып, жүректің еттері нығайып, өкпенің тыныс алу көлемі артады, нерв жүйесі тыныштанып, ас қорыту дұрысталып, организмдегі зат алмасу процесі реттеледі [3,62].

Дене шынықтыру мен спорт жөніндегі сыныптан тыс жұмыстың негізгі формалары: секциялары мен үйірмелердегі сабақтар спорт жарыстары, серуендер, туристік саяхаттар, дене шынықтыру және спорт мейрамдары. Оқушыларды жүйелі түрде дене жаттығуларына үйретудің тиімді жолдарының бірі – олардың өз еркімен дайындалуы. Осыған байланысты оқу бағдарламасына дене тәрбиесінен үйге тапсырма беруді міндетті түрде енгізу керек [2,79].

Ұлы ойшыл Сократқа кезінде мынадай сұрақ қойылыпты: «Адамға өмірде не қымбаттырақ, «байлық па, әлде атақ па?» деп. Сонда Сократ: Байлық та, атақ та, даңқ та адамды шын бақытты ете алмайды. Дені сау кедей, ауру патшадан бақыттырақ» деп жауап берген екен. Яғни адам бақытты болу үшін оған денсаулық керек, ал денсаулықтың кепілі – салауаттылық. Әрине денің сау болмаса, рухани сауығға алмасың тағы бесенеден белгілі. Бүгінгі дені сау ұрпақ елдің ертеңгі жалғасы.

Әдебиеттер

- 1.«Қазақстан-2030» стратегиясы.
- 2.Ерманова С.А. Балалар мен жасөспірімдер гигиенасы. Оқу құралы. – Қарағанды, 2013.-146б.
- 3.Ордабеков С.О., Абдрақов Б.Қ. Валеология. Оқу құралы.- Қарағанды, 2012.-352б.

ӘОЖ 796.386:378.147

Үстел теннисінде оқу-жаттығу сабақтарын құру әдістемесі

Б.У. Тулеуов, А.Т. Муса, А.Т. Тажигалиев

*Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ., Қазақстан*

В статье рассматриваются методика построения учебно-тренировочных занятий по настольному теннису.

The article considers the methodology of the training lessons in table tennis.

Ключевые слова: *настольный теннис, учебно-тренировочные занятия, методика учебно-тренировочных занятий по настольному теннису.*

Keywords: *table tennis, training lessons, technique drills in table tennis.*

Оқу - жаттығу сабақтары спорттық жаттығу әдістемелерінің принциптерін жүзеге асыру есебінен құрылады. Үстел теннисі бойынша жаттығуда мынадай өзіндік айрықша принциптері бар.

Әдеттегідей, қандай да оқу-жаттығу сабақтары үш бөлімнен тұрады: дайындық, негізгі және қорытынды. Үстел теннисіндегі оқу-жаттығу сабақтарын жоспарлау және өткізудің негізгі талаптары жаттығу жүктемелерін бірте-бірте арттырумен, негізгі бөлімдерінде анағұрлым күрделі міндеттерді орындаумен, қорытынды бөлімінде бірте-бірте жүктемені азайтумен аяқталады(сипатталады)[1.16]. Мұнда физиологиялық қисық жүктеме бастапқыда бірте-бірте көтеріледі. Кейін бірқатар уақыт жоғары деңгейде қалады, сонан кейін күрт кемиді. Бір сабақ бойы жұмыс қабілеттілігінің динамикасы төмендегідей болады, ол қозғалыс қызметінің

процесіндегі ағза жағдайының эволюциялық қалыптасқан сипатын көрсетеді және дене шынықтыру жаттығуларымен, оларды орындау міндеттеріне қарамастан, қандай да сабақта көрініс таба отырып биологиялық күшінің заңдылығы бар екенін айқындайды.

Ол, негізгі жұмысты орындау және оны аяқтау үшін әр жаттығуға ықтимал жағдай қамтамасыз етуге, жұмыс қабілетін басқаруға, жұмысты ойдағыдай аяқтау және тез икемделу есебінен, ықтимал деңгейде, ұзақ ұстап тұруға бейімделуіне мүмкіндік береді. Оқу – жаттығу сабақтарын жүргізу кезінде мұндай икемділікті игерудің қажеттілігі міндетті.

Кіріспе бөлімі сабақты ұйымдастыру мен, оқу – жаттығу сабақтары міндеттерін қою мен, айналысып жатқандарының жұмыс жағдайын жасаумен және осы сабақ міндеттерін тиімді орындауға психологиялық жігер берумен сипатталады. Кіріспе бөлімінде сабақтың жұмыс жоспары хабарланады, айналысушылардың алдына нақты міндет қойылады, негізгі бөлім мазмұнына сәйкес жаттығу жүктемелерінің көлемі, қарқындылығы мен бөлінуі нақты ұсынылады.

Сабақтың дайындық бөліміне жалпы және арнаулы бой қыздыру кіреді. Жалпы бой қыздырудың міндеті дене жүктемелері бойынша анықталады. Қозғалыс аппаратының бұлшық еттерінің (қыздыру) және ағза жүйесінің негізгі функциясын құрайтын жүрек-қан тамырлары, тыныс алу жүйелерінің қызметін белсенді ету[2.45]. Бұған, жеңіл және ұзақ мерзімді дайындықпен орындауды талап етпейтін жаттығулардың көмегімен қол жеткізіледі. Бұл үшін әдетте баяу жүгірумен қатар барлық негізгі бұлшық еттеріне әсер ететін гимнастикалық жаттығулары қолданылады. Ағзаның қажетті қызу деңгейіне жету - тер шыға бастағаны бірінші көрсеткіш болып есептеледі. Алайда, көбіне бұндай бой қыздыру алда болатын сабақтарда жоғары талап қойылатын бұлшық еттер тобының жұмыс қабілетін арттыру үшін жеткіліксіз, сондықтан бірнеше арнайы бой қыздыру жаттығулары таңдалады. Резина бинтпен, экспандермен жаттығу, гимнастикалық орындықтардан бір аяқтап және қос аяқтап қарғу, оларды спортшы оқу-жаттығу сабақтарында орындайды. Бұдан әрі қозғалысқа қатысатын буындардың қозғалғыштығын жақсартатын жаттығулар орындалады. Бұл жаттығулар бұлшық еттердің тартылуын бірте-бірте амплитуда бойынша арттырылатын қозғалыстардан тұрады, бұлшық еттердің ерекшелігі, спортшының алдында тұрған қозғалыстарға белсенді қатысатын, антогонистер тобы болып табылады.

Көптеген бұлшық еттер тобын қыздыру, оларды эластикалық жақсарту, жарақаттың алдын алудың маңызды шарты. Оларды орындау кезінде оқыту мен тәрбиелеудің бірқатар жекелеген міндеттерін орындауға болады, әр кез бұл осылай дайындық бөлімімен үйлесімді болатындықтан, психологиялық және физиологиялық бірізділік қажет. Сабақтың дайындық бөлімінің мазмұны сабақтың негізгі іс-әрекетімен қатысты болуы қажет. Жаттығудың арнаулы бөлімі ағзаны, сабақтың негізгі бөлігінде болатын қозғалыс іс-әрекеттеріне, қозғалысты және дене жүктемесін үйлестіру бойынша, ұқсас арнаулы дайындық жаттығуларын орындау кезінде; сабақтың негізгі бөлігіндегі нақты міндеттерге дайындайды.

Үстел теннисінде арнаулы дене дайындық сапасы өте – мөте маңызды, арнаулы төзімділік, қимыл – қозғалыс және реакцияның шапшаңдығымен үйлесуі қажет[3.45]. Үстел теннисінде спортшы бәрін тез істеуі керек: жағдайды бағалау, аңғару, бастау, құлашты жазу, қозғалу бағытын өзгерту. Тек осы көрсетілген қасиеттер болған кезде ғана, кездесудің күрделі және тез өзгермелі жағдайында, қолайлы сәтті пайдаланып, бастаманы қолға алуға және жеңіске жетуге болады.

Қарсылас жолдаған доп ұшуда секундтық сәтте ғана болады, спортшы оның ұшу жылдамдығын, секіру нүктесін, айналу сипатын қас қағымда анықтауы тиіс және қарсыластың жағдайын ескере отырып, өзінің қарсы іс-әрекетін тез есептеп үлгеруі керек. Ол үшін өте жақсы реакция және тез ойлау қажет[3.65]. Реакция шапшаңдығының даму деңгейі спортшының өз қарсыласының іс-әрекетіне қаншалықты жауап беруімен анықталады теннис шаригінің ұшу сипатын тез анықтайды.

Жаттығу орындау барысында, тұрақты түрде, өзгеріп тұратын реакцияның шапшаңдығы мен қозғалғыштығына тығыз байланысты, арнаулы төзімділікті қалыптастыруға көңіл бөлу керек. Бой қыздыруға мән бермейтін спортшылардың жоғары қабілеттілігіне жетуі ойын басталған соң біраз уақыттан кейін барып

байқалатындығы әлдеқашан дәлелденген. Жаттығудың әсері мұндай жағдайда жоғары болмайды және спортшының ең жоғарғы мүмкіндік деңгейіне жетпейді. Физиологиялық тұрғыда адам ағзасы және оның кейбір жүйесі белгілі бір инерцияға ие болады және белгілі деңгейде бірден жұмыс істеп кете алмайды. Спортшыға бұлшық еттерінің үлкен қуатын, қозғалыс шапшаңдығын, төзімділік пен икемділікті жоғарлату үшін барлық мүшелері мен жүйелердің іс-әрекеті анағұрлым жоғары дайындық деңгейіне жеткізілуі қажет. Дайындық бөлімінің ұзақтығы әдеттегідей 20-25 минутқа созылады, бірақ, адам ағзасының жеке ерекшелігіне байланысты өзгеруі мүмкін.

Сабақтың негізгі бөлігінде спортпен айналысушының алдында қойылған ойын техникасы мен тактикасын, дене және арнаулы дайындықты арттыру, күштің, шапшаңдықтың, икемділіктің арнаулы сапасын жетілдіру, ерік-жігер және күрескерлік қасиетті тәрбиелеу сияқты басты міндеттер орындалады. Дене сапасын тәрбиелеу мақсатында жаттығу жүктемелерін төмендегідей тәртіпте жоспарлау ұсынылады: бастапқыда күшті дамыту жаттығулары орындалады және сабақ аяғында төзімділік жаттығулары жасалады. Сабақтың бұл бөлігінің ұзақтығы 40-45 минөт. Үстелдегі жаттығу дайындығы дайындық деңгейіне, дайындық міндеттеріне, сондай – ақ теннисшінің жеке ерекшеліктерімен ойын стиліне қарай жоспарланады. Қорытынды бөлім қандай да оқу-жаттығу сабақтарында міндетті болады. Сабақтың бұл бөлімінде жүктемені бірте – бірте төмендету ағзаны өзқалпына(нормасына) бейімдеу қажет. Жаттығу жұмыстарынан тыныштыққа күрт ауысу бұлшық ет сорғыларын іске қосады және жүрек бұлшық еттеріне салмақ түсіреді, бұл жүрек - қан тамырлары жүйесінің іс –әрекетіне зиянды әсер етуі мүмкін. Мұндай мақсаттар үшін баяу жүгіріс, жаяу жүріс, босаңқы жаттығулар және жеңіл қарапайым жаттығулар қолдану пайдалы. Сабақтың бұл бөлімінің ұзақтылығы 5-7 минөт. Жаттығу жүктемелерін дұрыс реттеу де, бөлу де және оларды онтайлы режимінде қолдану бұл жарақат алуды болдырмауға, оқу – жаттығу сабақтарын тиімді-сауатты жүргізуге, сондай – ақ, алға қойған міндеттерге ең жоғарғы көрсеткішпен жетуге болады.

Әдебиеттер

1. Андреев В. Факел – лидер супер лиги//Настольный теннис.- № 2, 2005.- С 16-18
2. Барчукова Г. Настольный теннис. – М.: Физкультура и спорт, 1990.- С 45-48
3. Настольный теннис: Пер. с кит./Под.ред.Серова А.И., Лазаревой Н.П. — М.: Физкультура и спорт, 1987.-С 65-67

АВТОРЛАРТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ
СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ
INFORMATION ON THE AUTHORS

Абдильдинов Арман Толендинович – преподаватель Военного института СВО, город Актобе, Казахстан.

Абильдаева Кениш Маханова – кандидат педагогических наук, доцент АУ им. С. Баишева, город Актобе, Казахстан.

Абишева Нургуль Молдабаевна – кандидат филологических наук, доцент, ИО директора ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПР АО», город Актобе, Казахстан.

Agisheva Almagul Abilkairovna – PhD in chemical sciences, K. Zhubanov Regional State University of Aktobe, Aktobe city, Kazakhstan.

Адилышинова Зина Усейнгазықызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, «Әлеуметтік педагогика және бастауышта оқыту» кафедрасының меңгерушісі, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Адманова Гулнур Булатовна – кандидат биологических наук, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Aizharikova Anar Karenovna – senior teacher of chair of Chemical Technology, K. Zhubanov Regional State University of Aktobe. Aktobe city, Kazakhstan.

Alekseev Daniil Yuryevich - post-graduate student of chair of material processing technology, G.I. Nosov State Technical University of Magnitogorsk. Magnitogorsk city, Russia.

Алиева Арайлым Куандыковна – «Музыкалық білім беру» кафедрасының оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Almuratova Karlyga Kinadinovna – PhD in Pedagogic sciences, associate professor, K. Zhubanov Regional State University of Aktobe. Aktobe city, Kazakhstan.

Алпамысова Жұлдыз - «Химия» мамандығының 4-курс студенті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Байшукурова Айгуль Жолаушыбайқызы – оқытушы-концертмейстер, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Бенда Владимир Николаевич – кандидат исторических наук, доцент межфакультетской кафедры истории, Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина, Санкт-Петербург, Россия.

Gushchina Marina Sergeevna - graduate student of chair of material processing technology, G.I. Nosov State Technical University of Magnitogorsk. Magnitogorsk city, Russia.

Досанова Бибигул Бағзалбайқызы – педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Emaleeva Dinara Gumarovna – candidate of technical Sciences, associate Professor of chair of material processing technology, G.I. Nosov State Technical University of Magnitogorsk. Magnitogorsk city, Russia.

Ешпанова Мадаина – студент 4-го курса специальности «Педагогика и методика начального обучения», Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Жанабаев Жылбек Маратұлы – гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Zhapparova Bazargul Kenzhegalievna – master degree of ecology, senior teacher of chair of Ecology, K. Zhubanov Regional State University of Aktobe, Aktobecity, Kazakhstan.

Жаркенова Светлана Бахитовна – кандидат юридических наук, Казахско-Русский Международный университет, город Актобе, Казахстан.

Жартыбаева Алтынгүль Ашыкбаевна – «Музыкалық білім беру» кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жаумитов Болат – физика-математика ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің ақпараттық жүйелер кафедрасының доценті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Жумаганбетов Талгат Смагулович – доктор исторических наук, профессор, Актюбинский государственный университет им. К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Зулхарнаева Нургуль Кайратовна – магистрант 2 курса специальности «Филология» АУ им. С. Байшева, город Актобе, Казахстан.

Ибраева Фарида Музапбарқызы – Шалқар қаласы, №8 жалпы орта білім беретін мектеп мұғалімі, Ақтөбе облысы, Қазақстан.

Изимова Роза – медицина ғылымдарының кандидаты, «Биология» кафедрасының доценті, Қ.Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Исенгалиева Гуля Амиржановна – техника ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Искаков Санимжан Ербозымович – кандидат экономических наук., доцент, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, город Уральск, Казахстан.

Казиев Баглан Нурланович – аспирант кафедры «Менеджмент», МГТУ им. Н.Э. Баумана, город Москва, Россия.

Кадирова Назерке – студент 4-курса специальности «Биология», Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Казкеев Ержан Тажибаевич – биология ғылымдарының кандидаты, доцент, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Козлов Николай Дмитриевич – доктор исторических наук, профессор кафедры истории, Ленинградский государственный университет им. А.С. Пушкина, Санкт-Петербург, Россия.

Коршенко Сергей Вадимович – аспирант 3 курса Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина, учитель истории и обществознания ГБОУ СОШ №339 Невского района Санкт-Петербурга, Россия.

Курманова Айгуль Куанышевна – заң ғылымдарының кандидаты, «Заң пәндері» кафедрасының доценті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Курмашев Амантай Сагынғалиевич – «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Курпишева Гульнара Жайлибаевна – педагогика ғылымдарының магистрі, «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы, спорт шебері, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Қанатқызы Жұпар – «Экология» мамандығының 2 курс магистранты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Қасымов Ғабит Қайратұлы – «Ақпараттық жүйе» мамандығының 2 курс магистранты, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Құжабаева Гүлфара Сатбайқызы – «Биология» мамандығының 4 курс студенті, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Қуаныш Керейхан Арманбекұлы – «Құқықтану» мамандығының 3 курс студенті, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Лаптинский Валерий Николаевич – доктор физико-математических наук, профессор, главный научный сотрудник, Институт технологии металлов НАН Беларуси, город Могилёв, Республика Беларусь.

Макаров Анатолий Николаевич – доктор экономических наук, профессор, заведующий кафедрой экономической теории и экономической политики

Набережночелнинского института Казанского федерального университета, город Набережные Челны, Республика Татарстан.

Маковецкая Ольга Александровна – старший преподаватель, Белорусско-Российский университет, город Могилёв, Республика Беларусь.

Мекин Мадениет Адилевич – магистр экономики, старший преподаватель кафедры «Экономика и менеджмент», Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем, город Уральск, Казахстан.

Мырзашова Алтын Куанышбековна – кандидат филологических наук, профессор, начальник отдела научно-инновационных программ, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актөбе, Казахстан.

Муса Асан Таевич – «Дене тәрбиесі» кафедрасының аға оқытушысы, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Мынжасаров Рахымбай Исатаевич – кандидат технических наук, доцент кафедры «Менеджмент», МГТУ им. Н.Э. Баумана, город Москва, Россия.

Нұрман Лаура – «Биология» мамандығының 4-ші курс студенті, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан

Нұршаев Мейрамхан Дайрабайұлы – философия ғылымдарының кандидаты, «Әскери және дене шынықтыру даярлығы» кафедрасының меңгерушісі, полиция полковнигі, философия ғ.к. ҚР Әскери ғылым академиясының корреспондент мүшесі, ҚР ПМ М. Бөкенбаев атындағы Ақтөбе заң институты, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Орамах Жанжігіт – тарих ғылымдарының кандидаты, Қ.Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Poletskov Pavel Petrovich - doctor of technical Sciences, Professor of chair of material processing technology, G. I. Nosov State Technical University of Magnitogorsk. Magnitogorsk city, Russia.

Садирова Күлзат Қаниқызы – филология ғылымдарының докторы, профессор, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Сайынова Әйгерім – «Биология» мамандығының 4 курс студенті, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Саханова Анель Талгатовна – магистрант 1-го курса специальности «Юриспруденция», Казахско-Русский Международный университет, город Актөбе, Казахстан.

Сәрсембин Үмбетхан Қуандықұлы - Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің «Әлеуметтік-саяси пәндер» кафедрасының меңгерушісі, философия ғылымдарының кандидаты, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Тажигалиев Айбек Тлепбергенович – педагогика ғылымдарының магистрі, «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Тлекқабулова Майра – «Экономика» мамандығының 1 курс магистранты, Қазақстандық инновациялық және телекоммуникациялық университеті, Орал қаласы, Қазақстан.

Түлеуов Бақытжан Умбеталиевич – медицина ғылымдарының кандидаты, доцент, Қ. Жұбанов Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Тұрғанбаев Мұқанбетқали Әбдіқадірұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті мемлекеттік басқару және маркетинг кафедрасының доценті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Уахитов Рустем Уахитұлы – «Дене тәрбиесі» кафедрасының оқытушысы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы, Қазақстан.

Умербаева Куляш Охасовна – кандидат педагогических наук, профессор, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова, город Актөбе, Казахстан.

Утеуова Надира – студент 4-курса специальности «Биология», Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актөбе, Казахстан.

Утесов Адилжан Базарханович – кандидат физико-математических наук, доцент кафедры фундаментальной и прикладной математики, Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актөбе, Казахстан.

Утесова Гульжан Изтургановна – старший преподаватель кафедры «Информатика», Актюбинский региональный государственный университет им. К. Жубанова, город Актобе, Казахстан.

Chukin Mikhail Vitalyevich - doctor of technical Sciences, Professor, head of chair of material processing technology, the first Vice-rector-Vice-rector on scientific and innovation works, G.I. Nosov State Technical University of Magnitogorsk. Magnitogorsk city, Russia.

**«Қ.ЖҰБАНОВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ Өңірлік Мемлекеттік
Университетінің ХАБАРШЫСЫ»
ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі**

Мақаланың рәсімделуі

1. Мақалалар компьютерде терілген жазбалар түрінде, бір данамен қабылданады. Сонымен қатар мақаланың Microsoft Word 2010 жүйесінде, жадыда электрондық нұсқасы да ұсынылады.
2. Қолжазбаларды авторлар мұқият тексеріп, қатесіз тапсыруы керек.
3. Мақала көлемі компьютерде терілген мәтінмен 3-10 бет (мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі-12) жадағай ара қашықтықта, абзацтық шегініс-1,25 см. Сондай-ақ мынадай жиектік өлшемдері сақталған болуы шарт: жоғарғы және төмен- 2 см. және сол жағы мен оң жағы-2 см.

Мақала құрылымының жалпы тәртібі

ӘОЖ (12 қаріп өлшемімен).

Мақаланың атауы (12 қаріп өлшемі, бас, қою әріптермен).

Автордың(лардың) аты-жөні. (12 қаріп өлшемімен, қою қаріптермен).

Аннотация үш тілде (10 қаріп өлшемімен, ашық курсивпен, көлемі -100 әріп белгісінен артық емес).

Мақаланың түйіндемесі және кілт сөздері болуы керек. (қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде, 10 қаріп өлшемімен, тік қаріппен, сөздер – ашық курсивпен).

Мақалаға ғылым докторының немесе кандидаттың пікірі беріледі.

Автордың аты-жөні (толық), ғылыми дәрежесі, ғылыми атағы, жұмыс орны көрсетілуі керек. Сонымен қатар автор(лардың) пошталық мекен-жайы, қызметтік және мобильді телефон нөмірлері, электрондық поштасы қосымша ұсынылады.

Мақаланың мәтіні 12-ші қаріп өлшемімен басылады. Тәжірибелік сипаттағы мақалалар мынадай бөлімдерге бөлінеді: Кіріспе (бас тақырыпсыз), Материал және Зерттеу әдістемесі, Нәтижелер және оны талқылау, Тұжырым. Егер тақырыпшалар бар болса 12-ші қаріп өлшемімен, қою курсивпен теріледі. «Жаратылыстану ғылымдары» айдарында көрсетілетін өсімдіктер мен жануарлардың латынша атаулары мәтінде курсивпен көрсетіледі.

Суреттер мен кестелер мәтінде келтірілген тәртіп бойынша нөмірленеді, әр кесте мен суреттің жеке тақырыбы болуы керек, тақырып қою қаріппен жазылады.

Қысқартулар. Жалпыға белгілі өлшем бірліктерінің (физикалық, математикалық, химиялық терминдердің, т.б.) қысқаша аталуын көрсетуге болады. Барлық қысқартулар мен шартты шамалардың мәтінде толықтай атауы (10 қаріп өлшемімен) көрсетілуі керек. Мекемелердің атаулары мәтінде алғаш кездескенде толығымен жазылып, қасына жақшаның ішіне қысқартылған түрі көрсетіледі.

Әдебиеттер

Әдебиеттер 12-ші қаріп өлшемімен нөмірленіп, мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі 7.14-84. МЖСТ бойынша рәсімделуі керек, мысалы:

1) Автор. Мақаланың атауы//Журналдың атауы. Шыққан жылы. Томы. (мысалы, Т.2) Нөмірі (мысалы, №3).-Беттері (Б.34. немесе Б.15-24.)

2) Автор. Кітаптың атауы. Басылған жері. Баспа атауы. Шығарылған жылы. Беті.

3) Автор. Диссертацияның атауы. Қорғалған қала және ел атауы. Жоғары оқу орны атауы. Жылы.

*Мақаланың ішіндегі сілтемелер төртбұрышты жақшалар арқылы көрсетіледі.

Журналдың тақырыптық айдарлары

Физика-математика ғылымдары
Жаратылыстану ғылымдары
Техника ғылымдары
Филология ғылымдары
Тарих, философия және әлеуметтану
Экономика және құқық
Педагогика және психология
Өнер, мәдениет және спорт

Порядок приема статей в научный журнал «ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО РЕГИОНАЛЬНОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. К. ЖУБАНОВА»

Оформление рукописи

1. Статья должна быть представлена в электронном виде (на съемных накопителях) или по электронной почте. Электронная версия записывается в формате Microsoft Word 2010.
2. Рукописи должны быть тщательно выверены и отредактированы авторами.
3. Объем статей должен составлять 3-10 страниц (текст набирается шрифтом Times New Roman; размер кегля -12; межстрочный интервал – полуторный; абзацный отступ -1,25 см.) Поля: верхнее, нижнее – 2 см; левое, правое – 2 см.

Общий порядок расположения частей статьи

УДК (12 кегль)

Название статьи (12 кегль, жирн., прописные)

Инициалы, фамилия автор(ов) (12 кегль, жирн., прописные)

Место работы. (12 кегль, светлый курсив)

Аннотация на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, объем не более 100 знаков)

Ключевые слова на трех языках (на казахском, русском и английском, 10 кегль, прямым шрифтом, сами слова – светлым курсивым)

К статье прилагается рецензия доктора или кандидата наук.

Ф.И.О автора(ов) указываются без сокращений, место работы, почтовый и электронный адрес, а также служебные и мобильные номера телефонов.

Текст статьи (12 кегль). В статьях экспериментального характера должны быть разделы: Введение (без заголовка), Материал и методика исследований, Результаты и их обсуждение, Выводы. Подзаголовки набираются по центру. (12 кегль, жирным курсивым)

В рубрике «Естественные науки» латинские названия растений и животных, приводящиеся в тексте выделяются курсивым.

Таблицы и рисунки нумеруются в порядке упоминания их в тексте, каждая таблица и рисунок должны иметь свой заголовок (жирным строчным шрифтом), текст таблицы 10 шрифтом.

Сокращения. Разрешаются лишь общепринятые сокращения – названия мер, физических, химических и математических величин и терминов и т.п. Все сокращения должны быть расшифрованы, за исключением небольшого числа общеупотребительных. Названия учреждений при первом упоминании их в тексте даются полностью и сразу же в скобках приводится общепринятое сокращение.

Литература

Список использованных источников должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.1-84.

Например:

- 1) Автор. Название статьи//Название журнала. Год издания. Том. (например, Т.26) Страница. (С.34. или С.15-24)
- 2) Автор. Название книги. Место издания. Издательство. Год издания. Страница.
- 3) Автор. Название диссертации. Название города и страны. Название ВУЗа. Год.

*Номера литературных источников указываются в квадратных скобках.

Тематические рубрики журнала:

Физико-математические науки
Естественные науки
Технические науки
Филологические науки
История, философия и социология
Экономика и право
Педагогика и психология
Искусство, культура и спорт

Rules of submitting articles for publication in the scientific journal

“BULLETIN OF AKTOBE REGIONAL STATE UNIVERSITY NAMED AFTER K. ZHUBANOV”

Registration of the manuscript

1. The article is to be submitted in electronic form (on mass storage devices) or by e-mail. The electronic version is to be made in Microsoft Word, 2010 format.
2. The manuscripts are to be carefully verified and edited by the authors.
3. The length of articles is to make up 3-10 pages (the text is typed by the Times New Roman font; font size-12; a line spacing – one-and-a-half; paragraph indention -1,25 cm). Margins: top, lower – 2 cm; left, right – 2 cm.

General order of an arrangement of parts of article

- *UDC (font size 12)
- * Headline of the article (font size 12, bold type, capital letters)
- * Initials, authors' surnames (font size 12, bold type, capital letters)
- *Place of employment (font size 12, light italic)
- *Abstracts in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, length up to 100 units)
- * Key words in three languages (Kazakh, Russian and English, font size 10, upright font, words – in light italic)
- * A referee report of a Doctor or Candidate of Sciences is to be attached to the article.
- *The author(s)' names are to be written in full form, place of employment, a postal and e-mail address, and also office and mobile phone numbers.

The text of the article (font size 12). Articles of experimental character are to contain the following sections: Introduction (without heading), Material and technique of research, Results and their discussion, Conclusions. Subtitles are printed on the center. (font size 12,

bold italic type). In the heading "Natural Sciences" the Latin names of plants and animals which are provided in the text are printed in italic type. .

Tables and drawings are numbered as their mention in the text, each table and drawing have to have the heading (bold lower case font), the text of the table is to be printed by font 10..

Abbreviations. Only the standard abbreviations – names of measures, physical, chemical and mathematical values and terms, etc. are allowed. All abbreviations are to be expanded, except for a small number of the most common ones. Names of institutions are to be given fully at their first mention in the text and at once the standard abbreviation is to be given in brackets.

List of references

The list of the sources used is to be issued according to National State Standard 7.1-84.

For instance:

1) Author. Name of article//Name of the magazine. Publication date. Volume. (for example, V.26) Page. (P. 34. or Page. 15-24)

2) Author. Name of the book. Publication place. Publishing house. Publication date. Page.

3) Author. Name of the thesis. Name of the city and country. Name of Higher education institution. Year.

* Numbers of references are specified in square brackets.

Thematic sections of the journal:

Physical and Mathematical Sciences

Natural Sciences

Technical Sciences

Philological Sciences

History, Philosophy and Sociology

Economics and Law

Pedagogics and Psychology

Art, Culture and Sport

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
ХАБАРШЫСЫ
ВЕСТНИК

Актюбинского регионального государственного университета им.К.Жубанова

2005 жылдан бастап шығады

Издается с 2005 года

Үш айда бір рет шығады

Выходит один раз в три месяца

Редакция мекен-жайы:
030000, Ақтөбе қаласы,
Ә. Молдағұлова д-лы, 34
Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік
университеті

Адрес редакции:
030000, город Ақтөбе,
пр-т А. Молдагуловой, 34
Актюбинский региональный
государственный университет
имени К. Жубанова

Телефон, факс: 8(7132) 241831, e-mail: vestnikarsu_aktobe@mail.ru

Жауапты редактор: Қараша Г.Д.
Корректор: Фурман О.В.

Шығарылған күні 20.12.2016
Форматы А4. Көлемі 25,0 баспа табақ. Таралымы 300 дана.
Тапсырыс № 533 Бағасы келісім бойынша.
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің
баспа орталығында басылды.
Мекен-жайы: Ақтөбе қаласы, Ағайынды Жұбановтар көшесі, 263

Дата выхода 20.12. 2016
Формат А4. Объем 25,0 п.л. Тираж 300 экз.
Заказ № 533 Цена договорная.
Отпечатано в издательском центре
Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова
Адрес: г. Ақтөбе, ул.Бр.Жубановых, 263

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын білдірмейді.
Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения редакции.
За содержание статьи ответственность несут авторы.